

Előzetes az *Új magyar nyelvjárási atlasz* szociolingvisztikai tanulságaiból*

1. Az MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoportja az Akadémia támogatásának köszönhetően működik az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékéhez kapcsolódva. Jelenleg egy új, *A magyar nyelvjárási atlasza* (szakmai köznyelven szólva: a nagyatlasz) részleges követésével készülő új, általános magyar nyelvjárási atlasz elkészítése van napirenden. A hivatalos nevén *Új magyar nyelvjárási atlasz* (ÚMNYA) gyűjtőmunkálatai már javában folynak, ezért mód van arra, hogy a digitalizált felvételek alapján bizonyos előzetes vizsgálatokat elvégezzünk. Rövid dolgozatom megírásával nem részletes elemzés, csupán az lehet a célom, hogy fölhívjam a figyelmet az új atlasz anyagában rejlő néhány kutatási lehetőségre.

Az új atlasz fő jellemző jegyei a következők: 1. Adataival – jóllehet csak viszonylag ritka kutatópont-hálózattal – lefedi az egész magyar nyelvterületet (A Kárpát-medence magyarok vagy magyarok is lakta részeit és a Csángóföldet). 2. Azonos kérdésekre adott válaszokként elhangzott, nagy mennyiségű, 2008 és 2011 között gyűjtött szinkrón adatok tömegét tartalmazza majd. 3. Az adatokat hangzó formában rögzítették, tehát bármikor kutathatók, és meghatározott változók (elsősorban az adatközlők életkora, neme és a településtípus) szerint vizsgálhatók. 4. Minthogy követéses vizsgálattal készül (a nagyatlasz meghatározott kérdéseit kérdezzük újra a nagyatlasz kiválasztott kutatópontjain), és mivel a nagyatlasz adatait annak idején 1949 és 1960 (az ellenőrző gyűjtéseket is beleértve 1949 és 1964) között gyűjtötték, az új atlaszét pedig 2008 és 2011 között gyűjtjük, a két atlaszgyűjtés között mintegy fél évszázad különbség van. Ez pedig azt jelenti, hogy – különös tekintettel az ezen időszakban lezajlott és a nyelvjárási beszélőket (is) közvetlenül érintő gazdasági, politikai, kulturális változásokra – tág tér kínálkozik a változásvizsgálatokra. Kutatásunknak értelemszerűen tehát nemcsak a magyar nyelvterületet átfogó regionális nyelvi állapotfelmérés a célja, hanem az utóbbi fél évszázad bizonyos regionális szóképzleti, hang- és alaktani, valamint jelentésbeli változásainak a megállapítása, leírása is, különös tekintettel arra, hogy a lexémaszintű változások vizsgálatával a vidék kulturális változásainak egy részét is nyomon követhetjük. 5. Az új atlasz a nagyatlaszhoz képest új feladatokat is vál-

* Készült az MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport „Új magyar nyelvjárási atlasz” programjának keretében.

lalt: az új, szociolingvisztikai kérdőívvel ugyanis olyan kérdésekre keresünk választ, mint például: mit gondolnak az adatközlők saját nyelvváltozatukról, hogyan viszonyulnak hozzá, mit tartanak helyesnek, milyen köszönésformákkal élnek. (Az új atlaszsal kapcsolatos információkra – beleértve a letölthető kérdőíveket és a gyűjtési útmutatót is – lásd: www.umnya.elte.hu).

2. A jelen tanulmányban az új atlasz szociolingvisztikai kérdőívéből mindössze két témakör kérdéseire adott válaszokat vizsgálok négy határon túli és egy magyarországi kutatópont adatai alapján. Egy szlovákiai (Zsip. szl. Žip; gyűjtő: Csíkány Andrea), egy ukrainai (Salánk, ukr. Salanki; gyűjtő: Zán Adél), két romániai (erdélyi: Gyergyóremete, rom. Remete; gyűjtők: Ambrus Lehel, Schultz Judit; Kobátfalva, rom. Cobătești; gyűjtők: Ambrus Lehel, Bárh János, Pető Szabina, Schultz Judit) és egy magyarországi (Szilsárkány: Rábaköz; gyűjtő: Szabó T. Anikó) kutatópontot választottam ki. Mindegyik településen 10 adatközlőt kérdeztek ki a gyűjtők, érvényes válaszok esetén tehát minimum 50 adattal számolhattam.

Köztudott, hogy a nyelvatlaszgyűjtések kérdőívvel folynak. Ezzel kapcsolatban két észrevételt teszek. Az egyik: a kérdőíves gyűjtés többnyire mintavétel, tudniillik válogatott adatok rögzítése a nyelvhasználat valamely területéről. A mintavétel olyan adatnyerési eljárás, amely lehetővé teszi, hogy a kapott adatok tükrözzék az alapsokaság jellemző jegyeit. Ám egyrészt a legjobb szóban forgó gyűjtések adatai sem tekinthetők általában olyan megbízhatóknak, mint azok, amelyek a spontán beszéd megfigyeléséből vagy rögzítéséből származnak, másrészt nyilvánvaló, hogy a mintavétel vizsgálata nem egyenlő az alapsokaságnak, a vizsgált nyelvi/nyelvhasználati részrendszer egészének a vizsgálatával. A másik: a kérdőíves gyűjtéssel adatközlőink önbevallásos adataira teszünk szert. Ezek az adatok interjúhelyzetben, tehát a produkciót részben befolyásoló módon, nyelvileg is többé-kevésbé viselkedéskényszeres helyzetben születnek, és ezt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, különösen akkor, ha szubjektív nyelvi adatokra kérdezzük. Más szavakkal a „kérdőíves adatfelvétel nem a tényleges nyelvhasználatot, hanem a kérdezetteknek a nyelvhasználattal kapcsolatos metaszintű reflexióit tükrözi” (Terestyéni 2003: 314). Mindennek ellenére a kérdőíves eljárás a társadalomtudományokban nélkülözhetetlen, mélyfúrásos vizsgálatokban azonban a spontán nyelvhasználat részt vevő megfigyelésével kiegészítendő anyaggyűjtési módszer.

3. Az egyik most vizsgálandó témakör a **köszönésformák**. A tiszteletadás nyelvi formái az emberi viselkedéskultúra szerves részei, és mint ilyenek természetesen nemcsak a művelődéstörténetnek, hanem a társadalom és a nyelvhasználat összefüggését vizsgáló szociolingvisztikának is gyakori kutatási témáját jelentik. A nyelvi tiszteletadással összefüggő ismeretek nyelvi közléstudásunknak, az úgynevezett kommunikációs kompetenciának a részei, és mint ilyenek pragmatikai szempontból kitüntetetten fontosak. Amikor a köszönésformákat nyelvföldrajzi megközelítéssel, tehát területi dimenziójukban vizsgáljuk, akkor azt tesszük, hogy a nyelvi tiszteletadás formáinak a vizsgálatával szociokulturális szokásokat térképezünk föl – és ezt szó szerint is érthetjük, ha a kutatási eredményeket térképes formában (is) megjelenítjük (ahogy tesszük a különböző típusú nyelvatlaszokban). Az új magyar nyelvjárás atlaszba azért vettük be bizonyos köszönésformák regionális elterjedtségének és használati körének a fölmérését, hogy képet alkot-

hassunk arról az ezredforduló körüli és a nyelvhasználat eme tartományát is érintő változásról, amely a most zajló nagy gazdasági, politikai és kulturális átalakulások következtében a viselkedéskultúrát sem hagyja érintetlenül. Minthogy pedig az ebből a szempontból hagyományőrzőbb falusi közösségek is részesei a szóban forgó folyamatnak, sürgetőnek látszott – inkább előbb, mint utóbb – elvégezni ezt a fölmérést. Mert ma még él az a nemzedék, amelyik a hagyományos népi kultúrát saját tapasztalatokból ismeri, módunk van tehát megállapítani, mi van meg még a régeből, és mi hogyan terjedt el és terjed az újból, lehetőségünk van tehát szubkulturális sajátosságok föltérképezésére is – a köszönésformák területén.

1988-ban a Magyar Közvéleménykutató Intézet és a Nyelvtudományi Intézet közös kutatásában megvizsgálták bizonyos köszönési formák elterjedtségét is az életkor, a nem, az iskolázottság és a lakóhely típusa szerint a magyar(országi) lakosság körében (Kontra 1993: 244). Érdemes összehasonlítani a két listát (az új atlasz adatainak gyűjtésekor több köszönésformára kérdeztünk rá; a többlet: a) *áldás, békesség*, b) *csókolom*, c) *dicsértessék a Jézus Krisztus*, d) *erős vár a mi Istenünk*, e) *szervusz*). Megemlítek egy részleges összehasonlítási lehetőséget is. 1996-ban az ELTE Magyar Nyelvtudományi Doktori Iskolájában indult egy kutatási program a magyar nyelvterület köszönés- és megszólításformáinak a vizsgálatára (Kiss 2003). Minthogy azonban fölmérésünkkel a 10–14 éves korosztály tagjait (a felső tagozatos diákságot) céloztuk meg, ezt az anyagot egybevető vizsgálatokra – az adatközlők életkori korlátozottsága miatt – csak korlátozott mértékben használhatjuk.

A vizsgált öt kutatóponton az adatok összesítése után a következő gyakorisági lista állt össze (az 1988-as adatok gyakorisági sorrendjében közlöm az egyes köszönésformákat, megadva – az 1. kivételével – kerekített százalékszámukat is):

Gyakorisági csoport	Köszönésforma	1998-as adatok	2009-es adatok
I. 100–99%	<i>jó napot kívánok</i>	99,6%	100%
II. 86–52%	<i>szervusz</i>	–	86%
	<i>szia</i>	83%	72%
	<i>csókolom</i>	–	78%
	<i>szevasz</i>	75%	58%
	<i>kezeit csókolom</i>	60%	46%
III. 46–32%	<i>dicsértessék</i>	–	52%
	<i>heló</i>	20%	24%
	<i>adjon isten!</i>	37%	56%
	<i>erőt, egészségét</i>	34%	58%
	<i>tiszteletem</i>	33%	26%
IV. 14–8%	<i>áldás, békesség</i>	–	32%
	<i>csaó</i>	9%	14%
	<i>szióka</i>	9%	12%
	<i>erős vár</i>	–	12%
	<i>cső</i>	8%	10%

Az összesítés szerint egyetlen általánosan használt köszönésforma van a vizsgált kutatópontokon, a *jó napot (kívánok)*. A használat gyakoriságának két fő típusát (gyakori : ritka) tekintve nincs számottevő különbség az 1988-as és a 2009-es önbevallásos adatok szerint. A falvakra értelemszerűen nagyobb mértékben jellemző, hogy a lakosaikat többnyire szorosabb ismeretségi szálak kötik össze, hogy az „üzleti” jellegű kapcsolat jóval ritkább, hogy gyakoribbak az erős személyközi kötésekkel és érzelmileg is motivált interakciók, tehát a közvetlen, nem semleges köszönési stílus választása gyakoribb, mint városi és urbanizált környezetben (vö. Terestyéni 2003: 319). Néhány megjegyzés az új atlasz adatai alapján. Szinte kizárólag fiatalok használják a következőket: *heló, csaó, cső, szioka*, többnyire csak egymás között. A felnőttek legfeljebb kivételesen, a kevés megjegyzés szerint akkor is csak az unoka/unokák „kedvéért”. Az egyik salánki adatközlő a *sziokáról* ezt mondta: „ez már nagyon pesties”. Ezek a köszönésformák a fiatalok nyelvhasználatából kerülnek a felnőttekébe. Az *erőt, egészséget* előkelő helyen áll ugyan, ám viszonylag ritka alkalmakhoz kötődik: köszöntéseket, beteglátogatásokat és tornaórákat nevesítettek használati szintéreként. A felekezeti köszönések használata bizonyos egyházi alkalmakhoz, illetőleg a lelkész jelenlétéhez kötődik az adatok szerint. Ahol felekezeti vegyes a lakosság, ott a felnőttek többnyire a felekezeti szokásos köszönésformával köszönnek a másik felekezet papjának (az egyik erdélyi faluban például a reformátusok katolikus köszönésformával köszöntik a plébánost). Az *adjon isten!* nem felekezethez és nem is egyházi alkalmakhoz kötődő, a felnőttek, az idősebbek egymás közötti érintkezésében ma is gyakori köszönésforma.

4. A másik témakör az **adatközlőknek** a saját nyelvváltozatukkal, nyelvhasználatukkal kapcsolatos vélekedése, **metanyelvi ismeretei**. Ezt azért szükséges vizsgálni, mert a nyelvjárássok használatát nagyban befolyásolja, hogyan viszonyulnak hozzájuk a beszélők. Ezek a kérdések kisebbségi körülmények között különösen fontosak, mert az elsődleges anyanyelvváltozathoz való (tudati-érzelmi) viszonyulás az anyanyelvmegtartás szempontjából döntő tényező is lehet. Ezért kisebbségi viszonyok között a nyelvjárási nyelvhasználat bármely formában történő stigmatizálása az említett szempontból igencsak káros. Magyarországon pedig azért, mert akadályozza az egészséges anyanyelvtudat kialakulását (a köznyelv és a nyelvjárás konfliktusba keverésével), illetőleg mert a megbélyegzés miatt a regionális nyelvhasználatú ember nemcsak otthoni nyelvvel kerül(het) negatív viszonyba, hanem mindazzal, ami e nyelv(változat) mögött van (és ennek személyiségromboló hatása különösen nemkívánatos).

A következő tizenegy kérdésre adott válaszokat tekintettem át (zárójelben a voksok száma): 1. Tetszik-e magának/maguknak az itteni, helyi beszédmód? (Igen: 42). Az egyik határon túli adatközlő azt mondta, hogy neki a magyarországi nyelvhasználat tetszik, nem faluja tájszólása. Öt magyarországi pedig saját nyelvjárását megszokottnak, semlegesnek nevezte. 2. Beszélnek-e itt, ezen a településen tájszólásban? (Igen: 46). 3. Volt-e olyan helyzetben, amikor röstellte, szégyellte itthoni beszédmódját? (Nem: 28). 4. Sajnálná, ha megszűnne településükön a nyelvjárási beszédmód? (Igen: 44). 5. Van-e különbség ezen a településen az idősebbek és a fiatalabbak beszéde között? (Van: 45). 6. Itthon/otthon, családi körben a helyi szokás szerint beszélnek, vagy ahogy a televízióban meg a rádióban

hallják? (A helyi szokás szerint: 42). 7. Ugyanúgy beszél városban vagy hivatalos helyen is, mint itthon/otthon családi körben? (Ugyanúgy: 43). 8. Kik beszélnek a régi tájszólást a településen: csak az öregek vagy a fiatalok is? (A fiatalok is: 32). A Zala megyei Kerkakutason az adatközlők csupán 37%-a szerint a fiatalok is (Gyuriczáné Bazsika 2009: 134), Szilsárkányban viszont egyöntetű vélemény szerint csak az öregek beszélnek nyelvjárásban. 9. Mit gondol, megmarad itt a nyelvjárási beszédmód a jövőben is? (Igen: 41). Az említett zalai faluban pesszimistábbak az adatközlők: 33%-ban válaszoltak igennel, 18%-ban pedig talánnal (i. m. 135). 10. Szebben beszélnek itt, mint a szomszéd településeken? (Igen: 28). Az igenlő válaszok sorrendje: Salánk (100), Gyergyóremete (80), Kobátfalva (60), Zsip (50), Szilsárkány (40). 11. Tud-e a magyaron kívül más nyelven is? 12 adatközlő válaszolt nemmel: 8 magyarországi, 4 székelyföldi, heten pedig így: csak keveset. Tudott nyelvként a mindenkori államnyelvet nevezték meg (szlovák, ukrán és román), illetőleg a felvidéki adatközlők egy része az orosz és az ukránt, a kárpátaljaiak egy része az ukránon kívül az orosz, egy pedig az angolt nevezte meg. A magyarországi és nem magyarországi adatközlők válaszai között nyilvánvalóan ebben a tekintetben lesznek a legnagyobb különbségek (magyarországi adatközlők körében a német és az angol nyelvismeretet említették meg). A kisebbségi magyarok ugyanis általában tudnak (és egyre inkább tudnak), a magyarországiak az esetek nagy részében nem tudnak idegen nyelven. Ez a tény lehetőséget kínál majd annak vizsgálatára, hogy a kétnyelvűség viszonyai között élők körében igazolhatóan nagyobb fokú-e a metanyelvi tudatosság, mint az egynyelvűek körében. Illetőleg – mert regionális nyelvhasználatú adatközlőkről van szó – érdemes vizsgálni azt is, vajon a kettősnyelvűség mennyiben és mennyire segíti a metanyelvi tudatosság kialakulását. Egyáltalán: az új atlasz szociolingvisztikai adatai lehetőséget adnak a kisebbségi és a magyarországi magyar anyanyelvű adatközlők közötti, eltérő nyelvkörnyezeti adottságokból következő és a metanyelvi tudatosság szintjén esetleg jelentkező különbségek vizsgálatára.

Kiss Jenő

akadémikus, egyetemi tanár
ELTE BTK
Magyar Nyelvtudományi
és Finnugor Intézet

SUMMARY

Kiss, Jenő

A preview of sociolinguistic lessons to be drawn from the New Hungarian Dialect Atlas

The author surveys data collected in reply to certain sociolinguistic questions raised in the questionnaires on which the forthcoming New Hungarian Dialect Atlas will be based. In particular, he analyses the forms of greeting that the subjects used and the attitudes towards their own dialects that they revealed. The corpus is made up by data collected in 2009 from Hungarian speakers of a data collection site in Hungary, two in Slovakia, one in the Ukraine, and two in Romania. The statistical presentation is followed by a general discussion.

Keywords: dialect atlas, forms of greeting, metalanguage skills, interdialectal investigation

Válaszkikerülési stratégiák politikusinterjúkban és az ellenük való védekezés

A politikusokkal, politikai pártok, intézmények szóvivőivel folytatott beszélgetések nagyon fontosak a média számára. Mégpedig elsősorban nem azért, mert a média képviselői – mint ahogy nem kis álszentséggel, a médiatörvényre való sűrű hivatkozással emlegetik – szívükön viselik a hallgatók, nézők, olvasók mind teljesebb körű, tárgyilagos tájékoztatásának a felelősségét. A televíziós csatornák, a kereskedelmi még inkább, mint a közszolgálatiak, a nézőszám és ezzel bevételük növekedését várják tőlük. Az információközlés és a szórakoztatás határmezsgyéjén elhelyezkedő beszélgetős műsorok, amelyekben az ellentétes csoporthoz tartozó meghívottak „jól beszélnek” egymásnak, az *infotainment* jegyében szegeznek a nézőket a képernyők elé. Ezek alapozzák és erősítik meg azt a közvélekedést, hogy a politikusok „csak vesznek”, az – úgymond – „emberek” feje fölött. Ezek hatására érzik magukat a polgárok egyre inkább a lényeges, rájuk tartozó események, döntések passzív nézőinek, nem pedig a közéletet befolyásolni akaró és képes állampolgároknak (Fairclough 1995: 13). Ha egy műsorban egy politikus egyedül jelenik meg, az ellentétes nézet képviselőjének szerepe a vele interakcióban levő műsorvezetőre hárul. A politikus őt kívánja meggyőzni, vagy ha ez nem megy, vele keveredik harcba. Küzdelem tehát mindenképpen van. Egyes kommunikációelmélettel foglalkozó kutatók éppen ennek alapján tartják a politikusokkal folytatott interjúkat *sui generis* kompetitívnek (Mullany 1999: 121).

A politikai diskurzusnak az a felfogása, amely azt személyeknek és csoportoknak a nyilvánosság előtt megvívott küzdelmeként jeleníti meg, szükségképpen alakítja az egyének társadalomképét is. Aki pedig ennek hatására az életet egy nagy csatamezőként képzelel el, amelyben az ügyesebb, a hangosabb, az agresszívebb győz, már ma is a „harag társadalma” (Sloterdijk 2006) polgárának érzi magát.

A média nagy paradoxona, hogy mintát ad akkor is, amikor nem akar. A politikusokkal folytatott médiabeszélgetések a hatalom egyenlőtlen elosztásából következő kommunikációs mintát követik (Bourdieu 2001). Mint minden intézményhez kötött beszélgetésre, így a médiainterjúra is érvényes az, hogy a két résztvevő között a szimbolikus hatalom egyenlőtlenül oszlik meg. A kérdező kezében van a nagyobb, ő kezdeményezi a beszélgetést, határozza meg az időtartamát és tematikus lefolyását azzal, hogy megfogalmazza a kérdéseket. A beszélgetés vezetése során egy többé-kevésbé tudatos stratégiát követ azáltal, hogy meghatározott beszédaktusokat valósít meg bizonyos sorrendben (Burger 1991: 189). A megkérdezettnek az interjúkban, így a médiainterjúkban is kevesebb lehetősége¹ van a tematikus irányításra, általában csak a kérdések megértésére irányuló tisztázó kérdéseket tehet fel (visszakérdezhet). A politikai interjúk abban különböznek minden más interjútól, hogy mindkét résztvevő sajátos hatalom birtokában van: a műsorvezetőnek

¹ Vannak olyan intézményi információkérő beszélgetések is, amelyekben minden hatalom a kérdező kezében van, ilyen például a rendőrségi kihallgatás. A megkérdezett tehát csak a meg nem szólalásnak, a helyzet ignorálásának eszközeivel élhet, ám mivel a hallgatást általában a bűnösség beismerésének tekintik, többnyire azzal is csak magának árt.

szimbolikus, a politikusnak valóságos hatalma van. A kétféle hatalom összeütöztetése nyilvánul meg abban, ahogyan a két fél: a politikus és a műsorvezető összecsap egymással.

A műsorvezetők és a politikusok beszélgetésének versengés, hatalmi harc jellege nyelviileg leginkább a feltett kérdések elfogadásában, illetve elutasításában ragadható meg. A politikusinterjú akkor válik csakugyan versengő jellegűvé, ha a megkérdezett politikus – saját valóságos hatalma mellett – igényt formál a műsorvezető szimbolikus hatalmára is. Magyarul: ő akarja megszabni, miről beszél, és miről nem. Megpróbál például a műsorvezető témáit (részben) figyelmen kívül hagyva olyan elemeket beleszőni a társalgásba, amelyek jó fényt vetnek a személyére és az általa képviselt csoportra. (A politikusoknak szóló tanácsadó tréningek egyébként fel is készítik őket arra, hogyan alakítsák a nyilvános beszélgetéseket tudatosan a saját céljaiknak megfelelően.) A fentiek alapján a politikusokkal folytatott interjúkat joggal sorolhatjuk a médiaeseményeken belül a Dayan és Katz által „verseny”-nek nevezett csoportba tartozók közé (Császi 2002: 91).

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy annak a politikusnak, aki „felveszi a harcot”, azaz nem válaszol az újságíró által feltett kérdésre, kétféle – kedvező és kedvezőtlen – következménnyel kell számolnia. Kedvezőnek gondolhatja azt, hogy nem kell a média nyilvánossága előtt kimondania bizonyos, számára vagy érdekcsoportja számára kellemetlen tényeket. Kedvezőtlen viszont az, hogy ezáltal hiteltelennek, sőt hazugnak vagy arrogánsnak tűnhet a hallgatók vagy a nézők számára. Az újságíró ugyanis éppen helyettük, az ő nevükben tette fel azokat a bizonyos – közérdeklődésre számot tartó – kérdéseket. Nagyon kifinomult stratégiát kell tehát követnie annak a politikusnak, aki mindkét kellemetlen következményt el kívánja kerülni.

Tanulmányunkban magyar televíziós médiainterjúk anyagán mutatjuk be azokat a stratégiákat, amelyeket magyar politikusok alkalmaznak konkrét kérdések elhárítására, a rájuk adandó pontos válasz elkerülésére. Három női műsorvezető: Kálmán Olga (ATV Egyenes beszéd), Mészáros Antónia (M1 Az Este) és Krizsó Szilvia (M1 Az Este) beszélgetéseit elemeztük. A korpuszban Kálmán Olga öt, Krizsó és Mészáros négy-négy interjúval képviselteti magát.

Kikerülési stratégiák

A stratégiák elemzésekor Alan Partington csoportosítását követjük. Partington 2006-os tanulmányában a Fehér Ház sajtótájékoztatóit elemzi egy 1996 és 1999 között gyűjtött korpusz alapján. Ekkor, a Lewinsky-ügy és annak a továbbgyűrűzése körüli időszakban különösen nehézé vált a Fehér Ház és az amerikai sajtó kapcsolata. Kiélesedtek az érdekellentétek az USA választóit képviselő újságírók és az elnöki szölvivők között: az újságírók kellemetlen kérdéseket tettek fel, a szölvivők pedig megpróbálták semmitmondó válaszokat adni. Az elhangzó dialógusok különös feszültséget árulnak el.

A nyelvi megfogalmazás szintjén azok a módszerek a legérdekesebbek, amelyekkel a szölvivők többé-kevésbé sikeresen próbálnak nem válaszolni a sajtó kép-

viselőinek kérdéseire. A szóvivő maga nem politikus, hanem professzionális beszélő, akárcsak a vele szemben álló újságíró. Mint a pozíció megnevezése is sugallja, a szóvivő az a személy, aki a „politikus nevében, helyette” beszél. Amikor kitér a válasz elől, nem elsősorban a saját, hanem a politikus presztízsét, „homlokzatát” (Goffman) igyekszik védeni.

Mi olyan beszélgetéseket elemzünk, amelyekben nem hivatásos szóvivők, hanem gyakorló politikusok állnak szemben az újságírókkal. Tanulmányunkban mégis Partington csoportosítását vesszük alapul, mivel úgy gondoljuk, hogy a kérdéskikerülés stratégiái nem különböznek egymástól a kikerülő személye alapján. A módszerek nem térnek el egymástól, akár politikus, akár hivatalos és hivatásos szószólója bújik ki a válaszadás alól.

A stratégiák típusainak ismertetése során a legradikálisabbtól haladunk az udvariasabbak felé.

1. A kérdés nyílt elutasítása. A meghívott politikus nyíltan kijelenti, hogy nem kíván válaszolni a feltett kérdésre. Egy kérdés nyílt elutasítása a mindennapi beszédben súlyos udvariatlanságnak számít. Mindenképpen komoly homlokzatfenyegetést jelent a kérdező számára.

a) Az elutasítás lehet teljes körű, ebben az esetben a kérdező nyíltan közli, hogy nem kíván válaszolni. A teljes körű elutasításra az általunk gyűjtött magyar anyagban nem akadt példa. Partington anyagában előfordult néhány. A szóvivők az elutasításban rejlő homlokzatfenyegetést azzal próbálják enyhíteni, hogy mintegy „eltüntetik” a hiányzó válasz helyét. Az újságírói kérdés utáni beszédlepcsükben – mintha válaszoltak volna rá – kéri a következő kérdést. Az angol *Next question* vagy az *Asked and answered* kifejezések egyértelműen jelzik az elutasítást, de nem explikálják azt (Partington 2006: 146).

b) A kérdés elutasításának van egy tompított formája: ebben az esetben a politikus ugyan nem válaszol érdemben a kérdésre, de megindokolja, miért nem teszi. Az általunk vizsgált interjúkban a kérdés visszautasításának csak ezzel a formájával találkoztunk.

Első példánkban Mészáros Antónia a M1 Az Este című műsorában (2007. november 7.) ezt kérdezte Kósa Lajos (KL) fideszes országgyűlési képviselőtől:

MA: *Vannak miniszterelnöki ambíciói?*

KL: *Nem, én Debrecen polgármestere vagyok <maga elé néz>, és nem látok a jövőbe abban az értelemben, hogy fogalmam sincsen, hogy 2010-ben mit szeretnék csinálni <mosoly>. De inkább azzal foglalkozok <homlokráncolás, kezek összefűzve>, ami mondjuk 2010-ig a közvetlen dolgom.*

A megkérdezett tehát azzal indokolja a kérdés meg nem válaszolását, hogy még nem tudja, milyen szándékai lesznek három év múlva. Az indoklás elfogadható, a megkérdezett nem tett homlokzatfenyegető kijelentést a műsorvezetővel szemben.

Második példánk Mészáros Antónia Gyurcsány Ferencsel folytatott beszélgetéséből származik (M1 Az Este, 2008. december 16.).

MA: *De milyen eszközök állnak rendelkezésre? <határozott szemkontaktus, nyílt tekintet> Hiszen a költségvetési tartalék az már egyre szűkül. Pótköltségvetést pedig lehet csinálni, de az a hiánycélt veszélyeztetné, és ezt nehezen engedhetjük meg magunknak.*

GyF: *Nézze, a miniszterelnöknek itt óvatosan kell fogalmazni <bólintás>. Ha nem haragszik <mosoly>, én itt ma nem mondanék olyan hírt, amit akár a Híradó <határozott szemkontaktus, fejingetés, bal kéz érvelő mozdulata>, akár az MTI könnyen kiadhat.*

A válasz megtagadása ebben az esetben is elfogadható: a miniszterelnök nem kíván egy kormányzati döntés előtt álló kérdésről nyilatkozni. Kommunikációs szempontból figyelemre méltó, ahogyan a megkérdezett nem verbális eszközökkel tompítja a válaszban rejlő homlokzatfenyegetést: mosolyog, határozottan a műsorvezető szemébe néz. Ő akceptálja ezt, nem hozza szóba többet a témát.

2. Információhiányra való hivatkozás. Ez a válasz kikerülésének az előbbinél udvariasabb módja. A politikus nem tesz homlokzatfenyegető gesztust a műsorvezető irányába, és nem látszik arrogánsnak a néző, a hallgató szemében sem. Ugyanakkor presztízsromboló, ha egy nagy befolyású politikus azt állítja egy fontos kérdésről: *nem tudom*. Mindenesetre együttműködő és szimpatikus benyomást kelt ezzel a megoldással, és ez nem kevés.

A példa Mészáros Antóniának Gyurcsány Ferencsel (M1 Az Este, 2008. december 16.) folytatott beszélgetéséből származik:

MA: *Az ellenzék egyébként, vagy pontosan Orbán Viktor kétszázötven ezer munkanélkülit jósol. Ezt elrugaszkodottnak tartja?*

GyF: *Nem ismerek ilyen számítást, szerintem ön sem <fejbillentés>, nem szabad a számokkal dobálózni.*

A válasz ugyan formailag információhiányra utal, valójában azonban ironikus. Amikor azt mondja: „nem ismer ilyen számítást”, azt sugallja, hogy nem is létezik ilyen. A műsorvezető hasonlóan vélekedik: erre utal kérdésének szóválasztása: *jóslást* emleget.

A második példa Kálmán Olga Szijjártó Péterrel folytatott beszélgetéséből való (ATV Egyenes Beszéd, 2006. október 11.). A két beszédlépés Szijjártónak az 1956-os forradalom és a jelenlegi helyzetet azonosnak tételező kijelentésére vonatkozik.

KO: *[Igen. Nagyon] meredeknek látom ezt a párhuzamot 56 és a jelen helyzet között, meredek volt már az MTV ostrománál is, ...nagyon-nagyon meredek volt <bólintva>, meredek... a párhuzam.*

SZP: *Ezt nem tudom, hogy [ki mondta]*

Ebben a pár mondatos replikában, úgy látszik, a műsorvezető maradt a győztes. Annyira határozottan állítja, többször is ismételve, hogy a kijelentés tarthatatlan: *meredek*, hogy Szijjártó visszavonul. Nem győzték meg, de már nem akarja nyíltan

vállalni a nézetazonosságot az általa az előbbieken egyetértően intézett kijelentéssel. A kisebbik rosszat választja: azzal, hogy azt mondja, nem ismeri a kijelentés forrását, burkoltan el is határolódik tőle.

3. A kérdés máshoz címzése / másnak ajánlása. A kérdés áthárítása egy jelen nem levőre önmagában nem sértő a kérdezőre nézve. Nyilvánvalóan előfordul, hogy a megkérdezett joggal hivatkozik információhiányra. Más esetekben – mikor nyilvánvaló, hogy a megkérdezett csak kibúvónak szánja a javaslatot – homlokzathelyettesítést jelenthet a kérdező számára. Van úgy, hogy a hangnem, amellyel megnevezik az „illetékes személyt”, önmagában kioktató. Egy időben nagyon elterjedt ez a forma a politikusokkal folytatott beszélgetésekben.

A következő példa egyáltalán nem tipikus. A beszélgetésrészlet Kálmán Olgának Eörsi Mátyással (ATV Egyenes Beszéd, 2007. július 16.) folytatott beszélgetéséből származik. A beszélgetés témája Sólyom László köztársasági elnöknek a kormány munkájáról szóló beszéde. Erre a beszédre vonatkozik mindkettejük beszédlépése. A műsorvezetőnő kiesik a szerepéből: nem kérdez, hanem értékeli, mégpedig a köztársasági elnök beszédének egyik megállapítását. Eörsi Mátyás erre úgy reagál, hogy ajánl neki egy beszélgetőpartnert (a miniszterelnököt), tehát mintegy segít neki a műsor szerkesztésében.

KO: *Ne mondja, hogy elszomorító, amit ez a kormány csinál <fejngatás>, tehát inkább a tartalmáról kellene beszélni, mint arról, hogy ez népszerű vagy népszerűtlen.*

EM: *Hát én azt javaslom, ha velem nem is, de a miniszterelnök úrral üljön le beszélgetni, kérdezze meg, hogy ezek a reformok hogyan mennek.*

A következő példa Mészáros Antóniának Gyurcsány Ferencsel folytatott beszélgetéséből való (M1 Az Este, 2008. december 16.).

MA: *Persze akkor, abban a pillanatban még mind a két kisebb párt azt mondta, hogy nem fogják megszavazni a költségvetést és az adótörvényeket, végül nagyrészt a válságra hivatkozva tették ezt meg <bólintás, határozott szemkontaktus, felhúzott szemöldök>.*

GyF: *Hát <mosoly>, én ezt nyilván nem kommentálhatom. Ők elmondják, hogy miért tették ezt meg <kitárt kezek>.*

A műsorvezetőnő nem tesz fel kérdést a szó grammatikai értelmében. Beszédlépése pragmatikailag mégis információkéréssé válik azáltal, hogy közli: bár a két kis párt előzőleg azt jelentette be, hogy nem szavazzák meg a költségvetést és az adótörvényeket, a válságra hivatkozva mégis megtették. A műsorvezetőnő élénk nem verbális kommunikációja azt sugalmazza a miniszterelnök felé: kommentárt vár tőle. Ő ezt a szándékot megérti, de nem tesz neki eleget. A kommentálást, mint mondja, azokra hagyja, akik szavaztak: *ők elmondják*.

A kérdés megválaszolásának áthárítása nem bántó: a nem verbális gesztusok: mosoly, a tehetetlenség jelzéseként kitért kezek tompítják a verbális elutasítás élett.

4. Feltételezések, jóslások elől való kitérés. Ebben az esetben a meghívott jelzi, hogy a kérdés nem a tényekre vonatkozik. Megválaszolása esetén feltételezésekbe, találgatásokba, jóslásokba kellene bonyolódnia, ő pedig erre nem hajlandó.

Az első példa Krizsó Szilviának Orbán Viktorral folytatott beszélgetéséből származik (M1 Az Este, 2008. március 11.).

KSZ: De beállnak mögé?

OV: Hát, egyelőre... én... óvatos volnék, mert énnekem más reményeim vannak <fej föl-alá mozgása>.

A megkérdezett politikus nagyon megfontoltan tér ki az eldöntendő kérdés megválaszolása elől. Azzal, hogy jelzi: „más reményeim vannak”, elhatárolódik a kérdésben megnyilvánuló vagy-vagy szemlélettől.

Második példánk Kálmán Olgának Lendvai Ildikóval folytatott beszélgetéséből való (ATV Egyenes Beszéd, 2007. július 16.)

KO: Nem baj, ez így jó. Szóval, nagyon az volt az érzésem, és változatlanul az, hogy a szabad demokraták ma sarokba szorították önöket, és elővették a bizonyos leltárukat, azt a listát, hogy mit nem tudunk még átvinni^ most már a harmadik koalíciós házasságba. Na, azokat gyorsan kérjük most, és mintha most sikerült is volna.

LI: Akkor hadd beszéljek a mi leltárunkról <maga elé néz>.

Lendvai nem minősíti a kérdésben rejlő számos implicit állítást arról, hogy a szabad demokraták sarokba szorították őket, elővették a leltárukat stb. Új témát vezet be, saját pártjáról, annak programjáról kíván beszélni. A műsorvezető enged a témaváltást, nem ragaszkodik a saját maga által felvetetthez. A példa értelmezhető „átkeretezés”-ként (framing) is.

5. Retorikaistílus-váltás, jelmondatok, hivatali zsargon. A konkrét kérdésre adandó válasz elhárításának gyakori módja az, hogy a megkérdezett hosszan és homályosan beszél olyasmiről, ami csak távoli kapcsolatban van a feltett kérdés referenciális tárgyával. Szoros összefüggést mutat ez az elhárítási mód a „biztonságos témák felvetése”, valamint az „általánosítás” technikáival. Partington csoportosítását kiegészítjük a magyar politikai interjúk elemzési tapasztalatainak az alapján, és ebbe a csoportba soroljuk az „átkeretezés” (framing) technikát, vagyis az elhangzott közlés bizonyos elemének, aspektusának önkényes kiemelését is.

A következő példa Krizsó Szilviának Hiller Istvánnal folytatott beszélgetésben hangzott el (M1 Az Este, 2008. január 29.).

KSZ: Még mindig nem értem, hogy hogy jön ez a 2,6 milliárd <bal kéz kitért ujjai HI felé, föl-alá> tehát, hogy például ebbe a bizonyos alapba honnét megy pénz <gyors beszédtempó>. A CD-k eladásából? Vagy honnan?

HI: Erről olyan tárgyalások folynak <halvány mosoly>, aminek majd az eredmény végén kell tudni beszámolni^, vannak olyan formák, hogyha például

a mobiltelefonját elveszi, ahol kulturális szolgáltatás folyik, vagy az internet világra, de más formákba, a dizájn, a tervezés világába. Ezek tíz évvel ezelőtt nem képezték a nemzeti kulturális alap forrásbázisát, ^ most meg azt szeretnénk, hogy igen.

A megkérdezett nem válaszol arra a kérdésre, hogy milyen forrásból származik a tervezett 2,6 milliárd forint. Ehelyett nagyon bőbeszédűen és homályosan új formákról beszél. A kérdező nem tesz semmit azért, hogy rászorítsa a megkérdezettet a kért információ megadására. Ebből a példából is látszik, miért lehet sikeres egy olyan technika, amely azon alapul, hogy a megkérdezett „másról beszél, mint Bodóné, amikor a bor árát kéri”. A megkérdezett nagyon is együttműködőnek tűnik, hiszen a kérdés elhangzása után azonnal kinyitja a száját, hosszan, elokvensen beszél, mosolyog. Csak aki nagyon odafigyel, az érti meg, hogy a retorikai teljesítménynek referenciálisan alig van köze a feltett kérdéshez. Ha a kérdező rá akarja szorítani partnerét az érdemi válaszra, bele kell szólnia, meg kell akasztania annak beszédét. Ez pedig olyan homlokzathelyező aktus, amelyet nehezen kockáztat meg egy újságíró egy tekintélyes személlyel, például miniszterrel folytatott társalgásban.

A következő példa Kálmán Olgának Szijjártó Péterrel folytatott beszélgetéséből származik (ATV Egyenes Beszéd, 2006. október 11.).

KO: Gyurcsány Ferenc arra kérné önöket, mondjuk a párt vezetőjét vagy az összes képviselőjét, hogy az 56-os megemlékezéseken ne szólaljanak meg, mert neki meg pontosan ugyanez a véleménye önökről? Na, akkor hol tartanánk? <határozott hangnem, szemkontaktus, kamera SZP rezzenéstelen arcán>

SZP: Az ...az a helyzet, hogy ezt az országot nem mi sodortuk morális válságba, ezt az országot morális válságba Gyurcsány Ferenc sodorta. Ebből aztán jött egy politikai válság is, és emellett van egy gazdasági válság, de most ez ebből a szempontból nem tartozik ide. Ezt az országot Gyurcsány Ferenc erkölcsi válságba sodorta. Gyurcsány Ferenc pontosan olyan tulajdonságokat képvisel, amik 1956 hősei számára is elfogadhatatlanok voltak^, részint ezért is tört ki öö a forradalom, ezért aztán mi arra kérjük a miniszterelnököt, hogy ne szólaljon fel^, mert a felszólalásai nyílt provokációt jelentenek. Egyrészt 1956 szellemiségével szemben^, másrészt pedig a magyar emberekkel szemben, összességében.

A megkérdezett nem válaszol a műsorvezető által feltett hipotetikus kérdésre: mit tennének, ha a miniszterelnök kérné őket arra, amire most ők kéri a miniszterelnököt. Arra használja fel a helyzetet, hogy még egyszer bőven, érzelmileg érvelve kifejtse álláspontjukat. Maga a miniszterelnök neve háromszor is elhangzik a válaszban. A műsorvezető hagyja a politikust beszélni. Nem irányítja vissza saját kérdésére, hiszen az nem tényekre irányuló, hanem hipotetikus volt.

6. A kérdés, a kérdező vagy a forrás vitatása, provokálás. A hárítás egyik eszköze a támadás, vagyis a politikus hibát talál a kérdés megfogalmazásában, a kérdező stílusában vagy az információ forrását minősíti negatívan.

A példa Mészáros Antóniának Gyurcsány Ferencsel folytatott beszélgetéséből származik (M1 Az Este, 2008. december 16.).

MA: *El tudja például képzelni <határozott szemkontaktus, fej előre billentése>, hogy közlekedési sztrájkok legyenek még az ünnepek alatt is?*

GyF: *Hát, nem tudom, hogy így jó-e a kérdés <fejrázás, határozott szemkon-*

A példa súlyosan homlokzatfenyegető a műsorvezetőre nézve. A megkérdezett ezt explikálja is: „nem tudom, hogy így jó-e a kérdés”. A kérdést a miniszterelnök nyilván azért utasítja vissza, mert el akarja kerülni, hogy az önbeteljesítő jóslatként működjön. Ha elfogadná, a kérdező kifejezésével „el tudná képzelni a sztrájkot”, annak lehetne egy olyan olvasata, hogy indokoltnak, rendben levőnek gondolja azt.

A következő példát Krizsó Szilviának Orbán Viktorral folytatott beszélgetéséből vettük (M1 Az Este, 2008. március 11.).

OV: *Ezt mondta volna az Orvosi Kamara elnöke <csodálkozó tekintet, szemek tágra nyitva, szemöldök felemelve, határozott szemkontaktus>, hogy szükségére volt a vizitdíjra?*

KSZ: *Szó szerint nem ezt mondta, ő azt mondta, hogy <jegyzeteiből felolvassa az idézetet> a Kamara a háziorvosok finanszírozását a kétszeresére kell emelni, mert a vizitdíj-bevétel kieső része nélkül a praxisok jelentős része csődbe megy. Ezt én tettem hozzá [hogya]*

A megkérdezett visszakérdezése: *Ezt mondta volna az Orvosi Kamara elnöke?* Kétségbe vonja azt, hogy a műsorvezető hitelesen idézi az Orvosi Kamara elnökének a szavait. A verbális üzenetet erősíti a nem verbális kommunikáció: csodálkozó tekintet, felhúzott szemöldök. A műsorvezetőnek sikerül úrrá lennie a helyzeten. Szakmai felkészültségét bizonyítja, hogy előtte van a Kamara elnökének nyilatkozata, ebből idézett némi tartalmi és stilisztikai módosításokkal. Most szó szerint olvassa fel a nyilatkozat megfelelő passzusát, így megvédi magát a visszakérdezésben rejlő homlokzatfenyegetéstől.

7. Humor. A kérdés elhárításának egyes politikusok által nagyon kedvelt módja az, hogy voltaképp elviccelik. Ennek a módszernek az lehet az előnye, hogy a megkérdezett nemcsak kimenekül egy nehéz kommunikációs helyzetből, hanem önmagát közvetlen modorú, szellemes embernek mutatja. A politikus így maga közelíti az interjút az infotainment felé. Ezt a típusú stratégiát az amerikai kormányzóvők gyakran alkalmazták. A magyar politikusok ritkán éltek vele.

Idézett példánk Krizsó Szilviának Orbán Viktorral folytatott beszélgetésében hangzott el (M1 Az Este, 2008. március 11.).

KSZ: Akkor ez azt jelenti <összeszorított száj>, hogy erről a három kérdéstről mondták ki az emberek a véleményüket, magyarul, hogy vizitdíjat nem akarnak fizetni, napidíjat és tandíjat?

OV: <tekintet maga elé mered, bal kéz száj elé emelése, homlok ráncolása> Hát, nézze... KI HOGYAN <mosoly, nevetés>. Hát, nekem <nevetés>, hát, nekem nemcsak ez a három kérdés volt fontos^, bár a három kérdés nagyon fontos önmagában is. De nézze,... öö én egy ilyen régi motoros vagyok, ugye <szemkontaktus, mosoly>, ott voltam a demokratikus rendszer születésénél is^ <két kezében toll, maga elé néz>, és ...öö... vannak ...öö mindenfajta ...hm ...kőbe vésett elgondolásaim a...arra, hogy mi a demokrácia, mit lehet és mit nem egy demokráciában. És ami az elmúlt egy-két-három évben történik Magyarországon^ <fejngatás>, az... az ellentétes azzal, amit én gondolok a demokráciáról.

Orbán Viktor humoros felütéssel kezdi megnyilatkozását, majd miután látja a műsorvezető rezenéstelen arcát, retorikai stílusra kapcsolva próbál a potenciális szavazókhoz beszélni.

A következő példa Mészáros Antóniának Gyurcsány Ferencsel folytatott beszélgetéséből származik (M1 Az Este, 2008 december 16.).

MA: Ami egyébként a költségvetést és a válságot illeti, mit szól ahhoz az értelmezéshez <kezek kitérve, határozott szemkontaktus>, hogy ezt a költségvetést és ezen keresztül önt és a kormányt bizonyos értelemben maga a válság mentette meg?

GyF: Ööö hát nem tudom, ennél cifrábbakat is szoktak mondani időnként elemzők.

Ebben az esetben a kérdező kínál fel – másokra hivatkozva – egy groteszk értelmezési lehetőséget: *a kormányt a válság mentette meg*. A megkérdezett elfogadja a stílust, maga is ironizál: „ennél cifrábbakat is szoktak mondani”.

Az eszközök komplex alkalmazása

Saját anyagunk és Partington amerikai példáinak összehasonlítása alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar beszélgetésekben a politikusok visszafogottabbak a kérdések elhárításában. Ha mégis megteszik, az udvariasabb formákat választják, a nyílt visszautasítást ritkán, mintegy „végső esetben”. Ezt a visszafogottságot érzékeltetjük a következő példánkkal. A beszélgetés, amelynek kezdő részletét idézzük, Kálmán Olga műsorvezető és Kósa Lajos fideszes politikus között zajlott le 2010. április 12-én (ATV Egyenes Beszéd). Az időpont lényeges, éppen a két választási forduló között vagyunk. Ekkor teszi fel a műsorvezető a Fidesz alelnökének a következő kérdést:

1. KO: *Meglesz a kétharmad? Mit gondol?*
2. KL: *A választók döntése ez <szemkontaktus> Tehát, ez...ez <kitárt kezek>*
3. KO: *Azt én tudom, hogy nem... Ön fogja megmondani <viccesen>*
4. KL: *Azt akarom mondani <oldalra néz>*
5. KO: *Saját maguknak, de mégis*
6. KL: *Igen? <mosolyog>*
7. KO: *Mit érez? (9. ismételt kérdés)*
8. KL: *Én nem szeretek ilyeneket jósolgatni, azt se szoktam mondani <jobb-ra-balra mozog a váll>, hogy Loki–Paks meccs mennyi lesz. Tehát <fej oldalt billentése> szurkolok <bólint>, megteszem, amit kell, de.... az tényleg a választókon múlik, és az ilyen köldöknézés és kávézacc-bogarászás, az nem az én világom <fej oldalt billentése, szemkontaktus>. Mi mindenképpen arra fogunk törekedni, hogy minél több választót szólítsunk meg^, és hát, eddig is elmondtuk, hogy ahhoz, hogy gyorsan magunk mögött tudjuk hagyni ezt a nem különösebben sikeres nyolc évet, ahhoz egy erős felhatalmazás kell. Ez a választókon múlik.*
9. KO: *Ez azért, tehát a választási és a parlamenti matematika több a... kávézaccnál és mondjuk egy gömbnézegetésnél. Itt van örven... valahány körzet <lassan, szemkontaktus>, ahol... ahol egész egyszerűen végig kell néznieük, hogy mennyire erős a jelöltjük... Ezért kérdeztem, meglesz-e, mit gondol. Ismerni kell a körzeteket, és ismerni kell a jelölteket. Ez nem jóslás.*
10. KL: *De Ön nem ezt kérdezte, hanem azt, hogy lesz-e kétharmad. Azt nem tudom megmondani.*

A beszélgetésrészlet tíz beszélőlépést foglal magába, öt a műsorvezetőtől, öt a megkérdezettől származik. Kálmán Olga a beszélgetés kezdetén két kérdést tesz fel. Az első egy eldöntendő kérdés: *Meglesz a kétharmad?* A második ezt értelmezi át úgy, hogy egyéni állásfoglalást vár válaszként: *Mit gondol?*

A politikus a 2. beszélőlépésben egy **a kérdés másnak címzése** típusú választ ad: *A választók döntése ez.* A műsorvezető a 3. és az 5. beszélőlépésben elfogadja ezt az állítást: *Azt én tudom,* de jelzi, hogy ragaszkodik eredeti kérdéséhez, kérdő intonációval mondja: *De mégis?* A politikus a 6. beszélőlépésben úgy tesz, mintha nem értené a szándékot, és visszakérdez: *Igen?* A műsorvezető a 7-ben megismétli első beszélőlépésének második kérdését: *Mit érez?* A politikus a 8. beszélőlépésben a **feltételezések, jóslások elöl való kitérés** taktikáját alkalmazza: *Én nem szeretek ilyeneket jósolgatni.* A műsorvezető a 9. beszélőlépésben rámutat arra, hogy partnerének megfelelő források állnak a rendelkezésére, tehát megbecsülheti az eredményt: *Ez nem jóslás.*

Kósa Lajos végül, hosszas taktikázás után, csak a 10. beszélőlépésben utasítja el határozottan a műsorvezetőnek az első lépésben feltett kérdését: *Azt nem tudom megmondani.* Indokai világosak. Akár igent, akár nemet válaszolna, a szavazók azt nekik küldött üzenetként értékelnék. Így a párt értékes szavazatokat veszthetne el. A politikus ennek tudatában is nehezen, sokadszorra utasítja vissza nyíltan a választ: nem akar udvariatlannak, együtt nem működőnek látszani a műsorvezetővel szemben.

Válaszadásra való rászorítás

A műsorvezető természetesen nem hagyja, hogy partnere átvegye a beszélgetés irányítását. Ellenstratégiákat alkalmaz. Ezek a stratégiák is rendszerbe foglalhatók és dokumentálhatók. Ismertetésünk során megint Partington tipológiájából indulunk ki. Az egyes stratégiák között nem találtunk lényeges különbséget abban a tekintetben, hogy mennyire voltak fenyegetőek a partner számára. Mind az öt meglehetősen erőszakosnak tűnik, konkrét alkalmazásukban hangulati-stilisztikai árnyalatokban térnek el egymástól.

1. Ellenségeskedés, számonkérés, vádaskodás. A műsorvezető számon kéri beszélgetőtársán a meg nem kapott információkat. Kritikai hangvétel és irónia, esetleg agresszivitás jellemzi a beszédlépéseit. Az elemzés során figyelembe kell venni mind a verbális, mind a nem verbális kommunikáció üzeneteit, ezek egymást erősítő vagy gyengítő jellegét. A verbálisra általánosan jellemző, hogy minél hosszabb az üzenet, annál udvariasabbnak tűnik. A nem verbális csatorna: kedves arc, mosoly ellenpontozhatja a kíméletlen tartalmat, sőt akár ironikusan értelmezhetővé is teheti azt. A szenttelen, szinte mimika nélküli arc, a fegyelmezett testtartás tárgyilagoságot tükröz (Schefflen é. n.).

Példánk Krizsó Szilviának Hiller Istvánnal folytatott beszélgetéséből származik (M1 Az Este, 2008. január 29.).

KSZ: Egyébként, ööö a reneszánsz évre azt mondja, hogy van 4 milliárd forint, és hogy különböző programokat fognak támogatni <fej kissé oldalt billen>, de mikor derül ki, hogy melyek ezek a programok? <kijelentő hangnem> Felmentem az önök honlapjára, és ott az van, hogy pályázatokat fognak kiírni 2008 januárjától <mindkét kéz kitérve, szemkontaktus, szem mérsékelt megemelés, fejrázás>, egyelőre még egy darab pályázatküldés nem szerepelt^, intézményi vezetők nehezményezik is ezt, mondván, hogy hamarabb kiürhették volna a pályázatokat, akkor föl tudtak volna készülni <kamera HI-n, ajkak erős összeszorítása>.

A műsorvezető szembesíti a politikust azzal, hogy ő és minisztériuma nem hozta nyilvánosságra a pályázati lehetőségeket a megígért időpontra: 2008 januárjára. Az interjú január végén készült: az újságíró hivatkozik még az érintett intézményvezetők panaszára is. A műsorvezető beszédlépése végig tárgyyszerű: hangsúlyozottan érzelemmentes, nem verbális kommunikációja ezt erősíti meg.

2. Lehetetlen kérdések. Az újságíró olyan információkat sorol fel a vendégének, amelyekkel kapcsolatban az nem foglalhat állást, például az információk titkossága miatt, vagy olyan kérdést tesz fel, amelyről tudja, hogy a megkérdezettől – hasonló okokból – nem kaphat nyílt választ.

Példánk Kálmán Olgának Eörsi Mátyással folytatott beszélgetéséből származik (ATV Egyenes Beszéd, 2007. július 16.).

KO: *tehát azokat az aktákat, amelyekre azt mondták, hogy ez bizony titkos <tágra nyitott szem, felemelt szemöldök, csodálkozó arckifejezés>, nem adjuk át a levéltárnak, az még most is ez alatt a pecsét alatt szerepel. Ennek a bizottságnak mitől lenne jogosítványa ezekbe belenézni?*

Ebben az esetben nyilván nem válaszolhat nyíltan a megkérdezett az amúgy is szónoki kérdésre. Ennek a stratégiának nem is a válasz kicsikarása a célja. Sokkal inkább az, hogy közölje a politikussal és mindenekelőtt a nézővel: ő, a média képviselője birtokában van fontos, döntő információknak. Azáltal, hogy ez elhangzik, és a politikus nem védekezik, a néző számára úgy tűnhet, a politikus és köre látzattervekenységet folytat. Ennek a stratégiának fő célja a médiának, az adott csatornának, a műsornak a felértékelése, „fényezése” a néző szemében: *lám, mi tudjuk, és meg is kérdezzük.*

3. Számonkérő, vádaskodó kérdések. Ezek csak formailag emlékeztetnek információkérésre, kérdésre. Céljuk a beszélgetőpartner szembesítése egy – a műsorvezető és/vagy a közvélemény szerint – abszurd helyzettel.

Példánk Krizsó Szilviának Hiller Istvánnal folytatott beszélgetéséből származik (M1 Az Este, 2008. január 29.).

KSZ: *Előbb azt mondta, hogy konkrét példát mond, mondjuk, ebben az esetben konkrét példa, hogy épül egy autópálya, akkor mondjuk a parkolóhoz terveznek egy köztéri szobrot^, vagy hogy kell ezt elgondolni? <előredől, kezek kitérve>*

A műsorvezető arra utal, hogy beszélgetőtársa adós maradt a megígért „konkrét példával”, így ő konstruál egyet, és ehhez várja az állásfoglalást. A partnernek nem marad más választása, mint előrukkolni egy valóságos példával, hogy a néző emlékezetében ne a műsorvezető abszurd ötlete maradjon meg.

4. A vendég kérdéselhárítási indokainak figyelmen kívül hagyása. A műsorvezető figyelmen kívül hagyja partnerének a kérdés elhárítására alkalmazott manővereit, és átfogalmazva újra felteszi az eredeti kérdését.

A példát Krizsó Szilviának Hiller Istvánnal folytatott beszélgetéséből emeltük ki (M1 Az Este, 2008. január 29.).

KSZ: *[De ez kinek a] felelőssége, hogy <hátradől, kihúzza magát, rezzenéstelen arc, szemkontaktus, a kezek soroló mozdulata> ez így alakult? A helyieké, vagy van azért kormányzati felelősség is?*

Ennek a stratégiának a követése szolgálja leginkább a műsorvezetőnek mint rendíthetetlen médiaharcosnak a presztízsét. Nem hagyja magát elterelni a kérdés megtagadásának trükkjeitől, sem megfélemlíteni a vele szemben ülő politikus hatalmától.

5. Ragaszkodás a végsőig az eredeti kérdéshez. Az előbbi stratégia továbbfejlesztése az, amikor bizonyos kérdéseket addig tesz fel az újságíró, amíg nem kap rájuk elfogadható választ.

A példa Kálmán Olgának Tarlós Istvánnal folytatott beszélgetéséből származik (ATV Egyenes Beszéd, 2007. október 23.). A beszélgetés témája Orbán Viktor ünnepi beszéde és az ünnepségen történtek.

TI: *Nem tudom, én nem hallottam.*

KO: *Há' én meg hallottam (provokatív hangnem) ne... ne... nem. Hallgattam. Még valami fontos elhangzott ezen a mai megemlékezésen, mégpedig az, hogy adományt gyűjtöttek a Magyar Asszonyok Érdekvédelmi Szövetségének. Kik azok?*

TI: *Erről nem tudok.*

KO: *Ezt nem mondja komolyan <hitetlenkedő hangnem>.*

A műsorvezető az ünnepség egyik részletére, az adománygyűjtésre kérdez rá. A partner háritását: nem tud róla, nem fogadja el. Mivel a politikus jelen volt az ünnepségen, nem akceptálja annak mentegetőzését. A műsorvezető kijelentése: *Ezt nem mondja komolyan* – súlyos homlokzathelyettesítés a politikus számára. Azt sugallja, hogy az tudatosan vezeti félre a nyilvánosságot. Nehéz ez ellen a stratégia ellen védekezni.

Összefoglalás

A politikusokkal folytatott beszélgetések során két olyan személy között folyik a diskurzus, akiknek vannak közös, de ellentétes érdekeik is. A legfontosabb közös érdek a közönség tájékoztatása. Abban azonban, hogy mely információk tartoznak a közönségre, már eltérhet a két szereplő véleménye. A politikus úgy alakítja az interakciót, úgy közli az információkat, hogy az érdekcsoportjára nézve kedvező legyen. Ennek során meg is szűri a közléseit, egyszerűen szólva nem mond el mindent, amit tud, amit elmondhatna. Tanulmányunk első részében azokat a stratégiákat elemeztük, amelyekkel a politikus kitér a kérdés megválaszolása elől. (Tekintsünk el az egyszerűség kedvéért attól a lehetőségtől, hogy a politikus csakugyan nem tudja a választ.) Nehéz feladat ez, amelynek végrehajtása során, mint Partington némi cinizmussal megjegyzi, a megkérdezett csak azon belül választhat, hogy melyik grice-i maximát sérti meg (Partington 2006: 165). A grice-i rendszerben a minőségi maxima kategóriája alá tartozik egy szupermaxima – „Próbáld hozzájárulásodat igazgató tenni, s két további specifikus maxima:

1. Ne mondj olyasmit, amiről úgy hiszed, hogy hamis.

2. Ne mondj olyasmit, amire nézve nincs megfelelő evidenciád” (Grice 1975/1997: 217).

Aki ezeket megsérti – köznapi szóval –, hazudik. Ha a politikus ezt a lehetőséget választaná, és félrevezetné a nézőt, a hallgatót, komoly kockázatnak tenné ki magát és a pártját. Egy leleplezett hazugság akár egy politikusi karrier végét is jelentheti, és maga a párt is súlyos presztízsveszteséget szenved el, amelynek politikusairól ilyesmi kiderül.

A kérdésre nem válaszoló, azt elhárító politikusok azt sértik meg, amit Grice a mennyiség alapelvének nevez: „Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív (a társalgás pillanatnyi céljai szempontjából)” (Grice 1975/1997: 217). Válaszuk tehát az elvárhatónál kevésbé informatív.

Mondhatjuk azt, hogy a kérdés alól kibúvó politikusok döntésükkel az erkölcsileg kisebb rosszat választották. Nem látszanak hazugnak, csak rosszul informáltak, nem vállalhatatlannak, legfeljebb udvariatlannak. Ennek a döntésnek a következtében alkalmazzák a műsorvezetőre nézve többé-kevésbé homlokzatfenyegető, udvariasabb vagy kevésbé udvarias stratégiákat.

A műsorvezetők érdeke az, hogy minél több információt tudjanak meg partnerüktől. Ennek megfelelően ellenstratégiákat alkalmaznak a kérdést elhárító politikussal szemben. Ezek nem túlságosan udvariasak, és hozzájárulnak a beszélgetés verbális viadallá alakításához. Alkalmazásukkal a média és saját személyük hitelességét kívánják alátámasztani.

A stratégiák és az ellenstratégiák harcában létrejövő műsor az információszolgáltatás és a szórakoztatás elegyévé válik. Ahogy a médiaszakemberek mondják: *infotainment*.

SZAKIRODALOM

- Bourdieu, Pierre 2001. *Előadások a televízióról*. Osiris, Budapest.
- Burger, Harald 1991. *Das Gespräch in Massenmedien*. De Gruyter, Berlin.
- Fairclough, Norman 1995. *Media Discourse*. Oxford University Press, Oxford.
- Grice, Paul H. 1975/1997. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 213–27.
- Huszár Ágnes 2007. Egy politikai interjú anatómiája. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* II/1: 109–18.
- McCombs, Maxwell – Shaw, Donald 2001. A témameghatározás elmélete. In: Em Griffin (szerk.): *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Harmat, h. n., 369–381.
- Mullany, Louise 1999. *Linguistic politeness and sex differences in BBC Radio 4 broadcast interviews*. www. Leads. Ac. Uk/linguistics/WPL/WP1999/mullahy.pdf.
- Partington, Alan 2006. The Spin-doctor and the Wolf-pack: Rhetorics in conflict at the White House. In: Nicoletta Vasta (ed.): *Forms of Promotion: Texts, Contexts and Cultures*. Pàtron Editore, Bologna, 143–66.
- Sloterdijk, Peter 2006. *Zorn und Zeit*. Suhrkamp, Frankfurt.
- Schefflen, A. E. é. n. A testtartás mint kommunikáció. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció II. A kommunikáció világa*. General Press, h. n., 74–91.

AZ INTERJÚK FORRÁSA

Az 2007-ben elhangzott interjúkat a televíziós adásokból videóra rögzítés után elemeztük. Az Este című műsor interjúi a <http://videotar.mtv.hu/Kategoriak/AzEste> weboldalon található. A fideszes politikusok médiainterjúi FLV formátumban elérhetők és letölthetők a www.fidesz.hu honlapról. Kálmán Olga beszélgetései 2008-tól a http://atv.hu/musoroldal/egyenes_beszed honlapon kereshetők.

Eklics Kata

Pécsi Tudományegyetem
Egészségtudományi Kar

Huszár Ágnes

megbízott ea.
Pécsi Egyetem BTK
Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Eklics, Kata – Huszár, Ágnes

Strategies of avoiding a straight answer in politicians' interviews and how to protect ourselves against them

In interviews broadcast by the media, we can frequently observe conflicts between the participants: the interviewer asks a question of public interest but his partner is unwilling to give a straight answer. In this paper, typical answer-avoiding strategies are presented from politicians' interviews in various Hungarian television programs. These strategies differ in the degree of politeness to the interviewer, as well as with respect to the image of the politician they suggest. The interviewers employ various counter-strategies against the politicians who try to avoid answering: those counter-strategies can also be classified in terms of politeness. The combat of the two opposite strategies strengthens the 'infotainment' character of political interviews.

Keywords: discourse analysis, Gricean maxims, nonverbal communication, question/answer sequences

A jelzős szerkezetek összevonásának törvényszerűségei

Egy 40 éve létező, 38 évvel ezelőtt publikált és nagyon kedvező fogadtatásban részesített, de azóta csupán általam hasznosított nyelvészeti kutatási eredményről lesz szó az alábbiakban.

Én ugyan elsősorban magyartanárnak éreztem mindig magam, csupán másodszorban kutató nyelvésznek, és rendszerint csak akkor vállaltam az utóbbi szerepet, amikor azért nem értették meg egyetemi hallgatóim valamelyik nyelvi jelenséget, mert a nyelvészeti szakirodalom hiányosan vagy helytelenül fejtette ki a szóban forgó témát. Ilyenkor kénytelen voltam „átvedleni” kutató nyelvesszé, hogy érthetővé tegyem számukra a tananyagot.

A címben jelzett témáról szóló írásom 1972-ben jelent meg *A jelzős szerkezetek redukciójának szó szerkezeti vizsgálata* címmel a *Magyar Nyelvőrben*. Még a hatvanas években tapasztaltam ugyanis, mennyi problémát okoz a jelzős szerkezetek összevonása folytán a mondatrészi és szófaji szerepet váltott szintagma-tagok új funkciójának a megértése, megtanítása még az egyetemi hallgatókkal is. Nemcsak az egyszerű mondatokban találkozhatunk ezzel a problémával, hanem az alárendelő összetett mondatokban is, amelyeknek főmondatában csak egyetlen utalószóra redukálódik a jelzős szerkezet, és a megváltozott szintaktikai szerepű utalószó alapján határozzuk meg a változás folyamán tartalmilag érintetlenül maradt mellékmondat mondattani szerepét.

Nyelvhasználatunkban számos jelzős szerkezet fordul elő naponta. Szó- és írásbeli megnyilatkozásaink azonban nem volnának stilisztikailag kifogástalanok, ha minden jelzős szerkezetet mindig a maga egészében beszerkesztenénk mondatainkba: sok volna a szóismétlés, sok szót használnánk feleslegesen mind az egyéni közlésekben, mind pedig a társas érintkezésekben. Márpedig a tömörség is követelménye a jó stílusnak. Nyelvünk mai fejlettségi fokán megvan a lehetőség arra, hogy a jelzős szerkezetek közül egyiket-másikat a belőlük redukálható névszói alakokkal helyettesítsük. Ha például a barátommal beszélgetve panaszkodom, nem találok megfelelő *szürke öltönyt* a boltokban, akkor ő – ha jó a stílusérzéke – nem úgy fog reagálni erre, hogy ő pedig *barna öltönyt* nem talál, hanem úgy, hogy *barnát* nem tud venni. Már maga ez a tény, hogy jelzős szerkezeteink egyetlen szóvá vonhatók össze, arról tanúskodik, hogy nyelvhasználatunkban kifejlődött az ökonómiára való törekvés. Az a tény pedig, hogy nyelvi rendszerünk úgy alakult, hogy lehetőség nyíljon erre, azt mutatja, ez a rendszer rugalmas, alakítható (egy szóra lehet redukálni egy két szóból álló szintagmát).

Azt is tudnunk kell természetesen, hogy az összevonhatóságnak megvan a feltétele: csak akkor hagyható el a közlésből a szószerkezet alaptagja, ha jelentése a beszédhelyzetből vagy a beszédelőzményből odaérthető a közlésbe, tehát hozzátapadhat a volt jelzőjéhez, és így toldalékai hozzászerkeszthetők a volt jelző alakjához.

A jelzős szerkezetek összevonása nyelvünk ismerőinek nyelvhasználatában automatizáltan történik. Annyira automatizáltan, reflexszerűen megy végbe, hogy sokan még a nyelvileg képzettebbek közül sem tudják, tudatosítják, hogy nyelvtani tekintetben mi történik ilyenkor a nyelvünkben, nyelvhasználatunkban. Ezért éreztem szükségesnek a múlt század hatvanas éveiben, hogy megvizsgáljam ezt a kérdést – már csak egyetemi hallgatóim alaposabb tájékoztatása végett is. Kezdjük az egyszerű mondatokban előforduló jelzős szerkezetek összevonásának vizsgálatával.

A *Piros almát ettem* mondatban ezt a minőségjelzős szerkezetet találjuk: *piros almát*. A szerkezet jelzett szava az *almát*, ennek minőségjelzője a *piros*. Ha az *almát* jelzett szót a beszédelőzményből vagy a beszédhelyzetből odaértjük: elhagyjuk, és a mondat ilyen formát vesz fel: *Pirosat ettem*. A jelzős szerkezet tehát egyetlen szóra (*pirosat*) redukálódott. Ebben a hallgatók (tanulók) még mindig benne érzik a minősítő (tulajdonságjelölő) értelmet, és hajlamosak arra, hogy jelzőnek minősítsék ezt az új szerkezettagot.

Hasonló a probléma a következő esetben is. A *Három személyre terített* mondat mennyiségjelzős szerkezetének (*három személyre*) összevonása után a *Háromra terített* változatnak *háromra* tagjában még mindig mennyiségjelzőt látnak, éreznek némelyek.

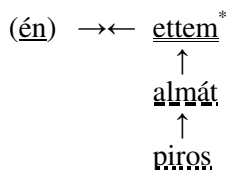
Még erősebben jelentkezik ez a probléma A *szomszédnak a kerékpárját használok* mondat birtokos jelzős szerkezetének (*a szomszédnak a kerékpárját*) összevonása után. Ennek a mondatnak a *szomszédét* szóalakjában valóban erősen érződik a birtokviszony (benne is van, belesűrítve), ezért nagyon sokan birtokos jelzőnek fogják fel az új alakulást (noha jelző csak ott van, ahol jelzett szó is van; itt pedig szóba sem jöhet egy ilyen szerkezet).

Ha az itt ismertetett problémára a nyelvtankönyvekből akarunk magyarázatot kapni, az egész nyelvtant át kell tanulmányoznunk. Ezek a könyvek ugyanis nem a maga egészében, hanem csak részleteiben foglalkoznak ezzel a témával. A kérdés jelentéstani vonatkozására a jelentéstanban találunk tájékoztatást a jelentésátvitellel foglalkozó részben. A szavak szószerkezetbeli összefüggésének alapján végbemenő jelentésátvitel során jelentéstapadás jöhet létre: a jelzős szerkezetek jelzett szavának jelentése a jelzőéhez tapadhat (vö. *tokaji, fekete, negyedikre* stb.). A szófajtanban gyakran említik a nyelvtanok a szófaji átcsapást (alkalmi, állandósult), többek között a melléknevek és a számnevek alkalmi főnévi használatát. Ha egyáltalán magyarázzák ezt a jelenséget, akkor általában a jelentéstapadás szolgál rá magyarázatul. A szóalaktanban szó esik arról is, hogy bizonyos főnévi toldalékok mellék- és számnevekhez is járulhatnak. A mondattan foglalkozik az egyes mondatrészek szófajiságával is, és arról is esik szó itt, hogy főnévi szófajú mondatrészek szerepét mellék- és számnevek is betölthetik úgynevezett alkalmi főnévi szerepben (A *barna* tetszik nekem: alany; *Kettőt* vett: tárgy stb.). Sőt a kérdőszók

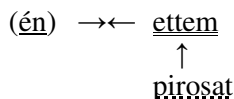
között is ott találjuk az ilyen alakulásokra alkalmazhatókat *milyet, mennyit, mifé- lére, mennyivel* stb.). A jelenség általános magyarázatául itt is a jelentéstapadás szolgál: az elmaradt jelzett szó jelentése az eredetileg jelzői szerepet betöltött szó- hoz tapad. A *pirosat* tehát tárgy, mert hozzátapadt az *almát* tárgyi szerepű szó je- lentése is, a *háromra* határozó, mert belesűrítettük a *személyre* határozó értelmét is, a *szomszédét* szintén tárgy, mert a *kerékpárját* tárgy jelentése is benne van. Ta- lán az akadémiai nyelvtan mond a legtöbbet, amikor így határozza meg a jelensé- get: „Ilyenkor ugyanis a melléknévi vagy számnévi szófajú szó alkalomszerűen egész jelzős szerkezet helyett fordul elő” (Tompá [szerk.] 1962: 347).

Írnak tehát az irányadó nyelvtankönyvek a jelentéstapadásról, szófaji átcsa- pásról, a mondatrészi funkció megváltozásáról és az új funkciónak megfelelő vi- szonyrag felvételéről, de ezeket a jelenségeket külön-külön, egymástól elválasztva vagy inkább elszigetelve tárgyalják. Nem vizsgálják **komplexen** a jelzős szerkeze- tek összevonásának kérdését, holott a leírt jelenségek szoros egységben, egymástól elválaszthatatlanul jelentkeznek. Ennek a tárgyalásmódnak nyilván az a fő oka, hogy a nyelvtan a saját részterületei szerint írja le a nyelvi jelenségeket (jelentés- tan, szófajtan, alaktan, mondattan). Vannak azonban komplex vizsgálatokat igénylő témák is, és helyet kell találnunk a nyelvtanban ezeknek is az érdembeli tárgya- lására. Témánk alaposabb leírásának nyelvtani helye talán a mondattanhoz kap- csolt **szó szerkezettan** lehetne. Ezt a jelenséget ugyanis csak akkor érthetjük meg igazán, ha a szó szerkezeti helyzetből indulunk ki, és egyidejűleg vizsgáljuk a vég- bemenő változást jelentéstani, szófajtani, alaktani és mondattani szempontból. (A szó szerkezeti tagok mondatrészi szerepét a következő aláhúzásokkal jelöljük: alany, állítmány, tárgy, határozó, jelző.)

Az első példamondatunkat (*piros almát ettem*) így bonthatjuk szó szerkezet- tagokra:

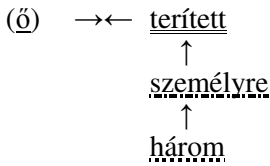

A minőségjelzős szerkezet odaértett (*almát*) jelzett szavának elhagyása után a (*Pirosat ettem*) szó szerkezeti sémát így írhatjuk fel:

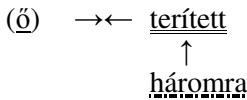

A második példamondat (*Három személyre terített*) szó szerkezeti sémája:

* A Magyar grammatika az alany-állítmány viszonyt alárendelő viszonytnak tekinti [a szerk.]

A mennyiségjelzős szerkezet odaértett jelzett szavának elhagyása után (*Háromra terített*) a séma:

A szószerkezettani változások a következők:

Az első mondatban a volt minőségjelző (*piros*) került egy szinttel feljebb *pirosat* formában; vagyis alkalmi főnévi szóként, egy *-t* tárgyraggal kiegészülve átvette az alaptag tárgyi szerepét.

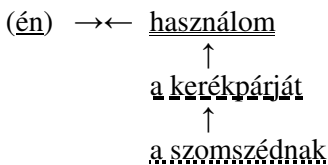
A második mondatban a volt mennyiségjelző (*három*) került egy szinttel feljebb *háromra* alakban; azaz alkalmi főnévként egy határozóraggal kiegészülve átvette az alaptag részeshatározói szerepét.

Az általánosítható szabály a következő:

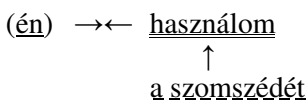
Ha a minőség- vagy a mennyiségjelzős szószerkezet alaptagját odaértés miatt kihagyjuk a mondatból, a volt jelzői tag (bővítmény) jelentéstapadással alkalmilag átveszi az egész jelzős szószerkezet jelentését, a volt (főnévi) alaptag szófaji értékét, toldalékait és mondatrészi szerepét.

A birtokos jelzős szerkezet összevonása némileg eltér az előbbi szerkezete-kétől.

A szomszédnak a kerékpárját használom mondat szószerkezeti sémája:

Az odaértett jelzett szó elhagyása után a mondat (*A szomszédét használom*) sémája ez lesz:

A szó szerkezettani változások a következők:

A volt birtokos jelző egy szinttel feljebb került, de *szomszédét* formában. A *szomszéd* szó a *-nak* (birtokos jelzői viszonyrag) nélküli alakjához ugyanis felvette az *-é* birtokjelet, amely a kihagyott birtokszó (*kerékpárja*) jelentését toldotta hozzá a volt birtokos jelzőéhez. A birtokjel után felvette továbbá a volt alaptag viszonyragját, a *-t* tárgyragot, és átvette e tagnak a mondattani (tárgyi) szerepét is.

Az általánosítható szabály a következő:

Ha a birtokos jelzős szerkezet alaptagját odaértés miatt kihagyjuk a mondatból, a volt birtokos jelzői tag (bővítmény) átveszi az összevont jelzős szerkezet jelentését oly módon, hogy *-nak*, *-nek* viszonyrag nélküli alakjához *-é* (több birtok esetén *-éi*) birtokjelet vesz fel a kihagyott birtokszó (birtokos személyjeles alaptag) jelentésére utaló toldalékként, és ezzel a jellel (jelegyüttessel) ellátott alakjához átveszi a volt alaptag viszonyragját és mondatrészi szerepét is. (Szófajváltás itt nem történik, mert a birtokos jelző és a jelzett szava is főnév.)

Az itt látott és tapasztalt vázlatos vizsgálatok is kétségbevonhatatlanul bizonyítják, hogy az összevonás során keletkezett változás komplex, több szempontú vizsgálatot igényel. Nem elég csupán egy szempontból nézve magyarázni a lényegét. Sem a jelentéstani magyarázat (jelentéstapadás) nem ad valóságos képet róla, sem az alaktani-mondattani, vagyis az, hogy az egykori alaptagtól átvett viszonyrag alapján mutassunk rá az új alakulás mondattani szerepére.

Mint írásom elején is jeleztem, a jelzős szerkezetek összevonása nem csupán az egyszerű mondatokban előforduló jelzős szerkezetek esetében következik be, hanem az összetett mondatokban is. Különösen fontos számunkra az alárendelő összetett mondat főmondatában végbemenő szerkezet-összevonás alapos megismerése, hiszen ebben az esetben a főmondatbeli utalószó alakjának, tehát mondatbeli szerepének megváltoztatása maga után vonhatja a főmondat és a mellékmondat viszonyának megváltozását is. Itt most természetesen csak a jelzői alárendelő összetett mondatok főmondatában előforduló jelzős szerkezetek összevonásának bemutatására szorítkozom.

1. A minőségjelzői alárendelő összetett mondatok főmondatában előforduló leggyakoribb utalószó az *olyan* melléknévi mutató névmás; például: *Olyan embertől kérek segítséget, aki nem utasít vissza.* Az *olyan embertől* jelzős szerkezet redukált alakja az *olyantól*. Az *Olyantól kérek segítséget, aki nem utasít vissza* összetett mondat azonban már nem minőségjelzői, hanem az új utalószó alapján állandó határozói alárendelés.

2. A mennyiségjelzői alárendelő mondatok főmondatának leggyakoribb utalószava az *annyi* számnévi mutató névmás; például: *Annyi szőlőt termesztettünk, hogy lesz elég borunk.* Ha a főmondatbeli jelzős szerkezet *szőlőt* jelzett szavát a beszédelőzményből vagy a beszédhelyzetből odaértjük a közlésbe, a mondat szerkezete így módosul: *Annyit termesztettünk, hogy lesz elég borunk.* De ez az összetett mondat főmondatának a megváltozott utalószava szerint már tárgyi alárendelő.

3. A birtokos jelzői alárendelő összetett mondatok főmondatának leggyakoribb utalószava az *az* főnévi mutató névmás *-nak* ragos alakja: az *annak*; például: *Annak az autóját lopják el leggyakrabban, aki elfelejti bezárni.* Ha azonban a be-

szédelőzményből odaérthető a közlésbe az *autóját* jelzett szó jelentése, akkor az utalószó ez lesz: *azét*; például: *Azét lopják el leggyakrabban, aki elfelejti bezárni.* Ebben az utalószóban az *az* mutató névmási szótó után az *-é* birtokjel található, amely a közlésből kimaradt *autója* birtokos személyjeles birtokszót helyettesíti, a *-t* pedig a tárgy ragja. Ez a tárgyrag azonban tárgyas alárendelővé változtatja a két tagmondat viszonyát.

Egykori vizsgálataim eredményeit kedvezően fogadták a magyarországi nyelvészek is: azonnali közlési lehetőséget biztosítottak erről szóló cikkemnek a *Magyar Nyelvőrben*. Csak az a sajnálatos, hogy a magyar tankönyvekbe – legalábbis tudomásom szerint – máig sem került be ennek a vizsgálatnak az eredménye. Így éppen azokhoz nem jutott el a cikkem, akiknek szántam: a magyar iskolák tanulóihoz és tanáraihoz. A kétkötetes úgynevezett akadémiai nyelvtanunk (*A mai magyar nyelv rendszere* I–II.) a hatvanas évek elején (1961 és 1962) jelent meg, azóta új irányadó nyelvtanként csak a *Magyar grammatika* jutott el a nyelvtan iránt érdeklődőkhöz 2000-ben, tehát nemigen kényeztettek el bennünket a körülmények. Örömmel fedeztem fel a *Magyar grammatikában*, hogy több *Nyelvőr*-beli cikkem szerepel benne a szakirodalmat feltüntető tájékoztatásokban. Balogh Judit az értelmezőnek a mellérendelő megközelítését bemutató fejezetében (2000a: 452–458) korrekt módon említi ugyan a jelenlegi írásomban ismertetett témának az értelmezőre is vonatkoztatható kifejezéseit, sőt a birtokjel szerepének leírásában (Balogh 2000b: 186) szerepel a „birtokos jelzős szerkezet redukciója” kifejezés is, de a jelzős szerkezetek redukciójának leírása fejezetként nem található meg a könyvben.

A közelmúltban Sátoraljaújhelyen a Kazinczy Ferenc Társaságban mint új tiszteletbeli tag székfoglaló előadásom témájául ezt választottam – természetesen egy kicsit tartva attól, hogy a nagyobbbrészt nem nyelvészeti érdeklődésű tagok között csekély érdeklődést fog kiváltani. Kellemesen meglepődtem. A közönség soraiban ülő néhány pedagógusnak teljesen új és érdekes volt a téma, hiszen eddig sehol sem találkoztak vele. (Cikkem megjelenésekor még meg sem születtek.) Nagy érdeklődést tanúsítottak iránta, és magánbeszélgetéseinkben többen kijelentették: erre bizony nagy szükség lenne az oktatásban. Ezt látva és hallva, arra a lelkes fogadtatásra gondoltam vissza, amelyet cikkem megjelenésekor tapasztaltam. Például Rácz Endre professzornak tanszéke tagjai előtt tett nyilatkozatára: „E mellett a téma mellett mi eddig szépen elmentünk.” Továbbá a szegedi egyetem és tanárképző főiskola oktatóinak a mellettem való bátor kiállítására és biztatására az értelmezőről Károly Sándorral folytatott vitámmal kapcsolatban. De mindennek előtt Deme László elégedett mosolyára, aki néhány héttel azelőtt egy szlovákiai pedagógus-továbbképző nyári tanfolyamon szabad perceit az én előadásomon töltve meglepetéssel fedezte fel, hogy egy számára eddig ismeretlen témáról hallgat előadást, és ellentmondást nem tűrve rákényszerített előadásom anyagának publikálására. És most, e nyelvészeti tananyag általam való több évtizedes eredményes alkalmazása után látom, neki volt igaza. Ezért arra az elhatározásra jutottam, hogy írásomat újra közreadom több helyen is rövidebb cikk formájában, hogy eljusson a magyarországi magyartanárokhöz és a tanulókhöz is. Szlovákiában – ez ez biztató jelenség – már mozdult előre az ügy: itt éppen új tanterveken dolgoz-

nak a módszertani szakemberek, és arra biztatják őket a felsőbb szervek: újabb kutatási eredmények is bekerülhetnek a tantervbe. És mivel ezek a szakemberek ugyanazok, akiknek egykor a „redukciós törvény” kötelező tananyaguk volt a pozsonyi egyetemen, már elhatározták: ez is bekerül a magyar nyelv és irodalom új tantervébe.

Ez a tény engem jóleső érzéssel tölt el, de annak tudnék igazán örülni, ha ez a stilisztikailag is jól hasznosítható nyelvtani alapanyag minden magyar tanulóhoz eljutna.

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit 2000a. Az értelmző. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 452–8.
- Balogh Judit 2000b. A névszórágózás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 183–208.
- Jakab István 1972. A jelzős szerkezetek redukciójának szó szerkezeti vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 96: 38–50.
- Tompa József szerk. 1962. *A mai magyar nyelv rendszere* II. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Jakab István

ny. egyetemi docens
Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Jakab, István

Laws of contracting attributive constructions

Language in general is characterised by an effort to maximise economy. One of the ways in which such an effort is revealed is that attributive constructions may be contracted to single words. The conditions of such contraction include the requirement that the head of such constructions can only be omitted if its meaning can be recovered either from the speech situation or from the context. If this requirement is met, the meaning of the head can be implicitly contained in that of the former attribute and hence suffixes can be directly attached to it as in *piros almát ettem* ‘I ate a red apple’ → *pirosat ettem* ‘I ate a red one’. Such contraction can also occur in complex sentences: *Olyan embertől kérek segítséget, aki...* ‘I want the help of a person who...’ → *Olyantól kérek segítséget, aki...* ‘I want the help of someone who...’ – The author discussed the contraction of Hungarian attributive constructions in an earlier paper; but given that the analysis of such contractions still causes problems in mother-tongue education, he presents an abridged form of his earlier paper here so that both teachers and students of Hungarian grammar can have easier access to it.

Keywords: contraction, elision of head constituent, attributive construction, Hungarian grammar as a school subject

Hogyan alapozta meg Révai Miklós az alakzatok magyar elnevezésrendszerét?

1. Révai Miklós *A' magyar szép toll* című munkájának (kiadta Éder Zoltán, 1973) első, a tulajdonképpeni stilisztikát tárgyaló részében a teljes VIII. fejezet, azaz a műnek több mint a fele (76–183) foglalkozik a figurákkal, közelebbről mintegy nyolcvan alakzattal. E retorikai és stilisztikai eszközök akkori fontosságát mindez világosan igazolja. Ismeretes továbbá, hogy a szerző a cím után mindjárt feltüntette: „Írta ffképen Adelung után Révai Miklós”. Érthető tehát, hogy a jelzettekkel kapcsolatban a kérdések sokasága merül fel. Átvette-e Révai Adelung teljes rendszerét? Követte-e az alakzatok tárgyalásmódját? Szerepelteti-e valamennyi alakzatot? Vett-e fel más alakzatokat? Mit tett a példákkal? Mit az alakzatok nevével? És még folytathatnám a sort. Ezúttal csupán Éder Zoltán javaslatának igyekszem eleget tenni, aki a rendkívül gondos kiadás mellett a kitűnő utószóban (Éder 1973: 327–66) a legfőbb kérdéseket felsorolta, és részben, nagy vonalakban tisztázta. A javaslat így szól: „[Révai] megalkotta a magyar stilisztika – ezt már én teszem hozzá: benne az alakzatok – magyar terminológiáját, amelyben az egy Szenthe Pálnak a mű egészéhez képest igen csekély adalékain kívül valóban alig támaszkodhatott valamire. E műszavak tüzetes vizsgálatára külön tanulmányban kell majd sort keríteni” (Éder 1973: 358). Lássuk tehát az alakzatok elnevezésrendszerét.

2. Kezdjük a számszerű adatokkal. Adelung 63 alakzatot tárgyal mintegy 275 lapon (Adelung 1785: 274–550), Révai viszont 81-et – mint jeleztem – csaknem 110 lapon (Éder 1973: 76–183).

Miből adódik a különbség? Adelung például csak az *ismétlést* említi (Wiederholung, Adelung 1785: 289–92), Révai ezzel szemben mintegy felbontja ezt, és a következő alakzatokat mutatja be: *anafora*, *epifora*, *complexio*, *anadiplosis*, *polyptoton*, *epanodos* (Éder 1973: 81–2). Aztán Adelung csupán felsorolja ezeket: *dubitatio*, *correctio*, *aposiopesis*, *praeteritio*, *occupatio*, *concessio*, *confessio*, *parenthesis* (Adelung 1785: 314–6). Révai pedig a szokásos módon tárgyalja őket – idevéve a *communicatiót* is (Éder 1973: 85–8). Továbbá Adelung a *kérdést* lényegében magában említi (Adelung 1785: 310–4), Révai viszont utána – egyébként logikusan – hozzáveszi a *feleletet*, a *szubjekciót* és így tovább (l. Éder 1973: 88). Egyébként Révai mindössze egyetlen alakzatot (Devisé, Adelung 1785: 520) hagy el stilisztikájában.

Még tovább menve megállapíthatjuk, hogy Révai nagyon is figyelembe vette a klasszikus retorikákat, valamint az iskolai, főiskolai, egyetemi szükségletet.

Hogy Révai alakzattárgyalásának az arányait a maival összevetve is lássuk, érdemes összehasonlítani az ő adatait a 2008-as Alakzatlexikon adataival. Ez utóbbi – érthetően – két és félszer több címszót vett fel (187-et), mint Révai. De a legfontosabbak természetesen mind ott szerepelnek Révainál. És arról sem feledkezhetünk meg, hogy lényegesen más Révai rendszerezése. Az *Alakzatlexikon* műfajának megfelelően az ábécérendet követi, Révai rendszerezésének alapja viszont – Adelungéhoz hasonlóan – funkcionális, azaz gyakorlati jellegű: aszerint vett fel négy, illetve öt alakzatsoportot, hogy az egyes csoportokba sorolható alakzatoknak mi a legfőbb szerepük. Továbbá az *Alakzatlexikon*ban szerepeltetünk elméleti kérdéseket rejtő címszavakat (pl. *adjekció*, *licentia poetica*, *trópus* stb.), sőt az alakzatoknak a szomszédos diszciplínákkal való érintkezését tárgyaló összefoglalásokat (pl. *alakzat és poétika*, *alakzat és stilisztika* stb.). Persze tíz-egynéhány

olyan alakzat is előfordul Révainál – éppen a rendszerezés folyományaként –, amely az Alakzatlelikonból hiányzik (pl. *responsio, votum, inexpectatum* stb.).

3. Éder Zoltán joggal emelte ki, hogy Révai a semmiből teremtette meg a magyar stilisztikai műnyelvet, közben nevet adott az alakzatoknak is (Éder 1973: 358). Ismeretes, hogy a megnevezés, a névadás általában is mennyire fontos. A szaknyelvek, a műnyelvek esetében pedig a megalapozást jelenti. A szakszó, a műszó vagy a terminus technicus ugyanis egy-egy tudomány(ág) pontosan meghatározott kategóriáinak, fogalmainak egyértelmű és állandó jellegű megnevezése. Az ilyen megnevezéseknek tehát világos szerkezetűnek, érthetőnek és lehetőség szerint rövidnek kell lennie. Mindehhez tegyük hozzá, hogy Révai az első magyar nyelvű stilisztikát írta meg, és hogy elsőként nevezte el az összes alakzatot is. Mindamellet filológus módjára járt el: Adelunggal ellentétben mindig kiteszi a tárgyalt alakzat latin nevét (többször a görögöt is), a névadásnál természetesen figyelembe veszi az eredeti görög, latin szavak jelentését, és – gyakorlatiassága következtében is – mintha lényegében igyekezett volna követni a szakszavaknak itt jelzett szabályait is.

4. Először röviden Adelung idevágó eljárásáról. Ő nem törekszik arra, hogy – mint jeleztem – megadja az egyes alakzatok eredeti görög–latin nevét. Az sem célja, hogy minden alakzatnak legyen külön német neve. Leggyakoribb eljárás módjai: a görög–latin nevet németesített formában használja, például *die Alliteration, die Inversion, die Ironie, die Vision, das Paradoxe*; – emellett egyszer-egyszer vagylagosan megadja a megfelelő német nevet is, például *die Gradation oder Steigerung, die Vergrößerung oder Hyperbel, Sentenzen oder Denksprüche*; – kettősséget továbbá úgy is létrehoz, hogy a németesített megjelölés mellé vagylagosan odateszi annak mintegy német nyelvi magyarázatát, például *das Asyndeton oder die Weglassung der Verbindungswörter, das Polysyndeton oder die Häufung derselben*; – érvényesíti aztán az eredeti szó németre fordítását, például *der Ausruf, die Frage, die Umschreibung, das Beispiel*; – meg is maradhat természetesen az eredeti idegen forma is, például *das Echo, die Onomatopoeie, das Antitheton oder der Contrast, der Sarkasmus*; stb.

5. Mielőtt Révai eljárás módjaira rátérnék, megemlítem, hogy az alakzatnevek útját megvizsgáltam olyan 19. és 20. századi nyelvészek, retorikusok, stilisztikusok idevágó munkáiban, többször megjelent középiskolai tankönyveiben, akik leginkább hozzájárultak e műszavak véglegesítéséhez. Bitnitz Lajos, Szvorényi József, Négyesy László, Zlinszky Aladár, Riedl Frigyes, valamint Góbi Imre, Szántó Kálmán művei és azok hatása révén ilyenformán jobbra kikerekedett az alakzatokat jelölő műszavak története, illetve mai alakja.

Utalnom kell még röviden arra is, hogy Révai hogyan viszonyult a nyelvújításhoz. Éder Zoltán kutatásaira is hivatkozva (Éder 1973: 340–5) megállapíthatjuk, hogy – Adelung hatására is – valójában híve volt ennek a mozgalomnak és természetesen Kazinczynak. Csupán a Barczafalvy-féle szörnyszüleményeket és egyáltalán az erőszakos újítást vetette el. Persze szívesen merített a régi nyelvből.

Megjegyzem még: Révai azonkívül, hogy minden alakzatnak megadja latin és/vagy görög nevét, többször utal a német elnevezésre is, például a „megszólítás” görög (*apostrophe*) és latin neve (*conversio*) után ott áll az *Anrede* is (Éder 1973: 130), vagy az „ellenvetés”, „amely Frantz nevének hallatszik a ’ németeknél is, *contraft*” (Éder 1793: 149). Nemegyszer a szakszavak etimológiáját is közli. A „vízió”-ról például ezt olvashatjuk: „A’ *jelenésnek* figurája, Adelung fzerént Latán nevének *visio*, az az, *látás*, úgy támad: ha az író elmúlt fzemélyeket, ’s dolgokat, mintha jelen volnának, jární, kelni, mivelni, lát” (Éder 1973: 131). Egyébként Révai más tekintetben sem követte szolgai módon Adelungot. Gyakran egyszerűsíti is az elnevezéseket.

Támaszkodott viszont az általa nagyon jól ismert klasszikus retorikákra. Hányszor emlegeti a „Latán Tanítókat, Oktatókat”. „A’ Latán Oktatók – írja többek között – az öfzvehasonlítás nem számlálják a figurák közé, hanem az erfsítésnek segedelmeihez vetik...” (Éder 1793: 149). Másutt utal arra, hogy a „hathatóság”-ot (görög neve: *emphasis*) „Kvintilián (Quintilianus) is a’ befzednek ékességéül vefzi, az az, figurául...” (Éder 1973: 91). Idézi aztán jegyzetben latinul is, illetve hivat-

kozik Gabriel Franciscus Lejay-nek *Bibliotheca rhetorum* című 1725-ben Párizsban megjelent munkájára, amely Éder Zoltán kutatása szerint (Éder 1973: 345) Európa-szerte ismert és közkedvelt volt, és nálunk is háromszor megjelent.

6. Éder Zoltán joggal mutatott rá arra, hogy Szenthe Pál 1792-es kis tankönyvében (Szenthe 1792) elsőként nagy körültekintéssel alkotta meg nyelvünkön a magyar grammatika, retorika és poétika legfőbb szabályait és műszavait (l. Éder 1973: 347–52). Révai e tankönyv második, *Magyar Oratoria* című részéből (Szenthe 1792: 93–138) a körmondatról (Szenthénél és így Révainál is a „kerekmondás”-ról, Szenthe 1792: 93–111), továbbá a trópusokról, valamint a figurákról szóló részt (uo. 111–23) hasznosította. Mint látni fogjuk, számításaim szerint 17 műszót, illetve a „kerekmondás” részeit, neveit megnevező számos elnevezést Révai változatlanul átvett, 5 esetben más megnevezést alkalmazott, de ezeken is meglátszik Szenthe hatása, és 7 esetben adott teljesen eltérő nevet az illető alakzatnak.

A) Révainak a Szenthe Páltól változtatás nélkül átvett alakzatnevei (a mai alakjuk szerinti ábécérendben):

antimetabole:

Szenthe (120–1): *Meg-fordítás, Meg-változtatás*

Révai (151–2): *megváltoztatás*

elhallgatás:

Szenthe (123): *Aposiopesis, El-halgatás*

Révai (86): *elhallgatás* (reticentia, aposiopesis)

A továbbiak: Négyesy (228), Zlinszky (141, 169): *elhallgatás*

= Az *elhallgatás* tehát korán állandósulhatott.

felkiáltás:

Szenthe (122): *Exclamatio, Fel-kiáltás*

Révai (136–7): *Felkiáltás*

A továbbiak: Bitnitz (120), Zlinszky (170): *felkiáltás*; Zlinszky–Pintér (153): *fölkialtás*

= Ez is korán állandósulhatott, bár egy ideig a *fel* igekötő váltakozhatott a *föl*-lel.

hiperbola:

Szenthe (113): *Auxesis, Nagyítás*

Révai (137–8): *nagyítás*

A továbbiak: Bitnitz (130): *nagyítás*; Négyesy (228–9), Zlinszky (139), Zlinszky–Pintér

(126–7): *túlzás*

hiperbola (másik jelentésében):

Szenthe (113): *Hyperbole, El-hajítás, Szörnyítés*

Révai (137–138): *feleltébb való*

= Megmaradt az eredeti elnevezés is, él a *nagyítás*, *túlzás* is (l. Alakzatlexikon 287–91).

katakrezis:

Szenthe (113): *Catachresis, Vissza-élés*

Révai (121–3): *vízfaélés*

A továbbiak: Szántó (21): *visszaélés*

= Ez a magyar elnevezés nem maradt meg, de úgy látszik egy ideig élt.

kérdés:

Szenthe (122): *Interrogatio, Kérdezőskedés*

Révai (84–5): *kérdés*

A továbbiak: Bitnitz (117), Négyesy (227), Zlinszky (175), Zlinszky–Pintér (134): *kérdés*

= A *kérdés* név hamar állandósult, egyébként már a Jókai-kódexben megvan, közzsóként.

kerekmondás:

Szenethe (93): *Kerek-mondás*

Révai (56–73): *kerekmondás*; Éder Zoltán felsorolja a „kerekmondás” részei és nemei közül a Révai által átvettek, illetve azokat, amelyeket mással helyettesített (Éder 1973: 348–52)

A továbbiak: Szántó (47), Zlinszky (151), Zlinszky–Pintér (137): *körmondát*

= A *kerekmondás* nem terjedt el, a *körmondát* – amely 1835-ből való – viszont igen.

kommunikáció:

Szenethe (119): *Communicatio, Közlés*

Révai (87): *közlés*

= A *közlés* szó máig megvan, de mostanában műszóként a *kommunikáció* változat használatos.

korrekció:

Szenethe (122): *Epanortho/is, Meg-jobbítás*

Révai (86): *megjobbítás*

A továbbiak: Bitnitz (127): *visszavevés*, Szántó (57): *kijavítás*, Négyesy (227): *visszavétel*

= Jobbára megmaradt a latin név, az Alakzatlexikonban (353–7) *korrekció* vagy *helyesbítés* az elnevezése.

megelőzés:

Szenethe (119): *Occupatio, Prolepsis, Meg-elfzés*

Révai (86): *megelfzés*

A továbbiak: Bitnitz (127): *megelőzés*

= Inkább görög–latin nevén emlegetik.

megengedés:

Szenethe (119): *Concessio, Meg-engedés*

Révai (87): *megengedés*

A továbbiak: Bitnitz (128), Szántó (57): *megengedés*

= A *megengedés* mellett a *concessio, permissio* is használatos.

mellőzés:

Szenethe (121): *Praeteritio, El-mellfzés*

Révai (87): *elmellfzés*

A továbbiak: Bitnitz (128), Szántó (56): *elmellőzés*, Zlinszky (169): *mellőzés*

= A *mellőzés* változat és a latin neve használatos.

metafora:

Szenethe (112): *Metaphora, Trans-latio, Által-vitel*

Révai (114–121): *általvitel*

A továbbiak: Bitnitz (135): *képmásítás*, Szántó (21), Négyesy (219): *metaphora*, Zlinszky (164), Zlinszky–Pintér (149): *metafora*

= Megmaradt a görögös *metafora*, de magyarosan írva csak Zlinszky stilisztikájától szerepel.

metonímia:

Szenethe (113): *Metonymia, Szó-felváltás, Szó-tseré*

Révai (109–111): *szófelváltás*

A továbbiak: Bitnitz (133): *névmásítás*, Szántó (24), Négyesy (221), Zlinszky–Pintér (150): *metonymia*

= Zlinszkyvel bezárólag megmaradt a görögös megnevezés, először idegen, majd magyaros helyesírással.

szinekdoché:

Szenthe (115): *Synecdoche, Egygyütt-vétel*

Révai (112–4): *együjttvétel*

A továbbiak: Szántó (25), Négyesy (222), Zlinszky–Pintér (150): *synekdoche*
= Megmaradt az idegen forma.

szinonima:

Szenthe (100): *azont jelentők*

Révai (96–97): *azont jelentf szavak*

A továbbiak: Szvorényi (211): *rokon-értelmű szó*, Szántó (16): *rokonértelmű szavak*, Négyesy (51): *rokonjelentésű szó*, Zlinszky (139): *rokon értelmű szavak*, Zlinszky–Pintér (124): *rokonértelmű szavak*
= A *rokon értelmű szavak* forma állandósult, de gyakran használatos a *szinonima* kifejezés is.

trópus:

Szenthe (111): *Tropusok, Fordítások*

Révai (107–109): *fordítás*

A továbbiak: Négyesy (218): *szóképek*, Zlinszky–Pintér (148): *Trópusok*
= A *trópus* és a *szókép* megnevezés terjedt el.

Következtetések:

1. A korán állandósult elnevezéseknek (*elhallgatás, felkiáltás, nagyítás, kérdés*) – amelyeket egyébként Révai is átvett Szenthétől – lehetett valamilyen előzményük.

2. Érdekes az *ö-ző* forma a Zlinszky–Pintér-féle stilisztikában: *fölkiáltás*. Később, minthogy irodalmi nyelvünk alapja *e-ző* nyelvjárás lett, *e-vel* állandósult.

3. A Szenthe-féle *kérdezőskedést* Révai érthetően nem vette át, hiszen hosszú, többszörösen képzett és inkább beszélt nyelvi szó lehetett.

B) Szenthe következő elnevezéseit ugyan Révai nem vette át, de az általa alkalmazottakon – mint meg fogjuk látni – érződik Szenthe hatása.

antitheton:

Szenthe (120): *Antitheton, Ellen-tétel*

Révai (149–150): *ellenvetés*

Ide vonható a Szenthénél nem szereplő *ellentétel (antithesis)* (152–3) is.

A továbbiak: Bitnitz (123): *ellentétel*, Szántó (53), Négyesy (228), Zlinszky (167), Zlinszky–Pintér (154): *ellentét*

= Tehát az *ellentét* név viszonylag korán állandósult.

disztribúció:

Szenthe (119): *Merismos, Distributio, El-ofztás*

Révai (101, 138–139): *feloldás vagy felosztás*

= Ma a *felosztás* vagy *disztribúció* használatos.

íronia:

Szenthe (116): *Ironia, Színlett befzéd, Szemre-hányás, Gúnyolás, Tsúfolódás*

Révai (142): *tettetf fzóllás*

A továbbiak: Bitnitz (131), Szántó (58): *gúny*, Négyesy (228): *íronia*, Zlinszky (147): *ironikus beszédmód*

= Napjainkban az *íronia* változat használatos.

megszemélyesítés:

Szenzthe (122): *Profopopaeja, Személy tétel, Költött Személyly*

Révai (132–5): *fszemélyköltés*

A továbbiak: Bitnitz (136): *személyesítés*, Szántó (22), Négyesy (221): *megszemélyesítés*
= A *megszemélyesítés* változat terjedt el.

szarkazmus:

Szenzthe (116): *Sarcasmus, Mérges vágás*

Révai (143): *mérges meggúnyolás*

= Megmaradt a görög–latin név magyaros formában.

C) Révai a Szenthéától teljesen eltérő nevet adott a következő esetekben.

allegória:

Szenzthe (150): *Allegoria, Folytatás*

Révai (123–124): *más értelmű szóállás*

A továbbiak: Bitnitz (137): *beszédmásítás*, Szántó (23), Négyesy (221, 236): *allegoria*, Zlinszky (165), Zlinszky–Pintér (150): *allegória*
= Az *allegória* változat állandósult.

apoztrofé:

Szenzthe (122): *Apostrophe, El-fordulás*

Révai (130–131): *megszóllítás*

A továbbiak: Bitnitz (120): *szóllítás*, Négyesy (227), Zlinszky (171), Zlinszky–Pintér (153): *megszóllítás*

= Inkább a görög neve maradt meg magyaros formában.

epitheton:

Szenzthe (101): *Epitheton, Hozzá-tétel*

Révai (92): *fszépít mellékszavak*

A továbbiak: Bitnitz (127): *szépítő melléknév*, Szántó (35): *epitheton ornans, ékesítő jelző*, Négyesy (237): *díszítő jelző (epitheton ornans)*
= A *jelző*, illetve a *díszítő jelző* kifejezés terjedt el.

klimax:

Szenzthe (121): *Incrementum, Climax*

Révai (82–83): *feljebb hágás vagy nevededés*

A továbbiak: Bitnitz (129): *emelkedés*, Szántó (19), Négyesy (226): *fokozás*, Zlinszky (138): *erősítés*, Zlinszky–Pintér (126): *a kifejezés erősítése*
= A *fokozás* vagy *klimax* terjedt el (az Alakzatlexikonban így szerepel: *klimax, gradáció* vagy *fokozás*).

körülírás:

Szenzthe (121): *Periphrafsis, Le-írás*

Révai (97–99): *környllíratás*

A továbbiak: Bitnitz (135): *körülírás*, Négyesy (224): *körülírás*
= A *perifrázis* és a *körülírás* név terjedt el.

Végül megemlítem még Szenthének két olyan alakzatelnevezését, amely Révainál nem fordul elő, de később szerepel az alakzatirodalomban: Szenzthe (113): *Mejofis, Kitsinyítés, Kiffebbítés*; (121): *Oxymoron, Éles-elmés mondás*.

7. A következő kérdés az, hogyan járt el Révai a Szenthétől független, saját elnevezéseiben.

A) Minden bizonnyal rövidege és világos jelentése miatt leggyakoribb az *-ás*, *-és* képzős főnév (ha vannak adataim a jelzett későbbi stilisztikai és retorikai munkákból, azokat itt is közlöm).

adfirmatio: bizonyítás (144, a kettőspont után mindig a Révai megoldása és a megoldás helye következik)

amplificatio: *bfvítés* (95–6); a továbbiak: Bitnitz (128): *bővítés* (az Alakzatlexikonban: *amplifikáció*)

anadiplosis: *megkettőztetés* (81)

anaphora: *elf hozzás* (81), (az Alakzatlexikonban: *anaphora* vagy *előismétlés*)

comparatio: *öfzvehasonlítás* (146–9); a továbbiak: Bitnitz (131), Szvorényi (165): *hasonlítás*

complexio: *öfzvefoglalás* (81)

cumulatio: *rakásolás* (138–9)

descriptio: *leírás* (99)

diasyrmus: *gyalázás* (143)

dubitatio: *kétségeskedés* (85); a továbbiak: Négyesy (227), Zlinszky (170): *kétkedés* (az Alakzatlexikonban: *dubitáció* vagy *addubitáció*)

effictio: *lefestés* (99)

echo: *vízfzazhangzás* vagy *vízfzazengés* (163); a továbbiak: Bitnitz (140): *viszhang* (az Alakzatlexikonban: *ekhó*)

ellipsis: *fogyatkozás* (139); a továbbiak: Bitnitz (126): *kihagyás*, Négyesy (226): *szókihagyás* vagy *elhallgatás*, Zlinszky (168): *szóhiány*, Zlinszky–Pintér (152): *szókihagyás* (az Alakzatlexikonban: *ellipszis* vagy *kihagyás*)

epanodos: *vízfza térés* (82)

epiphora: *felhozás* (81) (az Alakzatlexikonban: *epifora* vagy *utóismétlés*)

execratio: *átkozódás* (145)

hipallagé: *tserélés* (109); a továbbiak: Bitnitz (132): *elváltoztatás*

inversio: *megfordítás* (169); a továbbiak: Zlinszky (166), Zlinszky–Pintér (153): *inversio*, *kiemelő szórend* (mai neve: *inverzió*)

obsecratio, obtestatio: *reménykedés* (144–5)

optatio: *ohajtás* (143–4)

parenthesis: *közbevetés* (87–8)

parodia: *fzó elfordítás* (162–3)

paroemiae: *közmondás* (164); a továbbiak: Szvorényi (165), Négyesy (199), Zlinszky (136), Zlinszky–Pintér (93): *közmondás* (nyilván megmaradt a 16. század közepe óta adatolt *közmondás* szó)

repetitio: *elf hozzás* (81); a továbbiak: Bitnitz (124): *ismételés*, Szvorényi (199), Zlinszky (166): *ismétlés*, Zlinszky–Pintér (151): *szóismétlés*

responsio: *felelet* (85), (ez ugyan *-at*, *-et* képzős, de viselkedése azonos az *-ás*, *-és* képzőssel)

reticentia („ha az egész beszéd minden kitéfz egybefoglalás nélkül oda vettetett e’féle ff képzetekbfl áll”): *közbefzakadás* (139–40)

sermocinatio: *befzélgetés* (134)

subiectio: *utánvetés* (85)

visio: *jelenés* (131–2); a továbbiak: Bitnitz (138): *képzelt látás*, Szántó (50): *látomás*, Zlinszky (171): *felidézés*, Zlinszky–Pintér (155): *látomás* (mai neve: *látomás* vagy *vízió*)

Mivel a *-ság*, *-ség* képző az *-ás*, *-és*-hez hasonló szerepet tölt be, itt sorolok fel *-ság*, *-ség* képzős alakzatneveket:

emphasis: *hathatóság* (91); a továbbiak: Bitnitz (118): *nyomós szó*, Szvorényi (196): *nyomosság* (*emfázis* formában állandósult)

similitudo: *hasonlatosság* (103–7); a továbbiak: Bitnitz (122): *hasonlóság*, Szvorényi (165), Négyesy (223), Zlinszky (163), Zlinszky–Pintér (148): *hasonlat* (a *hasonlat* változat állandósult, amely – a TESz. szerint – már a 15. században előfordul szaknyelvi jelentésben).

B) Nyolc esetben Révai jelzős szerkezettel adta vissza az alakzatot.

anagramma: *általtétetett írás* (163–4)

annominatio: *egyfzármaszatú nevezés* (80); a továbbiak: Bitnitz (141): *annominatio*

congruentia: *hasonló hangozat* (88–9)

ingenium: *gyors elme* (145–6)

harmonia: *hasonló menetel* (88); a továbbiak: Bitnitz (119): *egyezés*, Szántó (73): *összhang*

onomatopoeia: *természeti hangkövetés* (161–2); a továbbiak: Bitnitz (140): *onomatopoeia*, Szántó (72): *hangutánzás*, Zlinszky (132), Zlinszky–Pintér (123): *hangutánzó szavak* (a *hangutánzás*, *hangutánzó szavak* változatot állandósult).

paradoxon: *szokatlan mondás* (154–5); a továbbiak: Szántó (54): *képtelenség*, Négyesy (228): *látszatos képtelenség*, Zlinszky (167): *látszólagos képtelenség* (ez utóbbi lett a végleges neve, l. Alakzatlexikon 437–9)

sagacitas: *éles elme* (146)

C) Szintén nyolc esetben körülírást – vagy éppen bonyolultabb körülírást (de sohasem a Barczafalvyéhoz hasonlókat) – alkalmaz Révai. Mindamellett az rendszerint összefügg közelebből az eredeti névvel.

acrosticha: *versek fejeikben rejtetett versek* (164)

alliteráció: *betltre nézés* (79–80); a továbbiak: Bitnitz (141): *alliteratio*, Négyesy (252): *alliteráció* (tehát ennek az alakzatnak a neve már Négyesynél mai formájú)

allusio: *eszméretesre nézés* (102); a továbbiak: Bitnitz (120): *ráirányzás*, Szántó (23): *allusio*, *vonatkozás* (az Alakzatlexikonban: *allúzió* vagy *célzás*)

asyndeton: *a' foglalás híja* (140–1); a továbbiak: Bitnitz (126): *a' foglaló' elhagyása*, Négyesy (226), Zlinszky (165), Zlinszky–Pintér (152): *kötőszóelhagyás* (az Alakzatlexikonban *aszindeton* vagy *kötőszóelhagyás*)

polyptoton: *több eseteken meg-fordulás* (81–2; mai neve: *poliptóton*)

polysyndeton: *a' foglalás' bövsége* (141); a továbbiak: Bitnitz (127): *a' foglaló' öfzfzetorolása*, Négyesy (226): *kötőszóisméltés*, Zlinszky (167): *kötőszóhalmozás*, Zlinszky–Pintér (152): *kötőszóisméltés* (az Alakzatlexikonban: *poliszindeton* vagy *kötőszóhalmozás*)

sententiae, maximae: *értelmes és teljes mondatok* (157–61; mind a *sententia*, mind a *maxima* megmaradt idegen formájában)

symbolum: *titkos értelmi kép* (165); a továbbiak: Bitnitz (134): *tárgymásítás*, Zlinszky (164): *szimbólum*, Zlinszky–Pintér (149): *szimbolum* (az Alakzatlexikonban: *szimbólum* vagy *jelkép*)

D) Hét esetben Révai egyetlen szóval – egyszer-egyszer különös szóval – nevezett el alakzatokat.

aenigma: *mese* (165–6)

exemplum: *példa* (102–3; ez a TESz. szerint régebbi elnevezés lehet; a szó megvan már a Jókai-kódeksben, persze nem szaknyelvi jelentésben, de a 16. században már így is)

inexpectatum: *váratlan* (153–4)

mythologia: *mesebeszéd* (124–8)

natium: *termézetes* (155–7)

paroemiae: *példabeszédek* (164; a *példabeszéd* szót a TESz. már a 15. század elejéről idézi hasonló jelentésben)

német Wortspiel: *szójáték* (150–2); a továbbiak: Négyesy (225) és Zlinszky–Pintér (155): *szójáték*; egyébként a NyÚSz. szerint 1810-ben alkották, a német megfelelő fordításaként (Pázmánynál: *szóbeli játék*)

Érdekességként szólok még a *figura* (*alakzat*) névről, továbbá az alakzatok felosztása révén létrejött legfontosabb nevekről: a *szóalakzatról* és a *gondolatalakzatról*.

figura (alakzat):

Szenthe Pálnál (116): *Formák, Figura*

Révainál (76): *figúrák, az az képek (görög schemata)*

A továbbiak: Bitnitz (117): *Figurák*

Négyesy (205): *Alakzatok*

Zlinszky–Pintér (148): *figurák*

Az *alakzat* nyelvújítási szó a TESz.-ben 1831/1833-tól van adatolva (l. még Alakzatlexikon 23–5). Tehát idővel az *alakzat* elnevezés állandósult.

Az alakzatok felosztásaként korán megkülönböztetnek szó- és gondolatalakzatokat:

Szenthe Pálnál (116–7): „Az ékelesség vagy a’ Szókban vagyon, vagy pedig a dolgok elf-adásában. E fzerént a Formák kétfélék: 1. Szók Formái, Figurae verborum; 2. Dolog formáji, Figurae rerum.”

Révai (78): „A figurákat közönségesen két nemre fzerítják a tanítók: némellyeket magános fzaavakra, némellyeket egélfz mondásokra kötnék. Onnét vagynak a’ fzaavaknak, ’s a’ mondásoknak figuráik (figurae verborum, figurae sententiorum).” A továbbiak: Bitnitz (117): csak *Figurák* szerepelnek; Négyesy (235): Ha egy szóra vonatkozik (ti. a figura), *szóalakzat*, ha egész mondatra kiterjed, *gondolatalakzat*. Zlinszky–Pintér (151): *Figurák* vagy *alakzatfélék: Szóalakzatok és Gondolatalakzatok*.

A szó- és gondolatalakzat problematikáját l. Alakzatlexikon: 251–3, 567–9.

8. Érdekes lehet számunkra, hogy a Révai felvette magyar nyelvű alakzattudományok közül tíz maradt fent máig. Számításaim szerint (az Alakzatlexikon eljárását figyelembe véve és sorrendben *A’ magyar szép tollat* követve) a következők: *elhallgatás* (aposiopesis), *(el)mellőzés* (praeteritio), *közbevetés* (parenthesis), *példa* (exemplum), *megszólítás* (apostrophe), *felkiáltás* (exclamatio), *nagyítás* (auctio), *szójáték* (paronomasia), *közmondás* (paroemia), *példabeszéd* (paroemia). És még idevehetünk három olyan szakszót, amely nem vált alakzatszakszóvá, de ma is él: *felelet* (responsio), *közlés* (communicatio) és *leírás* (descriptio).

Megemlítem még, hogy számos esetben történt próbálkozás az illető görög, latin szó magyarítására, de csak az idegen maradt meg, kiejtésében és írásmódjában a magyar viszonyokhoz alkalmazkodva. Ilyenek például: *allegória*, *alliteráció*, *allúzió*, *anadiplózis*, *anagramma*, *anafora* (vagy *előismétlés*), *szimbólum* stb.

A leírta alapján minden bizonnyal igazolva látjuk Éder Zoltán megállapítását: Révai az alakzatokat illetően is megfelelő magyar műnyelvet alkotott.

SZAKIRODALOM

Adelung, Johann Cristoph 1785. *Über den deutschen Styl*. I–II., Berlin. (Később több kiadásban.)

Alakzatlexikon. 2008. Főszerkesztő: Szathmári István, Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Bitnitz, Lajos 1827. *A’ magyar nyelvbeli előadás tudománya*. Pest.

Éder, Zoltán 1973. *Révai Miklós: A’ magyar szép toll*. Közzéteszi és az utószót írta Éder Zoltán. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Góbi, Imre 1888. *Rhetorika. A gymnásiumok VI. osztálya számára*. Budapest.

- Négyesy, László 1908⁶. *Stilisztika a középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest.
- Szántó, Kálmán 1893. *Stilisztika. A magyar írásmód törvényeinek ismertetése középiskolák számára*. Budapest.
- Szenthe, Pál 1792. *Magyar oskola...* Pest, Trattner Mátyás betűivel.
- Szvorényi, József 1846. *Magyar ékes szókötés*. Buda.
- Zlinszky, Aladár 1914. *A magyar stílus mintái és törvényei a középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest.
(Szathmári István: *A magyar stilisztika útja*. Jelentősen bővített második kiadása alapján közölve [2008, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest] 119–74.)
- Zlinszky, Aladár–Pintér, Jenő 1934. *Stilisztika a középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest.

Szathmári István
professor emeritus
ELTE BTK
Magyar Nyelvtudományi
és Finnugor Intézet

SUMMARY

Szathmári, István

What Hungarian terminology did Mikós Révai propose for figures of speech?

The author intends to give a detailed answer to the question in the title. He begins with numerical data: Adelung introduced 63 figures of speech, while Révai discussed 81. He also tries to find reasons for the difference. As is commonly known, Révai was the first to propose, in his ‘The Hungarian fair pen’, a coherent system of the terminology of Hungarian stylistics, including terms for the various figures of speech. Révai adopted 17 terms from Pál Szenthe’s ‘Hungarian school’ (1892), as well as terms for the parts and types of extremely long and complex sentences known as ‘periods’. Next, the author investigates the morphological grounding of Révai’s earlier terminological proposals. He also traces the further progress of Hungarian names of figures of speech in major works on rhetoric and stylistics of the 19th and 20th centuries. Thus, the emergence and embedment of the major terms for figures of speech is given a coherent and comprehensive treatment.

Keywords: Johann Christoph Adelung, Miklós Révai, Pál Szenthe, rhetoric, stylistics, figures of speech, name giving, special vocabulary

Az első magyar sakk-könyv etimológiai statisztikája*

1. Ebben az előadásban két, számomra kedves kutatási téma fonódik össze: az egyik a magyar sakknyelv és története; a másik az etimológia, azon belül az etimológiai statisztika.

Az eredetkategóriák előfordulási arányai szótárakban és szövegek feldolgozásával egyaránt vizsgálhatók. A címből könnyű kitalálni, hogy mostani elemzésem a második típushoz, azaz a használati statisztikák közé tartozik. Etimológiai szempontú használati statisztikát először tíz évvel ezelőtt állítottam össze, a 20. század utolsó évtizedében született elbeszélések részletei alapján (Horváth 2000). Mivel abban az írásomban áttekintettem a hazai etimológiai statisztikai kutatások történetét, beleértve fontos elméleti-módszertani részleteket is, a szakirodalmi előzmények közül ezúttal csak keveset emelek ki, azokat is csupán röviden.

* Előadásként elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2009. november 17-én.

Az etimológiai statisztika alapjául szolgáló korpusz – akár egyetlen szövegből, akár több szöveg részleteiből áll – nem szokott terjedelmes lenni. Ez érthető, hiszen az eredetstatisztika készítése nagy figyelmet igénylő, aprólékos, fáradságos munka. Különösen az volt a számítógépek megjelenése előtt, a hagyományos, cédulázó gyűjtés és a kézi adatfeldolgozás korában. Nem véletlen, hogy az eddigi egyetlen olyan használati eredetstatisztika, amelynek korpusza könyvméretű, már számítógép segítségével készült. Szerzője egyik tehetséges tanítványom, Csiszár Gábor (2002): szakdolgozatában Kosztolányi első verseskötetének etimológiai statisztikáját állította össze, 13 440 szelőfordulását és 16 410 tőelőfordulását. Munkája azonban publikálatlan.

A gyakorisági vizsgálatok nagyobb része a választott korpuszt önmagában, a szinkrón vagy diakrón összehasonlításra, vagy meg is valószínűsítik azt. A lehetőség már Tolnai Vilmos nevezetes eredetstatisztikájában (1924) is megvolt. A diakrón egybevető elemzés klasszikusa Benkő Loránd tanulmánya (1962) négy korszak egy-egy szövegének szembesítésével. Ennek a hatására készítette el tanítványaival Hajdú Mihály hét bibliafordítás összehasonlító etimológiai vizsgálatát (1997), és magam is ettől indítva vállalkoztam a Halotti beszédnek és Kosztolányi azonos című versének az etimológiai statisztikai összevetésére egy eddig publikálatlan előadásomban (Horváth 2004). Az Ómagyar Mária-siralommal foglalkozó elemzésemben (Horváth 2002) viszont csak alkalmi megjegyzésekkel utaltam a mai elbeszélésekben mért arányokra (Horváth 2000).

Az említett előzményeket és körülményeket figyelembe véve döntöttem úgy, hogy elkészítem egy teljes könyv szókészletének etimológiai statisztikáját. Választásom az első magyar sakk-könyvre esett. A mű 1758-ban jelent meg Budán, Landerer Ferenc Leopold nyomtatásában, *Sách, avagy királyos játéknak szabott rend-tartási* címmel. Nyelvezetével már 2008-ban tartott intézeti előadásomban is foglalkoztam. Mivel az akkor elhangzottak bővebb, írott változatban már megjelentek a *Magyar Nyelvben* (Horváth 2010), most csak egy-két fontos részletet ismétel meg.

A *Sách* a címlapot követően 37 kis (A/6-os) szövegoldalból álló könyvecske. Minden biztonnal eredeti magyar alkotás, azaz nem fordítás; afféle átmenet a szabálykönyv és a kezdőknek szóló tankönyv között. Szerzője ismeretlen. Nyelvhasználata alapján megkockáztattam azt a feltevést, hogy talán a Kisalföld szülötte lehet.

A kiadás példányszáma ismeretlen; jelenleg három példány létezéséről tudunk biztosan, egy negyediké pedig valószínű. A könyv feltehetőleg nem volt széles körben ismert. Hosszú időre még a létezése is feledésbe merült. Megjelenése után 133 évvel, vagyis 1891-ben fedezte fel a nyilvánosság számára Makovecz Gyula, a millenniumi évek kiemelkedő sakkozója és lapszerkesztője. – A magyar sakkterminológia tudatos megalapozására a *Sách* ismerete nélkül, 1859-ben és 1860-ban, a Vasárnapi Újság sakkrovatának előkészítésével és megindításával, valamint a második (akkor elsőnek hitt) magyar nyelvű sakk-könyvnek a megjelentetésével került sor, Cseresnyés István és Rozsnyay Mátyás érdeméért.

Azt, hogy a *Sách* szókészletét választottam elemzésem tárgyául, a sakk és a sakknyelv iránti érdeklődésemem kívül a Kazinczy-év motiválta. Kíváncsi voltam, hogy az ő születésénél csupán egy évvel korábban, még a nyelvújítás előtt, de már nem messze attól, milyen lehetett egy úttörő vállalkozásnak mondható ismeretterjesztő munka szókészletének eredetbeli összetétele.

A gyakorisági vizsgálatot több lépésben végeztem el, tehát ennek megfelelően mutatom be. Az előkészítés után először az eredetkategóriáknak a könyv teljes szókészletére érvényes arányait állapítottam meg. Az eredményt összevettem a korábbi vizsgálataimban, más nyelvelmékekkel kapcsolatban merítéssel. Ezt követően kiválasztottam a sakszókincshez tartozó elemeket, és körükben külön is készítettem etimológiai statisztikát, az eredményt pedig összevettem a könyv egészére érvényessel.

2. Az előkészítő szakaszban döntenem kellett arról, hogy az etimológiai kategóriák arányait mire nézve kívánom megállapítani: a szövegben közvetlenül megjelenő szavakat vagy töveiket tekintve-e. Az elhatározás nem volt nehéz: a szakirodalmi előzmények és saját korábbi tapasztalataim

alapján nyilvánvalónak tartottam, hogy mind a szóstatisztikának (2.1.), mind a tőstatisztikának (2.3.) az elkészítése célszerű. Újdonságként egy közbülső fokozatot is beiktattam: a lemmastatisztikát (2.2.). – Azt is fontosnak tartottam, hogy ezekben a részvizsgálatokban mind **állományi**, mind **előfordulási statisztika** készüljön. Az állomány felmérése azt tisztázza, melyek azok a szavak, amelyek a szövegben jelen vannak, illetőleg amelyekre a szöveg szavai visszavezethetők; ilyenkor a készlet elemeit úgy tekintjük, mintha mindegyikük csupán egyszer szerepelne. Ezzel szemben az előfordulási statisztika tekintettel van az ismétlődésekre: az elemek minden felbukkanását figyelembe veszi.

Természetesen lényeges kérdés a szószámlálás módja, vagyis az, mit tekintünk külön egységnek, és mit nem. Az egybe- és különírás tekintetében a Sách nem mondható következetesnek. Úgy tűnik, az ingadozások hátterében a helyesírás kialakulatlansága, bizonytalansága áll, nem pedig grammatikai természetű különbség. Úgy gondolom tehát, nem mondható bántóan anakronisztikus megoldásnak, hogy a szószámláláskor az ingadozó eseteket igyekeztem a mai helyesírási norma szellemében egységesíteni. – A sakk-könyv sok korabeli nyomtatványhoz hasonlóan, de a mai szokástól eltérően kedveli bizonyos viszony- és segédszók kötőjeles kapcsolását; például így: □*zám-zerint-való* (Sách A3a), *Királynénak-is* (A2b). Az ilyen eseteket a ma szokásos különírásnak megfelelően kezeltem. Az igeikötős igeiket pedig a könyvbeli írásmódtól és az igeikötő pozíciójától függetlenül mindig egybeírtaknak tekintettem.

Az egyes szavak, lemmák, tövek eredetminősítését a hagyományos cédulázáshoz hasonlóan, de a csoportosítás és az összegzés meggyorsítása érdekében a számítógép rovatkezelő programja (Excel) segítségével végeztem el.

Az eredetminősítésekben lehetőleg az EWUng.-ot követtem; még azokban a ritka esetekben is, amelyekben a saját véleményem eltér a szótártétől. Ha a vizsgált elem az EWUng.-ban nem szerepel, akkor minősítéséről alaktani felépítése alapján döntöttem. Olyan eset szinte nem is adódott, amelyben sem a szótárt, sem a morfológiát nem hívhattam segítségül. (Bizonyos értelemben kivétel az *egy* névelő, valamint a *s* viszonyzó; megítélésükről, kezelésmódjukról l. Horváth 2000: 320, ill. 176.) – A „valószínű” eredetminősítést mindenütt egyenértékűnek tekintettem a biztossal.

Az egyes elemek eredetminősítését befejezve összegezhettem, táblázatokba foglalhattam az eredményeket. Mind a szavakat, mind a lemmákat, mind a töveket illetően kétféle statisztikát készítettem, két-két táblázatot állítottam össze. Ezek a bizonytalan és a vitatott eredetű elemeknek a kezelésmódjában különböznek egymástól. Az 1. típusban az összes bizonytalan eredetű elem közös, más kategóriáktól elkülönülő csoportba került, ugyanígy a vitatott eredetűek is. A 2. típusban viszont megszüntettem a „bizonytalan eredetű” és a „vitatott eredetű” kategóriát: elemeiket szétosztottam más kategóriák között annak megfelelően, mi a legvalószínűbb magyarázatuk. A bizonytalan eredetű elemek az EWUng. szerint esetleg számításba vehető származtatásuk szerint kapták meg besorolásukat. A vitatott etimológiák körében pedig a szótárban első helyen álló magyarázatot vettem figyelembe.

A kétfajta statisztikai besorolást szeretném egy-egy példával is megvilágítani. – Az *üt* ige az EWUng. szerint bizonytalan eredetű, esetleg ősi örökség a finnugor korból: így a szó az 1. statisztikában a „bizonytalan”, a 2.-ban a „finnugor” minősítést kapta. – Az *öröm* töve a szótár szerint vitatott eredetű: első magyarázata szerint finnugor örökség, a második szerint török származású. Az 1. statisztikában ezért a „vitatott”, a 2. statisztika számára pedig a „finnugor” minősítést adtam.

Tisztázatlanság fennállhat etimológiai főkategórián belül is. A *had* szó például biztosan ősi örökség, de nem tudjuk, hogy a finnugor vagy az uráli korból való-e. Minősítése az 1. statisztika számára: „ősi, tisztázatlan rétegből”. Mivel az első lehetőség a valószínűbb, a minősítés a 2. statisztika számára: „finnugor”.

2.1. A szóstatisztika összeállításakor minden képzett alakulatot külön egységként vettem figyelembe, beleértve a ható, a műveltető és a szenvedő igeiket, valamint az igeneveket is. Az igeikötős igeiket összetett szavakként vettem számításba. Az „igeikötő + igező + képző” felépítést viszont

– például: *elnyerhet, felkapás, elzárva* – származéknak, szóképzés eredményének, tehát *elnyer-het, felkap-ás, elzár-va* tagolásának minősítettem, nem pedig összetételnek.

Az „ősi örökség magyar képzővel” kategóriát (pl.: *mond, lesz, fekete, foszl*) egységesnek tekintettem, nem differenciáltam annak megfelelően, hogy a tő melyik alapnyelvi rétegbe tartozik.

Közismert tény, hogy az iráni, a török és a szláv jövevények esetében sokszor igen nehéz vagy éppen lehetetlen megnevezni egyetlen konkrét nyelvet, amelyből a magyar a szót átvette. Éppen ezért és a statisztika elaprózásának elkerülésére ezeket a jövevényeket egységes tömbök képviselőiként kezeltem még azokban az esetekben is, amelyekben az átható nyelv közelebbről meghatározható (volna). A latinnal és az újlatin nyelvekkel kapcsolatban efféle összevonást eleve nem terveztem; anyagomban az újlatin nyelveket egyébként is csak az olasz képviseli.

Az **1. szóeredet-statisztikai táblázat** elárulja, hogy a Sách szóállományát 796 elem alkotja, 3391 előfordulással. Egy szóra tehát átlagban 4,26 előfordulás jut.

A Sách 1. szóeredet-statisztikai táblázata

Eredetkategoría	Szó	%	Szóelőfordulás	%
uráli	9	1,13	51	1,50
finnugor	17	2,14	166	4,90
ugor	6	0,75	16	0,47
ősi, tisztázatlan rétegből	5	0,63	49	1,45
ősi örökség magyar képzővel	15	1,88	72	2,12
ősi összesen	52	6,53	354	10,44
származék	396	49,75	991	29,22
fiktív tő származéka	7	0,88	10	0,29
elvonás	1	0,13	1	0,03
szilárdulás	99	12,44	367	10,82
szófajváltás	20	2,51	574	16,93
jelentéskülönülés	1	0,13	1	0,03
szóhasadás	5	0,63	57	1,68
összetétel	147	18,47	526	15,51
szóösszevonás	1	0,13	6	0,18
belső, de tisztázatlan	4	0,50	39	1,15
belső összesen	681	85,55	2572	75,85
iráni	1	0,13	1	0,03
török	5	0,63	14	0,41
német	3	0,38	28	0,83
latin	6	0,75	12	0,35
olasz	1	0,13	6	0,18
szláv	15	1,88	172	5,07
vándor	2	0,25	3	0,09
jövevény összesen	33	4,15	236	6,96
bizonytalan	14	1,76	101	2,98
vitatott	4	0,50	81	2,39
ismeretlen	12	1,51	47	1,39
tisztázatlan összesen	30	3,77	229	6,75
Összesen	796	100,00	3391	100,00

A főkategóriákat tekintve a kép arról tanúskodik, hogy a Sách szóállományából a belső keletkezésűek kiemelkedő, 85% feletti arányban részesednek. Képviseletük a szóelőfordulások között valamivel kisebb, de ott is meghaladja a 75%-ot. A 10%-nyi különbség arra vall, hogy a belső keletkezésű elemek átlagára kevésbé jellemző az ismétlődés. A többi főkategóriában ennek az ellentéte figyelhető meg: az előfordulási részesedés nagyobb az állományinál; a 10%-ot viszont csak az ősi örökség képviselőinek az előfordulása lépi túl.

Az eredetkategóriák közül a származékoké, vagyis a képzett szavaké a kiemelkedő vezető szerep: a Sách szóállományának majdnem minden második tagja ilyen. Az előfordulások között szintén a származékok dominálnak, de ott 30% alatti részesedéssel, tehát reprezentánsaik átlagára nem jellemző az ismétlődés.

Az állomány gyakorisági listáján a származékokat hozzájuk hasonlóan belső keletkezésű szavak kategóriái követik: az összetétellel, illetőleg a rag- vagy jelszilárdulással létrejött elemekéi. Más kategóriák részesedése itt nem éri el a 10%-ot. Az ősi rétegek közül finnugor elemből van a legtöbb, a jövevények közül pedig szlávból. A tisztázatlan eredetűek mindhárom kategóriájának 2% alatti a képviselete.

A Sách 2. szóeredet-statisztikai táblázata

Eredetkategória	Szó	%	Szóelőfordulás	%
uráli	9	1,13	51	1,50
finnugor	27	3,39	303	8,94
ugor	8	1,01	22	0,65
ősi örökség magyar képzővel	20	2,51	140	4,13
ősi összesen	64	8,04	516	15,22
származék	396	49,75	992	29,25
fiktív tő származéka	9	1,13	16	0,47
elvonás	1	0,13	1	0,03
szilárdulás	102	12,81	405	11,94
szófajváltás	21	2,64	574	16,93
jelentéskülönülés	1	0,13	1	0,03
szóhasadás	5	0,63	57	1,68
összetétel	148	18,59	527	15,54
szóösszevonás	1	0,13	6	0,18
belső, de tisztázatlan	1	0,13	1	0,03
belső összesen	685	86,06	2580	76,08
iráni	2	0,25	9	0,27
török	6	0,75	18	0,53
német	3	0,38	28	0,83
latin	6	0,75	12	0,35
olasz	1	0,13	6	0,18
szláv	15	1,88	172	5,07
vándor	2	0,25	3	0,09
jövevény összesen	35	4,40	248	7,31
ismeretlen	12	1,51	47	1,39
Összesen	796	100,00	3391	100,00

A szóelőfordulások gyakorisági listáján a származékoké mögött a szófajváltásoké áll a második helyen, csaknem 17%-os részesedéssel. Képviselői közül nem kevés igencsak gyakran ismétlődik; ezt jól mutatja az is, hogy a kategória állományi részesedése csupán 2,5%-os. – A belső keletkezésűek két említett kategóriáját még két ilyen követi 10% feletti eredménnyel: az összetétellel, valamint a szilárdulással létrejötték. Más főkategóriákból előfordulásukat tekintve is a finnugor és a szláv elemek tűnnek ki. – A tisztázatlan eredetűek három kategóriájából egyiknek a részesedése sem éri el a 3%-ot. Azt, hogy a vitatott eredetűek aránya itt majdnem az ötszöröse az állományinak, az az és az ez mutató névmások sok ismétlődése okozza. Az ismeretlen eredetűek képviselője viszont még az állománybeli 1,5%-tól is elmarad.

Ami az egyes szavak gyakoriságát illeti, a Sáchban a két határozott névelő a listavezető: az *a* 252, az *az* 116 alkalommal jelenik meg. Oroszlánrészük van abban, hogy a szóelőfordulások között a szófajváltás kategóriája a második helyre ugrik előre. – A szavak listájának a harmadik helyén szintén belső keletkezésű, de összetétellel létrejött elem áll: az *és* kötőszó, 90 előfordulással. Az összes szó közül a negyedik hely a sakkterminológia leggyakoribb eleméé: a szófajváltással létrejött *mezőnek* 88 adata van. Közvetlenül utána következik a leggyakoribb figuránév, a szláv eredetű *király*, 70 előfordulással. – Az ősi örökséghez tartozó elemek leggyakoribb reprezentánsa, a *nem* tagadószó, 58 megjelenésével a hetedik a listán. A tisztázatlan eredetűek közül pedig a már említett két mutató névmás tűnik fel a legsűrűbben: az *az* 44 és az *ez* 35 adata a tizedik, illetőleg a tizenharmadik helyhez elég.

A 2. **szóeredet-statisztikai táblázat**ot a korábban ismertetett elvek szerint, a bizonytalan és a vitatott származatások felszámolásával hoztam létre. Így lépett elő benne főkategóriává az ismeretlen eredetű szavaké a tisztázatlan származásúaké helyett.

Az átrendezéssel a finnugor elemek nyerték a legtöbbet, különösen az előfordulásokat tekintve: ottani részesedésük 9%-os lett. Az ősi örökség együttes képviselője elsősorban ennek köszönhetően vált 15%-ossá. Különösen fontos erősítésként került át (a vitatottaktól) a finnugorok körébe az *az* és az *ez* mutató névmás, de az ő táborukat erősítette például az 1. statisztika szerint még az ősi szavak tisztázatlan rétegéhez tartozó *had* (22 adattal) és *két* (20) is.

2.2. Korábbi gyakorisági vizsgálataimhoz képest (és tudomásom szerint másokéihoz képest is) újdonságnak számít a **lemmastatisztika**. A lemmatizációt, azaz „címszósítást” egyrészt annak érdekében hajtottam végre, hogy statisztikámat közelítsem a szótári alapúakhoz, összehasonlíthatóbbá tegyem velük. Másrészt kíváncsi voltam arra, hogy bizonyos szokványos képzőjű elemeknek az átértékelése, önállóságuk megszüntetése milyen mértékben csökkenti az állomány nagyságát és a belső keletkezésűek főkategóriájának részesedését, továbbá hogyan módosítja a főkategóriák közötti és az azokon belüli arányokat.

A lemmatizációt úgy végeztem el, hogy megszüntettem a ható, a műveltető és a szenvedő igéknek (az utóbbiakhoz számítva az *elütődik* típusúakat is), valamint az igeneveknek az önállóságát: besoroltam őket alapigéjükhez, természetesen előfordulási számukkal együtt. Ugyanakkor – tekintettel a szófajváltás tényére, illetőleg annak az igenevekkel kapcsolatban megfigyelhetőnél nagyobb mértékére – nem terjesztettem ki a műveletet sem az *-ás/-és* képzős (vagy más deverbális) főnevekre, sem az *-ú/-ű* képzős mellénevekre. Önálló egységekként tartottam meg az igékötös igéket is.

Az elmondottak szemléltetésére elegendőnek tartok egyetlen példát. Az *üt* ige a szóstatisztikában 5 adattal szerepel. Ugyanez az ige ugyanott még a következő képzett, illetve összetett szavakban van jelen (betűrendben, zárójelben az előfordulási számmal): *beütés* (1), *elüt* (2), *elütés* (3), *elüthet* (5), *elütni* (5), *elütődik* (1), *elütött* (igenév) (1), *elüttetődik* (1), *járóütés* (1), *kiütés* (1), *ütés* (16), *üthet* (2), *ütő* (igenév) (1), *ütőhatalom* (8). Ez összesen 15 szó, 53 adattal. – A lemmatizáció során az *üthet* és az *ütő* beolvadt az *ütbe*; az *elüthet*, *elütni*, *elütődik*, *elütött*, *elüttetődik* szavak pedig az *elüt* képviselőivé váltak. Az *üt* lemma előfordulási száma ezzel 8, az *elüté* pedig 15 lett. A többi szó változatlan önállósággal és adatszámmal került át a lemmastatisztikába. Így a példabeli lemmaszám a szóállományhoz képest 15-ről 8-ra redukálódott, az előfordulási szám viszont természetesen változatlanul 53 maradt.

Az **1. lemmaeredet-statisztikai táblázat**ból kitűnik, hogy a teljes állomány a lemmatizációval a szavakéhoz viszonyítva 796 elemről 711-re, azaz mintegy 11%-kal csökkent. Az átlagos előfordulási szám 4,77.

A művelet a főkategóriák arányai között nem okozott látványos átrendeződést. A várakozásnak megfelelően némi veszteség érte a belső keletkezéseket, és ezzel a másik három főkategória nyert. Az állományt tekintve azonban egyiknek az aránynövekedése sem éri el a 2%-ot, az előfordulásokra nézve is csak az ősi örökség nyeresége 3%-nyi.

A Sách 1. lemmaeredet-statisztikai táblázata

Eredetkategória	Lemma	%	Lemma-előfordulás	%
uráli	11	1,54	64	1,89
finnugor	19	2,67	190	5,60
ugor	7	0,98	27	0,80
ősi, tisztázatlan rétegből	5	0,70	49	1,45
ősi örökség magyar képzővel	18	2,53	126	3,72
ősi összesen	60	8,43	456	13,45
származék	244	34,41	751	22,15
fiktív tő származéka	12	1,69	17	0,50
elvonás	1	0,14	1	0,03
szilárdulás	99	13,90	367	10,82
szófajváltás	20	2,81	574	16,93
jelentésselkülönülés	1	0,14	1	0,03
szóhasadás	6	0,84	61	1,80
összetétel	189	26,54	624	18,40
szóösszevonás	1	0,14	6	0,18
onomatopoetikus	1	0,14	2	0,06
belső, de tisztázatlan	5	0,70	40	1,18
belső összesen	579	81,46	2444	72,07
iráni	1	0,14	1	0,03
török	6	0,84	15	0,44
német	4	0,56	29	0,86
latin	6	0,84	12	0,35
olasz	1	0,14	6	0,18
szláv	15	2,11	172	5,07
vándor	2	0,28	3	0,09
jövevény összesen	35	4,92	238	7,02
bizonytalan	18	2,53	117	3,45
vitatott	6	0,84	83	2,45
ismeretlen	13	1,83	53	1,56
tisztázatlan összesen	37	5,20	253	7,46
Összesen	711	100,00	3391	100,00

Fontosabb ennél a belső keletkezési elemek körében lezajlott átrendeződés. A származékok vezető szerepe megmaradt, az előzetes várakozást igazolva mégis ez a kategória a lemmatizáció vesztese: az állományban 15%-kal, az előfordulások között 7%-kal csökkent a részesedése. A visszaesés kü-

lönböző mértékét az magyarázza, hogy a lemmatizációval sok származék veszítette el önállóságát, de ezeknek általában csekély az előfordulási számuk. – Az összetett lemmák viszont a származékok rovására történt gyarapodásról tanúskodnak, persze különösen az állományt tekintve.

A lemmatizáció a szóstatistikához képest új kategóriának, az onomatopoeitikusnak a felbukkanásával is járt. Képviselője a *kaphat* származék helyébe lépő *kap* ige lett.

Az egyes lemmák gyakorisági listájának élménye nemigen különbözik a szavakétól. Ez nem is meglepő, hiszen zömmel olyan elemek alkotják, amelyek nem kaphatnak erősítést a lemmatizációtól; a művelet kedvezményezettjei (a szokványos képzések alapigéi) viszont a szóstatistikából akkora hátrányt örökölték, amekkorát adatszámuk gyarapodásával sem képesek behozni. A legfel-tűnőbb a *lesz* ige előretörése: szóként csak 11 adata van, lemmaként viszont a beolvaszott származékoknak (*lehet* 13, *lévő* 12, *lenni* 2, *lévén* 1) köszönhetően 39, és ezzel a lemmalista tizenkettedik helyezette.

A 2. lemmaeredet-statisztikai táblázat ugyanolyan elvek szerint különbözik a párjától, mint a két szóstatistika.

A SÁCH 2. lemmaeredet-statisztikai táblázata

Eredetkategoría	Lemma	%	Lemma-előfordulás	%
uráli	11	1,55	64	1,89
finnugor	31	4,36	337	9,94
ugor	9	1,27	33	0,97
ősi örökség magyar képzővel	25	3,52	198	5,84
ősi összesen	76	10,68	632	18,64
származék	246	34,60	755	22,26
fiktív tő származéka	14	1,97	23	0,68
elvonás	1	0,14	1	0,03
szilárdulás	102	14,35	405	11,94
szófajváltás	21	2,95	574	16,93
jelentéskülönülés	1	0,14	1	0,03
szóhasadás	6	0,84	61	1,80
összetétel	190	26,72	625	18,43
szóösszevonás	1	0,14	6	0,18
onomatopoeitikus	1	0,14	2	0,06
belső, de tisztázatlan	1	0,14	1	0,03
belső összesen	584	82,14	2454	72,37
iráni	2	0,28	9	0,27
török	8	1,13	21	0,80
német	4	0,56	29	0,86
latin	6	0,84	12	0,35
olasz	1	0,14	6	0,18
szláv	15	2,11	172	5,07
vándor	2	0,28	3	0,09
jövevény összesen	38	5,34	252	7,43
ismeretlen	13	1,83	53	1,56
Összesen	711	100,00	3391	100,00

Az átrendezéssel itt is a finnugor elemek nyerték a legtöbbet, különösen az előfordulásokat tekintve. Az ősi örökség részesedése az állományra nézve is átlépte a 10%-os küszöböt, az előfordulások között pedig megközelítette a 20%-ot.

2.3. A tőstatisztika számára az összetett szavakat elemeikre bontottam, természetesen az igekötős igéket is beleértve. Az elhomályosult összetételekkel, amilyen például az *ember*, ugyanígy tettem. – A származékszavak tövéről itt nemcsak azokat a képzőket vágtam le, amelyeket a lemmatizációkor, hanem az összeset, függetlenül attól, hogy tölexémához jutok-e, vagy fiktív tőhöz. Szintén lementszettem a töről a megszilárdult alakulatok rag- vagy jelmorfémáját. – Természetesen és gyakran megesezt az is, hogy az összetétel felbontására és a morfémák lementszésére együtt kellett sort kerítenem. A lemmatizációnál említett *járóút* esetében például így jutottam el a *jár* és az *út* tövekhez.

Bizonyos etimológiai kategóriáknak a képviselői a közvetlen előzményükhöz képest nem tartalmazzak morfémátöbbletet. Ilyen a szófajváltás, a jelentéselkülönülés és a szóhasadás. – Ezeknek az eredménye tőszó, illetőleg toldalékolhatatlan szófaj is lehet. Ilyen például a *húz* → *hoz* szóhasadás, valamint a *de* (partikula) → *de* (kötőszó) szófajváltás. Az efféle esetekben nem „tő : szó”, hanem „etimológiai előzmény : etimológiai következmény” típusú szembenállással van dolgunk. A statisztika szempontjából azonban ugyanúgy a visszavezetés mozzanata a lényeges, mint a tényleges tövek esetében, ezért a tőstatisztikában az ilyen elemeknek is helyet adok, a tövekével megegyező státussal és az egyszerűség kedvéért rájuk ugyancsak a „tő” megnevezést használva. – Ha az imént felsorolt szóalkotásmódok produktuma és egyben előzménye több morfémából áll, akkor a visszavezetés végül valóban tövet eredményez. Ilyen például a sakk-könyvbeli egyetlen jelentéselkülönülésnek az esete: a szöveg *hajt* ' <növény> hajtást növeszt' igéje a 'mozdít, üz stb.' jelentésű *hajtól* különült el, annak pedig fiktív *haj-* töve van.

Az elvonás eredményére is érvényes, hogy hozzá képest a közvetlen etimológiai előzmény nem tő; sőt a produktumra az előzményhez viszonyítva éppen a morfémahiány a jellemző. A Sách szókészletének egyetlen olyan eleme, amely elvonással keletkezett, a *harc*: ez közvetlenül a *harcol* igére, az pedig a fiktív *hor-* töre vezethető vissza.

Az etimológiai visszavezetésben fontosnak tartottam annak az elvnek a betartását, hogy a magyar nyelv határain kívülre csak egy lépést szabad tenni. A *közép* szó például ugor kori örökség. Hiába ismerjük fel, hogy képző van rajta, és hiába tudjuk, hogy a *köz* finnugor örökség, a képzés itt „alapnyelvi belügynek” számít, nem a magyarban történt, ezért a *közép* esetében a visszavezetésben csak az ugor korig mehetünk, a tőstatisztika számára a *közép* minősítése csupán „ugor” lehet.

Az **1. tőeredet-statisztikai táblázatból** kiderül, hogy a Sáchnak az etimológiai visszavezetéssel nyert tőállományát 289 elem alkotja, 4112 előfordulással. Egy-egy töre tehát átlagban 14,23 előfordulás jut.

A tőstatisztika képe merőben más, mint a szó- és lemmastatisztikáé. Az etimológiai visszavezetés szinte teljesen felszámolta a belső keletkezésű elemek kategóriáit; ezzel a főkategória helyébe az onomatopoeitikus elemeké lépett, csekély részesedésekkel. A többi főkategória viszont természetesen igen sokat nyert. Az ősi tövek száma megközelíti az állomány felét, illetőleg az előfordulások háromnegyedét. Nem meglepő, hogy igencsak megnőtt a tisztázatlan eredetűek részesedése is: az állományban 30% feletti, az előfordulások között 18%. A jövevények állományi részesedése megközelíti a 20%-ot, az előfordulási pedig a 10%-ot. Mindez arra is vall, hogy az utóbbi két főkategóriában a tövek átlagára nem jellemző a sok ismétlődés: a tisztázatlan eredetűek előfordulási hányadosa 8,34, a jövevényeké 6,93, mindkét érték jóval elmarad az átlagtól. Ezzel szemben az ősi tövek az átlagnál sokkal hajlamosabbak az ismétlődésre: előfordulási hányadosuk 21,33.

Az ősi örökség kategóriái közül a „magyar képzővel” típus a tőstatisztikában természetesen nincs meg. A vizsgálat eddigi menetében az alapnyelvi rétegek közül mindvégig a finnugoré volt a ve-

zető szerep. Az állományt tekintve ez a tőstatisztikában is így van. Az előfordulási statisztikában viszont az uráli tövek ugranak az első helyre az átlagot szinte elképesztő mértékben felülmúló ismétlődési hányadosuknak (37,71!) köszönhetően.

A Sách 1. tőeredet-statisztikai táblázata

Eredetkategória	Tő	%	Tőelőfordulás	%
uráli	31	10,73	1169	28,43
finnugor	59	20,42	819	19,92
ugor	34	11,76	345	8,39
ősi, tisztázatlan rétegből	15	5,19	632	15,37
ősi összesen	139	48,10	2965	72,11
onomatopoetikus	6	2,08	25	0,61
iráni	2	0,69	7	0,17
török	13	4,50	54	1,31
német	6	2,08	36	0,88
latin	7	2,42	14	0,34
olasz	4	1,38	38	0,92
szláv	22	7,61	236	5,74
vándor	2	0,69	3	0,07
jövevény összesen	56	19,38	388	9,53
bizonytalan	39	13,49	484	11,77
vitatott	9	3,11	32	0,78
ismeretlen	40	13,84	218	5,30
tisztázatlan összesen	88	30,45	734	17,85
Összesen	289	100,00	4112	100,00

A jövevények főkategóriáján belül a szlávok vezető szerepe megmaradt. Az etimológiai visszavezetés leginkább talán a török elemeknek kedvezett, de az előfordulásokat tekintve figyelmet érdemel például az olasz elemek megnövekedett részesedése is. (Az utóbbi elsősorban a *talpas* származékból kapott *talpnak* köszönhető.)

A tisztázatlan eredetűek között a vitatottak részesedése a legkisebb. A bizonytalan és az ismeretlen eredetű tövek száma majdnem megegyezik, de a bizonytalanokra sokkal jellemzőbb az ismétlődés: előfordulási hányadosuk (12,41) megközelíti az átlagot, míg az ismeretlen eredetűeké (5,45) messze elmarad attól.

A tövek gyakorisági listáját az uráli korból örökölt *a* névmás vezeti, 357 előfordulással. Második a szintén ősi, de tisztázatlan alapnyelvi rétegből való *az*, 279 adattal (minősítéséhez vö. Horváth 2002: 275). A harmadik és a negyedik két uráli névmás: az *e* (242) és a kérdő-vonatkozó *mi* (199). Az ötödik pedig a bizonytalan eredetű (talán finnugor kori) *s* (191). A jövevények listavezetője a szláv *király* (82; adatszám a szóstatisztikához képest a *királyi*, *királyné*, *királyos* csatlakozásával nőtt).

A 2. tőeredet-statisztikai táblázat ugyanolyan elvek szerint különbözik a párjától, mint a korábban bemutatott pároknak a tagjai. Az ismeretlen eredetűek kategóriája természetesen itt is főkategóriává lép elő.

Az átrendezéssel az ősi tövek állományi részesedése 60% fölé növekedett, az előfordulások között pedig megközelítették a 85%-ot. A jövevények sokkal kisebb mértékben gyarapodtak. Az ismeretlen eredetűek tőállományi részesedése 15%-nyi lett.

A Sách 2. töredek-statisztikai táblázata

Eredetkategória	Tő	%	Tőelőfordulás	%
uráli	37	12,80	1192	28,99
finnugor	90	31,14	1844	44,84
ugor	48	16,61	409	9,95
ősi összesen	175	60,55	3445	83,78
onomatopoetikus	7	2,42	26	0,63
őspermi	1	0,35	6	0,15
iráni	3	1,04	15	0,36
török	18	6,23	68	1,65
német	7	2,42	38	0,92
latin	7	2,42	14	0,34
olasz	4	1,38	38	0,92
szláv	22	7,61	236	5,74
vándor	2	0,69	3	0,07
jövevény összesen	64	22,15	418	10,17
ismeretlen	43	14,88	223	5,42
Összesen	289	100,00	4112	100,00

A bizonytalan és vitatott etimológiák felszámolása az alapnyelvi rétegek közül a finnugornak kedvezett a legjobban: a tőállományban 30% feletti lett a részesedése, az előfordulásokat tekintve pedig 45%-osra nőtt képviselőtelével újra messze megelőzte az urálit.

3. A Sách etimológiai statisztikájának elkészülése természetesen felvetette azt a kérdést, hogy az itt mért arányok miben és mennyire különböznek a más nyelvmélekek vizsgálatában megfigyeltektől. Részletes elemzés helyett egy-egy diakrón szó-, illetve tőstatisztikai táblázatot készítettem a fő-kategóriák arányainak összevetéséhez. (A lemmastatisztikát mellőznöm kellett, hiszen ilyen most készült először.)

A táblázatokhoz (a szemléleti-módszertani egységesség érdekében) saját korábbi vizsgálataimat (Horváth 2000, 2002, 2004) használtam fel: azokból és a mostaniból is az 1. típusú szó- és tőstatisztikát. A nyelvméleket időrendben helyeztem el, így a Sách középre került. A rovatok felső sora az állományt, az alsó az előfordulásokat képviseli.

Csak a Sáchot vetem össze a korábban vizsgált szövegekkel, azoknak az egymással való összehasonlításáról itt lemondok. Annak érdekében, hogy megállapíthassam, melyek azok a különbségek, amelyek statisztikailag valóban jelentősek, valószínűség-számítási (χ^2) próbának vettem alá az adatokat. Az eltéréseket a véletlennek 5%-nál kisebb esélyt hagyva tekintettem szignifikánsnak.

3.1. A diakrón szóstatisztika azt bizonyítja, hogy a belső keletkezésű elemek részesedése a Sáchban lényegesen nagyobb, mint a többi szövegben. Ez a szóállományra és a szóelőfordulásokra egyaránt érvényes.

Az ősi örökség vonatkozásában éppen fordított a helyzet: képviselőinek aránya a Sách szóállományában és szóelőfordulásai között szignifikánsan kisebb, mint a többi nyelvmélemben.

A jövevénytiszavakkal kapcsolatban csak az állományt illetően figyelhetők meg jelentős különbségek, mégpedig a sakk-könyv hátrányára a két Halotti beszéddel és a 20. század végi elbeszélésekkel szemben.

Diakrón szóstatisztika

Szöveg(ek)	Ősi	%	Belső	%	Jövevény	%	Tisztázatlan	%
Halotti beszéd	33	25,58	66	51,16	12	9,30	18	13,95
	70	26,12	132	49,25	24	8,96	42	15,67
Ómagyar	29	30,85	57	60,64	3	3,19	5	5,32
Mária-siralom	42	32,06	77	58,78	7	5,34	5	3,82
Sách	52	6,53	681	85,55	33	4,15	30	3,77
	354	10,44	2572	75,85	236	6,96	229	6,75
Kosztolányi:	36	19,35	116	62,37	18	9,68	16	8,60
Halotti beszéd	62	22,92	175	60,76	18	6,25	29	10,07
20. sz. végi	74	10,01	562	76,05	60	8,12	43	5,82
elbeszélések	217	15,27	1027	72,27	79	5,56	98	6,90

A tisztázatlan eredetű szavaknak és előfordulásainak a részesedése a SÁCHban lényegesen kisebb, mint a két Halotti beszédben; a többi eltérés itt nem szignifikáns.

3.2. A diakrón tőstatisztika másféle, bonyolultabb differenciákra derít fényt.

Diakrón tőstatisztika

Szöveg(ek)	Ősi	%	Belső	%	Jövevény	%	Tisztázatlan	%
Halotti beszéd	62	56,88	2	1,83	15	13,76	30	27,52
	190	61,49	4	1,29	27	8,74	88	28,48
Ómagyar	56	70,89	4	5,06	3	3,80	16	20,25
Mária-siralom	110	74,32	9	6,08	10	6,76	19	12,84
Sách	139	48,10	6	2,08	56	19,38	88	30,45
	2965	72,11	25	0,61	388	9,44	734	17,85
Kosztolányi:	81	52,26	6	3,87	30	19,35	38	24,52
Halotti beszéd	247	68,99	8	2,23	31	8,66	72	20,11
20. sz. végi	179	39,17	34	7,44	110	24,07	134	29,32
elbeszélések	1120	62,47	66	3,68	178	9,93	429	23,93

Az alapnyelvből örökölt tőállomány a SÁCHban lényegesen kisebb arányú, mint az ÓMS.-ban, de sokkal jelentősebb, mint a 20. század végi elbeszélésekben. Az ősi tövek előfordulását illetően a sakk-könyv nemcsak az elbeszéléseket, hanem a HB.-et is szignifikánsan felülmúlja.

A belső keletkezésű tövek a SÁCHban mind onomatopoetikusak, a többi szövegben is szinte mindig azok. Állományuk részesedését tekintve az elbeszélések előzik meg nagymértékben a SÁCHot. Az onomatopoetikus tövek előfordulását illetően a sakk-könyv nemcsak az elbeszélésektől, hanem az ÓMS.-tól és a Kosztolányi-verstől is jelentősen elmarad. Műfajára gondolva ez nem is meglepő.

A jövevénytövek állományi és előfordulási részesedését tekintve a SÁCH nagyon emlékeztet társaira, csupán az ÓMS. ilyen állományát múlja felül tekintélyes különbséggel.

A tisztázatlan eredetű tövek állományának képviselőjére nézve sehol sincs jelentős differencia. Az ilyen tövek előfordulásában azonban a SÁCH mind a HB.-től, mind a 20. század végi elbeszélésektől jóval elmarad.

4. A SÁCH etimológiai vizsgálata természetesen azt a kérdést is felvetette, mekkora benne a **sakkterminológia** képviselője, és milyen annak az **eredetbeli összetétele**. A válaszadáshoz (szótárszerűsége miatt) a lemmastatistikát hívtam segítségül.

A szakszavak kiválasztása a teljes szókészletből nem könnyű, és aligha lehet mentes a szubjektivitástól. A részletezésről lemondva itt csak annyit jegyzek meg, hogy a terminológia szerveződését és az egyes elemeknek a hovatartozását koncentrikus körökben, a lólapra emlékeztetően képelem el. A sakk esetében például a figurák „hivatalos” megnevezéseit a centrumba vagy ahhoz igen közel kell tennünk, míg alkalmi szinonimáikat a periférián vagy éppen a terminológia határán kívül helyezhetjük el.

Sakkterminológiai tárgyú bölcsészdoktori értekezésében Földi József (1968: 336) úgy véli, hogy a Sách körülbelül 40 fontos sakkszót tartalmaz. Korábbi sakknyelvtörténeti előadásomban (Horváth 2010: 70) ezzel magam is egyetértettem. Hibásnak most sem tartom: annak a függvényében, hogy mit tekintünk sakkszónak és azon belül fontosnak, ez az eredmény is lehetségesnek, reálisnak mondható. Ezúttal azonban – kevésbé szigorú szűrővel – lemmalistámból való válogatással arra jutottam, hogy a könyvnek **68 sakkterminusa** van, összesen **663 előfordulással**. Az előfordulási hányados tehát 9,75.

Azokat a lemmákat, amelyeket a sakkterminológiához soroltam, nem fogalomkörök szerint, hanem az etimológiai statisztikához illően eredetük szerinti csoportosításban listázom. Az eredet-kategóriákon belül a csökkenő gyakoriság sorrendjében haladok, zárójelben feltüntetve az előfordulási számot. A jelentést ott adom meg, ahol azt a poliszémia vagy a homonímia, illetőleg a terminus szokatlansága (nemegyszer csak a Sächra jellemző volta) indokolja.

A lista bemutatása előtt szeretnék még két megjegyzést tenni. – Vannak olyan lemmák, amelyek csupán egy bizonyos jelentésben tekinthetők sakkterminusnak, más(ok)ban nem. A *játék* például általános jelentésében nem az, 'játszma'-ként viszont igen. Az ilyenek esetében csak a terminust reprezentáló adatok számát vettem figyelembe. – A másik kiegészítést óvatosságból, a félreértések megelőzésére teszem. Az etimológiai minősítés mindenütt magának a lemmának az eredetét jelenti, vagyis nem arra utal, milyen hatásra vált a lemma vagy adott jelentése a sakkterminológia részévé. (A különbségre hadd említsék egy példát a Sächon kívülről: a *paraszt* szó szláv eredetű, de sakknyelvi 'gyalog' jelentése német mintát tükröz. Ha az első sakk-könyvben megvolna, statisztikámban szlávként szerepelne.)

Ősi örökség: uráli: *megy* 'lép' (13) | finnugor: *jár* 'lép' (7), *fal* 'a tábla széle' (2), *áll* 'lép vhová' (1) | ugor: *lép* ige (9) | ősi, tisztázatlan rétegből: *had* (22) | ősi örökség magyar képzővel: *fekete* (11).

Belső keletkezésű: származék: *járás* 'mozgás, menetmód; lépés' (33), *lovas* 'huszár' (31), *talpas* 'gyalog mint sakkfigura' (30), *veszt* főnév 'sakkadás; más bábnak a megtámadása' (26), *nyílas* 'futó' (23), *ütés* (16); *állás* 'alapállás', *költözés* 'sáncolás' (7-7); *királyos* (4); *elütés*, *kiugratás* 'az alapállás elhagyása; játszmakezdés' (3-3); *kikapás* 'az alapállás elhagyása' (2); *beütés*, *felkapás* 'az ellenfél alapsorának elérése', *húzás* 'lépés', *kiugrás* 'az alapállás elhagyása', *költözködik* 'sáncol', *lépés*, *menés* 'lépés', *mozdítás* 'lépés', *rablás* 'a király megfosztása a hadától', *ugrás* (1-1) | szófajváltás: *mező* 'a táblának egy kis négyzete; maga a tábla' (88), *hadakozó* 'sakkfigura' (3) | összetétel: *hadnagy* 'vezér' (21), *elűt* 'leüt' (15), *ütőhatalom* 'azoknak a mezőknek az összessége, amelyekre az adott figura üthet' (8), *királyné* 'vezér' (7), *elvesz* 'leüt' (4), *elvisz* 'leüt' (3); *elmegy* 'ellép', *kikap* 'kilép', elhagyja az alapállást; eléri az ellenfél alapsorát' (2-2); *főtiszt* 'kb. mint a mai nehéztiszt <a bástyára vonatkozva fordul elő>', *harcolójárás* 'szokásos lépés <szembeállítva a sáncolással>', *járástétel* 'lépés', *járóütés* 'ütéssel járó lépés [nem a menet közbeni ütést jelenti!]', *keresztülugrik*, *kiáll* 'kilép az alapállásból', *kimegy* 'kilép', *kivisz* '<gyalogot> bevisz az ellenfél alapsorára', *közkatona* 'gyalog', *lovasugrás* 'lőugrás', *mezőő* 'mező mint kis négyzet a táblán', *oldalmező*, *ugrójárás* 'lőugrás' (1-1).

Jövevény: török: *sereg* (1) | német: *torony* 'bástya mint sakkfigura' (24) | latin: *tábla* (4) | olasz: *szerecsen* 'sötét <mint figuraszín>' (6) | szláv: *király* (70), *tiszt* (42), *bajnok* 'figura' (16), *rend* 'sor' (11); *pázsit* 'sakktábla <mint harcmező>', *vitéz* 'tiszt' (1-1) | vándorszó: *sakk* főnév 'sakkadás' (2), *sakk-matt* főnév 'matt(adás)' (1).

Tisztázatlan eredetű: bizonytalan: *fehér* (26), *játék* 'játszma' (17), *út* (8) | ismeretlen: *ugrik* (7).

A lista kategóriáit és adatait táblázatba foglalva is bemutatom. A **terminológiai táblázat** képét a könyv teljes anyagának 1. lemmaeredet-statisztikai táblázatával összevetve érdemes értékelni.

Az összehasonlításból kiderül, hogy a sakkterminusok a teljes **lemmaállomány 9,56%**-át alkotják, az összes **lemmaelőfordulásból pedig 19,55%**-kal részesednek. Előfordulási hányadosuk (9,75) a kétszeresénél is nagyobb a teljes anyagban mérhetőnek (4,77). Nagyon is érthető, hogy egy szakkönyvben a terminusok az átlagosnál sokkal gyakrabban ismétlődnek, de hasznosnak érzem, hogy ezt az egyébként is feltételezhető jelenséget tényleges számaránnyal sikerült bizonyítanom.

A könyvbeli sakkterminológia kétharmadát belső keletkezésű elemek alkotják. Részesedésük azonban szignifikánsan kisebb a teljes lemmakészletre érvényesnél. A terminológiában az összetett lemmák száma majdnem eléri a származékokét; mindkét kategória 30%-nál valamivel nagyobb arányban részesedik az állományból.

A sakkterminológiában rendkívül megnő a jövevények képviselete: 18%-os részesedésükkel a főkategóriák sorában a második helyre lépnek elő. Ez az arány majdnem a négyszerese a könyv teljes lemmaállományában megfigyeltnak. Itt is a szláv jövevények dominálnak.

A Sách sakkterminológiájának lemmaeredet-statisztikai táblázata

Eredetkategória	Lemma	%	Lemma-előfordulás	%
uráli	1	1,47	13	1,96
finnugor	3	4,41	10	1,51
ugor	1	1,47	9	1,36
ősi, tisztázatlan rétegből	1	1,47	22	3,32
ősi örökség magyar képzővel	1	1,47	11	1,66
ősi összesen	7	10,29	65	9,80
származék	22	32,35	195	29,41
szófajváltás	2	2,94	91	13,73
összetétel	21	30,88	75	11,31
belső összesen	45	66,18	361	54,45
török	1	1,47	1	0,15
német	1	1,47	24	3,62
latin	1	1,47	4	0,60
olasz	1	1,47	6	0,90
szláv	6	8,82	141	21,27
vándor	2	2,94	3	0,45
jövevény összesen	12	17,65	179	27,00
bizonytalan	3	4,41	51	7,69
ismeretlen	1	1,47	7	1,06
tisztázatlan összesen	4	5,88	58	8,75
Összesen	68	100,00	663	100,00

A terminusok körében az ősi örökségnek és a tisztázatlan eredetű elemeknek a reprezentáltsága nem különbözik lényegesen a lemmaállomány egészére érvényestől.

Ami a terminusok előfordulását illeti, a belső keletkezésűek aránya még mindig 50% feletti, de szignifikánsan kevesebb van belőlük, mint a könyv összes lemmamegjelenése között. Az össze-

tett terminusok jóval ritkábban ismétlődnek a származékoknál, ezért itt a részesedésük messze elmarad amazokétól.

Az előfordulásokat tekintve a jövevények adatszámja majdnem eléri a belső keletkezésűekének a felét. Ez természetesen szignifikánsan megnőtt, 27%-os képviseletet jelent. A szláv elemek előfordulási aránya önmagában is túllépi a 20%-ot.

A terminusok körét vizsgálva az ősi örökség reprezentánsai sokkal ritkábban bukkannak fel az összes lemmeelőfordulásra nézve tapasztalt aránynál, részesedésük itt 10% alatti. A tisztázatlan eredetűek képviselete viszont itt sem különbözik jelentősen a tágabb körű felmérésben látottól.

Mint már szó esett róla, a sakkterminusok gyakorisági listáját a szófajváltással létrejött *mező* vezeti, 88 előfordulással. Két szláv jövevény követi: a *király* (70) és a *tiszt* (42). Három származék áll utánuk a sorban: *járás* (33), *lovás* (31), *talpas* (30). Az ősi örökség képviselői közül a tisztázatlan rétegből való *had* (22) a leggyakoribb, a tisztázatlan eredetűek főkategóriájából pedig a bizonytalan származatúsú *fehér* (26). Rajtuk kívül még négy terminusnak van 20-nál több adata: *veszt* főnév (származék, 26), *torony* (német, 24), *nyilas* (származék, 23), *hadnagy* (összetétel, 21). Érdemes megjegyezni, de nem meglepő, hogy minden sakkfigurának van 20-nál többször előforduló megnevezése.

5. Összességében az etimológiai statisztika és a diakrón egybevetés a Sächot belső keletkezésű szavakban gazdag könyvként mutatja be nekünk. Az ősi örökség képviselői a szóanyagában ritkábbak a korábbi vizsgálatokban megszokottnál, a tövek állományát és előfordulásait tekintve viszont tiszteletet parancsol ennek a főkategóriának a dominanciája. Érdemes ezt a tényt mindazoknak a figyelmébe ajánlani, akik a magyar nyelv uráli-finnugor-ugor származásában azért kétkednek, mert keveslik az ilyen eredetű szavak számát a teljes magyar szókészlethez viszonyítva.

A jövevények képviselete a Säch egészét tekintve nemigen tér el a máshol megszokottól. A sakkterminológia viszont feltűnően nagy számban és gyakran él velük. Ennek ellenére az uralkodó főkategória a terminológiában is a belső keletkezésűeké.

Ilyen is lehetett tehát Kazinczy születésének idején egy ismeretterjesztő szakkönyv szó- és tökélszetének eredetbeli összetétele és benne az elemek előfordulási aránya. Hogy az itt látható kép mennyire jellemző a nyelvtörténeti periódusra és a műfajra, annak a megállapításához természetesen szükség volna a Säch néhány hasonló műfajú, de más témájú kortársának etimológiai statisztikájára is.

A Kazinczy-évfordulótól függetlenül is időszerűnek és fontosnak tartottam, hogy összeállít-sam egy teljes könyv etimológiai statisztikáját, remélve, hogy megfelelő összehasonlítás alapul szolgálhat más hasonló elemzésekhez. Ezzel együtt abban szintén bízom, hogy a vizsgálat hozzájárult a magyar sakknyelv történetének alaposabb, újabb szempontokra kiterjedő megismeréséhez.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1962. Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 116–36.
- Csiszár Gábor 2002. *Kosztolányi első verseskötetének etimológiai vizsgálata*. Szakdolgozat. Kézirat. ELTE, Budapest.
- EWUng. = Benkő, Loránd (Hrsg.) 1993–1997. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Földi József 1968. *A magyar sakkszókincs eredete és kialakulása*. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. ELTE, Budapest.
- Hajdú Mihály (szerk.) 1997. *Hét bibliafordítás összehasonlító etimológiai vizsgálata*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest.
- Horváth László 2000. Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben. *Magyar Nyelv* 96: 170–81, 316–32.

Horváth László 2002. Az Ómagyar Mária-siralom etimológiai statisztikája. *Magyar Nyelv* 98: 265–82.

Horváth László 2004. *Két Halotti beszéd az etimológia tükrében*. Előadás. MTA Nyelvtudományi Intézet, február 26.

Horváth László 2010. A magyar sakknyelv történetéből. *Magyar Nyelv* 106: 59–78.

Tolnai Vilmos 1924. Halhatatlan magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 20: 50–9.

Horváth László
MTA
Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Horváth, László

An etymological statistics of the earliest Hungarian chess manual

After similar analyses of twentieth-century short stories and Old Hungarian minor documents, the author has now compiled an etymological statistics of a whole book, the earliest Hungarian chess manual, published in 1758. He not only explores the directly occurring word forms in terms of their categories of origin; he establishes those proportions after lemmatisation, too. Furthermore, he also produces an etymological statistics of the stems that the words of the text can be traced back to. He compares the results, by compiling a diachronic statistics, with those obtained in his earlier studies. He makes a separate statistics of the chess terms occurring in the book and compares it to the statistics of the full stock of lemmas in the same book. – The aim of the analysis was to find out the etymological make-up of a non-fiction text coming from the mid-eighteenth century, right before the beginning of the language reform. The study will also have contributed to a more detailed and up-to-date description of the history of Hungarian chess terminology.

Keywords: etymological statistics, word statistics, lemma statistics, stem statistics, diachronic statistics, chess terminology

A deixis szerepe a nézőpont jelölésében

Bevezetés

A dialógusok szövegvilágának két fő összetevője a situációs és a nyelvi kontextus,¹ amelyek szoros összefüggésben állnak egymással és a szövegek egyik alapvető mikroszintű műveletével (Tolcsvai Nagy 2001; Laczkó 2008), a deixissel. A deixis olyan, pragmatikai jelenséggé is értelmezhető műveleti forma, amely szerkezetileg egy entitás és egy névmás kapcsolataként jellemezhető, megkonstruálását pedig a kontextus irányítja. A deixis elsősorban a személyi viszonyok kialakításában, valamint az idő- és a térvizonyok hálózatának megteremtésében játszik kiemelkedően fontos szerepet. Ezek a viszonyok általában nem választhatók el a megnyilatkozó és/vagy a befogadó által alkalmazott nézőpontoktól, ezért a deixis a nézőpont fogalmával is szoros összefüggést mutat. A tanulmány a spontán társalgásokban és a drámai párbeszédekben alkalmazott nézőpontok különböző

¹ A nyelvi kontextus fogalma alatt itt a szűkebb kontextusértelmezésnek megfelelően a megnyilatkozásban szereplő szavak nyelvi környezete, a szövegkörnyezet vagy szövegtér (kotextus) értendő (vö. Yule 1996: 21–2; Verschueren 1999: 104–6; Tátrai 2004).

változatainak bemutatására törekszik, az elemzésekben pedig a nézőpontnak a deixissel való kapcsolatára helyezi a hangsúlyt, és arra is választ keres, hogy a deixis a szövegtipológiai kutatásokban hogyan használható fel szövegtipológiai változóként.

A vizsgált szövegekörpusz egyik része családi körben elhangzó beszélgetéseket tartalmaz. A 3790 szövegszónyi beszédanyag 17 beszélgetése közül 13 dialógus, 4 szöveg pedig három vagy négy résztvevő kötetlen beszélgetéséből felépülő társalgás. A rögzített hanganyag 39 adatközlő megnyilatkozásait tartalmazza. A kutatásban szereplő másik szövegekörpusz Szakonyi Károly két drámájának szövegéből származik. A *Ha itthon maradnál* című darab két szereplő párbeszéde, ezért a házaspár társalgása tematikailag a spontán szövegekörpusszal mutat rokonságot. Ez a körpusz 3016 szövegszóból áll. Az *Adáshiba* című dráma társalgásai ennél jóval változatosabbak, a kétszereplős dialógusoktól a család több tagjának társalgásáig mindenféle kommunikációs lehetőségre példát adnak. A 13 557 szövegszóból álló szövegben előfordul három, négy, de akár hat szereplő párhuzamos és több szinten futó társalgása is.

A deixis

A *deixis* fogalma *deiktikosz* 'mutató' értelemben már az ógörög grammatikákban is megjelenik, Dionüsziosz Thraxnál mutató névmás, de határozott névelő is lehet. Általános értelmezése szerint azokat a nyelvi lehetőségeket foglalja magában, amelyek az egyes megnyilatkozások körülményeinek különböző aspektusaira vonatkozathatók, a deiktikus nyelvi elemek pedig azok a formák, amelyek segítségével a nyelvhasználat kontextusára, annak bizonyos összetevőire lehet utalni (Lyons 1989; Levinson 1992, 1994). A deixis a kognitív nyelvészeti felfogásban Langacker nyomán (1987: 126; 1991: 91) olyan mikroszintű rámutatás, amely a kommunikáló felek által kialakított és értelmezett szövegvilágban érzékelhető dolgokra, személyekre, tér- és időviszonyokra, módokra és állapotokra, minőségekre és mennyiségekre (Tolcsvai Nagy 2001: 175–80), vagy egy másik szövegelemre utal, és az utalás során a külső dolgot a szövegvilágba beemelve annak feldolgozott részévé teszi. A deixis tehát olyan nyelvi művelet, amelynek során a beszélő úgy kapcsolja össze az utalt entitást a beszédhelyzettel, hogy a befogadó ahhoz mentálisan (lehetőleg a legkisebb mentális erőfeszítéssel) hozzáférhessen (Janssen 2002: 152). A fentiekből az is következik, hogy a deixis a párbeszédes szövegek egyik legjellemzőbb utalóeszköze, ám a feltételezések szerint másként működik a spontán és másként a tervezett szövegekben. A kutatás ennek vizsgálatára irányul a következő szempontok alapján:

- az endoforikus és az exoforikus deixisek aránya a spontán társalgásokban és a drámai dialógusokban,
- a tudatosság szubjektuma, a perspektivizáció és a szubjektívizáció összefüggései,
- a deixis kifejezőeszközei,
- a deixis szerepe a különböző spontán és tervezett közlésmódok használatában.

A deixis típusai

A következő, spontán társalgásokból és drámai szövegekben származó példákban a deixis alapvető típusai szerepelnek. A szövegrészletekben az is megfigyelhető, hogy a dialogikus szövegek deiktikus utalásaiban csak sematikus reprezentációról beszélhetünk, mert az egyes viszonyokat prototipikusan a mutató és a személyes névmások, kevésbé prototipikusan a határozószók vagy az egyéb lexikai és grammatikai eszközök jelölik:

(1) Dolgokra és személyekre vonatkozó deixisek:

(1a)² [1, 14–6]A: *Mi újság a suliban?*B: *...helyesírás...*A: *Na de ez hogy lehet?*(1b)³ [A, 137]BÓDOGNÉ Jön a tálakkal, leteszi. *Na, gyorsan, amíg meleg... Apa, neked ezt a szép szeletet... Döncikém... ez a tiéd...* Tálal, közben ő is a tévére pillant.

(1c) [3, 21–2]

A: *Hát ez egy nagyon jó iskola, ide én is szívesen járnék.*B: *Hha, te csak gondolod!*

(1d) [A, 120]

BÓDOG *Kicsoda?!*BÓDOGNÉ *Ő! A lakónk! Lehet, hogy ő is éppen egy fajúldozó.*

(2) Hely- és idődeixisek:

(2a) [1, 3–5]

A: *Ebédre? Bablevest főztem meg palacsintát. Orsi nem jött veled?*B: *De jött. Orsi, hol vagy?*C: *Szia, anyu! Szia, itt vagyok.*

(2b) [A, 124]

DÖNCI Á, *jól kinn álltam meg... – Gálaest Brüsszelből? Na, jól kifogtuk! Szerintem dög unalmas lesz. Anya?*BÓDOGNÉ Jön a másik szobából a csíkos zakóval. *Itt vagyok, itt vagyok! Szervusztok, puszi, puszi...* Megpuszilják egymást.

(2c) [4, 15–8]

C: *Tényleg nem fájt.*B: *Neeem!*C: *...most kezd egy kicsit...*D: *Ja, most!*

(2d) [A, 149]

IMRUS *Most fognak indulni! Most! Figyeljetek!*DÖNCI *Ki van az számítva, csak semmi izgalom.*

² A spontán szövegekből származó példák esetében első helyen a beszélgetés sorszámja szerepel, amely után vesszővel elválasztva az adott forduló(k) száma következik (pl. [1, 14–6]).

³ A drámai dialógusok idézésekor első helyen az adott dráma címének kezdőbetűje áll, amelyet az idézett szöveg oldalszáma követ (pl. [A, 137]).

(3) Módoakra és állapotokra vonatkozó deixisek:

(3a) [4, 28–9]

A: *Az övé, hát! Figyelj, ezt meg tudja úgy emelni alulról... ki tudja tisztítani.*C: *Le kell fertőtleníteni, nem mehet be semmi.*

(3b) [A, 192]

BÓDOG A telefonhoz megy, felkapja, és beül Szűcs tolószékébe. *Majd én megmondom nekik! A múlt héten egy fél napig piszogott velem itt egy kiállhatatlan alak! Így megcsinálni!*

(3c) [4, 99–100]

D: *Na jól van, akkor az Isten áldjon meg! Így is szép vagy!*C: *Jó!*

(3d) [A, 173]

BÓDOG *Ha fáj a fejed, miért nem maradsz a másik szobában? Emberfihez. Kicsit fáj a feje, ledől és...*VANDA *Megáll közöttük. Már nem fáj a fejem. Nézi Emberfit.*IMRUS *A nővérenek. Még te hiányoztál ide éppen! És így!...*

(4) Minőségekre és mennyiségekre vonatkozó deixisek:

(4a) [2, 8–10]

B: *Anyád lehozta, átkötöm, mert így úgyse tudod meghordani, hogy ilyen...*A: *Hát ja, mer' mindig...*B: *Fölcsúszik...*

(4b) [A, 116]

BÓDOGNÉ *Megint ez a bemondónő! Fántásztikus! Ilyen frizurával odaengedni! Felfújja az arcát, mintha utánozná.*

(4c) [13, 23–4]

A: *És akkor most mennyivel lógok?*B: *Ennyivel.*

(4d) [A, 165]

SZÜCS *Gyorsan bekocsizik középére. Ez a locspocs is az úton. Ennyi eső! Csak ülök az ablaknál egész nap...*BÓDOGNÉ *Leveszi Szűcs válláról a plédet. Az ernyőt is, szomszéd úr...*SZÜCS *Az ernyőt?! Ja, persze, tessék... Ó, összecsöpögtettem a padlót...*

A párbeszédekben szereplő rámutatások feldolgozásakor a résztvevők folyamatosan észlelik az őket körülvevő környezet legfontosabb összetevőit (szereplők, tér, idő, cselekvések), amelyek fokozatosan beépülnek a szöveg világába. A deixis alkalmazásával a beszélő egy nyelvi és egy vizuális reprezentáció között hoz létre kapcsolatot, amelynek érvényessége az adott beszédhelyzetre és az adott szövegvilágra korlátozódik. A hallgató a korlátozott feltételek mellett dekódolja a létrehozott kapcsolatot, és megérti a rámutatást. Ezt segíti az is, hogy a deiktikus szerepben használt

névmások sokféle viszony kifejezésére alkalmasak, ezért képesek a reprezentált elemet jól behatárolhatóvá tenni. Mivel a tanulmány vizsgálati tárgya a deixis és a nézőpont kapcsolata, a továbbiakban a deixisek fent felsorolt fajtái közül elsősorban a személy-, a hely- és az idődeixisekre koncentrálok.

Az exoforikus deixis

A párbeszédekben szereplő rámutatás leggyakrabban exoforikus jellegű (Halliday–Hasan 1976; Tolcsvai Nagy 2001: 175–180), tehát a szövegen kívüli elemekre utal, legjellemzőbb formái pedig a személy-, a hely- és az idődeixisek. Az utalás mindig egy meghatározott nézőpontból, a deiktikus centrumból történik, alapvető eszközei általában a személyes és a mutató névmások.

A személydeixisekben szereplő mutató névmások közül a vizsgált szövegekben elsősorban az első és második személyű alakok fordulnak elő, amelyek funkciója nem tekinthető egyértelmű helyettesítésnek, mivel deiktikus jellegük miatt a beszélőre vagy a megszólítottokra vonatkoznak, és a beszédhelyzet ismerete által válnak értelmezhetővé. Az ilyen párbeszédekben a beszélők az előzetesen ismert tér-idő kontinuumban tudják elhelyezni az adott névmások referensét. Az alábbi spon-tán és drámai párbeszédkekből származó példák a személydeixis legjellemzőbb eseteire, a személyes névmásokkal kifejezett utalásokra hoznak példát:

(5a) [1, 10–1]

A: *Évi, te eszel?*

B: *Én nem kérek, mert nekem szénhidrát... ja nem, ma keményítőnapom van. Akkor bablevest azt eszek, de palacsintát azt nem.*

(5b) [H, 382]

NŐ *Szenvedsz?! Ugyan! Mikor nem szenvedsz te?*

FÉRFI *Te szenvedsz, te! Mert kérek tőled valamit! Az már áldozat. Egy kicsit korábban hazajönni, itt lenni velem, a beteggel...*

NŐ *Én boldogan jövök, de te...*

Az (5a–b) dialógusokban szereplő első személyű alakok (*én*) a beszélőre mutatnak, és arra a térbeli helyzetre, amelyet a beszélők a beszélés pillanatában elfoglalnak, a második személyű névmás (*te*) mindegyik esetben közelre, a megszólítottokra mutat, a beszélőváltás során alkalmazkodva a nézőpont kiindulópontjának folyamatos megváltozásához.

Az exoforikus deixisek másik két jellemző típusa a hely- és az idődeixis, kifejezőeszközüik leggyakrabban mutató névmás, amely általában az elhelyezés (prototipikusan: *itt, ott*) vagy az irányadás (prototipikusan: *ide, oda, innen, onnan*) szerepét tölti be, és irányultsága a hallgató számára gyakran más forrásokból is kiegészíthető (Vater 1991: 46). Ezek a diskurzus világán kívüli külső források lehetnek különféle mozgásokkal, általában a tekintet irányításával, az arc és a kéz mozdulataival kapcsolatos kinezikus jelek vagy a szöveg szemléltetését szolgáló gesztusmetronómok.⁴ A névmások használatára láthatunk jellemző példákat a hely- és az idődeixisek kifejezésében az alábbi spon-tán és tervezett szövegekből való példákban:

⁴ A *gesztusmetronóm* a szöveg szemléltetésére szolgáló nonverbális eszközök összefoglaló neve, fajtái: rámutatás (tárgy kiemelése), iránymutatás (tárgy téri viszonyok közé helyezése), kinetográf (mozgás leképezése), piktoográf (képmás, körvonal rajzolása) (Buda–László 1981).

(6) Elhelyezés:

(6a) [8, 9–10]

A: *És nem osztályozta le? Vagy itt nincs ilyen osztályzás?*B: *De van, csak még nincs meg az ellenőrzőm.*

(6b) [H, 389]

FÉRFI [...] *Ott az adjunktus szobájában néztem a belgyógyászati könyvben. Magyaráz, mutogatja. Van eset, amikor egészen hátrakunkorodik. Bekúszik alattomosan a belek alá, be egészen hátra. Ilyen alakban. Ujját begörbíti, mutatja.*

(7) Irányadás:

(7a) [12, 9–11]

A: *Az igen! És kap valamilyen bizonyítványt?*B: *Kap. Ilyen oklevelet. Számítógép-kezelőit.*A: *Oda én is jártam.*

(7b) [H, 391]

FÉRFI *Nyöszörögve. Sétálnom kellene egy kicsit. Add ide a papucsomat.*

Az hely- és az idődeixisekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a spontán szövegekben csak ritkán fordul elő a nyelvileg kifejtő rámutatás, amelyben a mutató névmás értelmezését részben elvégzi a vele egy főnévi csoportba tartozó főnév, és csak a rámutatás iránya marad kérdéses. Sokkal gyakoribb a teljesen kifejtetlen változat, amelyben a résztvevőknek más forrásokból (gesztusok, tekintet) kell kikövetkeztetniük a rámutatás tárgyát és irányát. Erre láthatunk példát a következő megnyilatkozásban:

(8) [4, 20]

D: *Na, de ez nagyon szép, édesem, de...*

Az exoforikus deixisekkel kapcsolatban még fontos megemlíteni az autodeixis és a heterodeixis (Bencze 1993: 44; Tolcsvai Nagy 2001: 178) közötti alapvető különbséget. Autodeixisről akkor beszélünk, ha a térbeli kijelölés a beszédesemény konkrétan meghatározott terében, heterodeixisről pedig akkor, ha ez a rámutatás a valós tértől eltérő helyen, például televízió képernyőjén, fényképen, könyvben történik. Az autodeixisre láthatunk példát a következő drámarészletekben, ahol a rámutatás a beszédesemény valós terében, a szobában szereplő résztvevőkre (*haverok*) vagy a kontextus egyes elemeire (*madarak, idő*) vonatkozik:

(9a) [A, 119]

BÓDOGNÉ: *Mindenesetre egyszerű ember. És ezek a haverok is, vagy kik... ezek is olyan egyszerűfélék.*

(9b) [H, 391]

FÉRFI *Mi a fene van ezekkel a madarakkal?! Mit ordibálnak emmyit?*

(9c) [H, 388]

FÉRFI *Tudod, hogy ezt a hüvös időt mennyire szeretem...*

A nyelvileg kifejtő autodeixis egy sajátos esetére is találunk példát a drámai dialógusokban. Ebben az esetben a deixis a szerzői utasításban szereplő antecedens miatt válik kifejtővé, és csakis anaforikus koreferenciával párosulva jelentkezhethet. Erre szolgál példával a következő drámából vett megnyilatkozás:

(9d) [H, 383]

SACI Hirtelen csivitelés, a madarak felriadnak a kalitkában. *Még ezek is!*

A (9d) példában szereplő autodeixis a beszédesemény környezetének egy elemére (*madarak*) mutat rá, amelyek kidolgozott fogalmi megnevezése csak a szerzői utasításban szerepel. Anaforikus koreferenciával erre utal vissza a megnyilatkozásban szereplő mutató névmás (*ezek*).

Ha a térbeli rámutatás nem a beszédesemény háromdimenziós terében történik, hanem a vizuális érzékelés alapját valamely külső körülmény adja, heterodeixisről beszélünk. A heterodeixisben a megnyilatkozó és a befogadó térbeli kiindulópontját áthelyezve ebben a térben működteti a deixist, és rámutat az ott észlelt entitásra. Az ilyen esetekben a heterodeixis is gyakran összekapcsolódik a kataforikus koreferenciával, mert a megnyilatkozó a rámutatást elvégző mutató névmás mellett az utalt dolgot is megnevezi. Erre láthatunk példát a következő drámai dialógusokban:

(10a) [A, 164]

SACI Nézi a tévét. *Jaj, ez most ki volt? Ez a forradásos arcú, ez most ki volt?*

(10b) [A, 164]

DÖNCI *Ez a lány, ez túl szép. Ez meg fog halni.*

A (10a–b) példákban a heterodeixis a televízióban látott dolgokra vonatkozik, a mutató névmással (*ez*) kifejezett deixis pedig kataforikus utalással előreutal a kidolgozott fogalmakkal kifejezett posztcentendensre (*forradásos arcú, lány*). A (11) példában is a heterodeixis lép működésbe, mert a mutató névmással kifejezett rámutatás (*ezek*) szintén a televízió képernyőjén megjelenő emberekre vonatkozik:

(11) [A, 152]

VANDA Nézi a tévét. *Na, ezek ott a híd alatt... ezek legalább nem törődnek semmivel.*

Az endoforikus deixis

Egyéb, elsősorban a részben vagy egészében előre megtervezett szövegtípusokban (pl. tudományos, publicisztikai szövegek) gyakran előfordul az endoforikus rámutatás is, amely a folyamatban lévő diskurzus egészére vagy annak egyes részeire utal. Ennek gyakori eszközei a diskurzusdeixisként (Levinson 1983: 54, 85–94) használt melléknévi vagy igenévi jelzők (pl. *alábbi, következő, fenti*). Ezek a vizsgált dialógusok közül sem a spontán, sem a tervezett drámai szövegekre nem jellemzőek, helyettük a drámai szövegekben a hasonló funkcióban álló közelre mutató névmások (pl. *ez, ezek*) és a hozzájuk kapcsolódó főnevek töltik be ezt a szerepet, amelyek a szöveg korábbi vagy későbbi részeire utalva, gyakran anaforikus vagy kataforikus utalásokkal kombinálódva válnak a diskurzusdeixis fontos eszközévé. A vizsgált szövegekben az ilyen típusú rámutatásoknál az anaforikus használat a gyakoribb, mert a kataforikus használatához képest kisebb mentális erőfeszítést igényel a befogadótól. Ilyen anaforikus diskurzusdeixisre találunk példát a következő drámai párbeszédben:

(12a) [H, 388]

Nő *Te vitatkozol állandóan. Megmondtam, hogy ilyen ripsz-ropsz nem vehetem ki a szabadságomat. Megmondtam, punktum! Kis csend. A Férfi fáradtan visszahanyatlik, türelmetlenül forgatja a fejét. A Nő felveszi a kötést, belekezd.*
 FÉRFI Dünnyögve. *Punktum. Ripsz-ropsz!... Ezek a szavak!?*

(12b) [H, 389]

Nő *Ha nem csinálom, soha nem fejezem be. Maholnap beköszönt a tél...*
 FÉRFI Dünnyögve. „Maholnap”... meg: „Beköszönt”... *Ezek a kifejezések?!*

A (12a–b) példákban szereplő közelre mutató névmások (*ezek*) a közeli szövegelményre utalnak vissza (*punktum, ripsz-ropsz; maholnap, beköszönt*), és az antecedens megismétlésével nyelvileg kifejtő formát kapnak.

A beszélt nyelvi és a drámai dialógusokban a műfaji és a szövegtipológiai jellemzőkből adódóan viszonylag ritka az endoforikus utalás, ehelyett az (5–8) példákban is bemutatott mutató névmásokkal és határozószókkal kifejezett exoforikus deixisek vannak túlsúlyban, amelyek legfontosabb szerepe a beszélőket körülvevő valódi világ és az általuk teremtett szövegvilág közötti közvetlen, érzékelésen alapuló kapcsolat megteremtése. Mivel a szövegtipológiai kutatásokban a deiktikus elemek előfordulási gyakorisága szövegtipológiai változóként is értelmezhető (Tolcsvai Nagy 2006), a vizsgált drámai dialógusokban viszonylag gyakran szereplő exoforikus jellegű deiktikus elemek jelenléte erősen hozzájárul ahhoz, hogy a fiktív szépirodalmi szöveg a hétköznapi társalgásokra jellemző nyelvhasználatot reprezentálja, és ezáltal a spontán társalgások szövegtipológiai jellemzőit is magán hordozza.

A nézőpont

A szövegvilág egyik legfontosabb összetevője minden típusú szöveg esetében a nézőpont, vagyis az a helyzet, ahonnan a beszélő elvégzi az őt körülvevő szövegvilág eseményeinek a feldolgozását. A dialogikus szövegekben az aktuális beszélő alapvetően a saját szemszögéből teremt meg és értelmezi a szövegvilágot, vagyis a szövegbeli deiktikus elemek szerveződése egocentrikus jellegű. A deiktikus centrum középpontja az origó (Bühler 1934), az „itt” és „most” helyzete, amely a szövegvilág tér- és időbeli viszonyaival is szoros összefüggést mutat. Ez a középpont két fontos összetevőből épül fel, amelyek a következők:

- a kiindulópont, ahonnan minden dolog reprezentálódik,
- a dolgok reprezentációja, amely a kiindulópontból való szemlélet eredményeképpen jön létre.

A kiindulóponthoz képest történő reprezentációt általában a rámutatás különböző nyelvi elemei, a határozószók, az igekötők, bizonyos ige párok és a deiktikus viszonyok jelölik, így a deixis gyakran válik a nézőpont és a nézőponton belüli kiindulópont-változás jelölésének az eszközévé. A kiindulópontnak több fajtája is megkülönböztethető (Tolcsvai Nagy 2001: 126), ezek kombinációi többféle nézőpont kialakulását eredményezhetik. A legfontosabb lehetséges variációk az alábbiak:

- A kiindulópont megegyezik a semleges kiindulóponttal (K): a (K) az E/1. személyű beszélő kiindulópontja, amely abban az értelemben semleges, hogy független a szöveg aktuális tér-idő rendszerétől.

- A kiindulópont megegyezik a referenciális központtal (R): az (R) az éppen beszélő kiindulópontja, amelyben a beszélő lehet kifejtett vagy kifejtetlen formájú.
- A kiindulópont megegyezik a tudatosság szubjektumával (S): az (S) az a személy, aki felelős az információ propozicionális tartalmáért.

A párbeszédés szövegek mondataiban nemcsak a beszélő, hanem az egyéb résztvevők nézőpontja is érvényesülhet, így egy igen összetett nézőpontoszerkezet jön létre, amelyben különböző kiindulópontok működhetnek. A kiindulópont leggyakrabban a diskurzus egy adott, aktivált eleméhez, ritkábban az aktiválható elemek közül előhívható valamelyik referenshez köthető. A kiindulópont egyes esetekben kapcsolódhat a társalgás elején megnevezett új referenshez is (Langacker 1987). A párbeszédésekben az egyes szám első és második személyű kiindulópont deiktikusan konceptualizálható, a harmadik személyű kiindulópontra azonban ez nem minden esetben érvényes. A különböző kiindulópontok egyidejű érvényesülése különböző nézőpontok kialakulását eredményezi (Tolcsvai Nagy 2006). A referenciális központ a mindenkori beszélő kiindulópontja, a „tudatosság szubjektuma” az információért felelős személy, a semleges kiindulópont pedig a mondatban szereplő valamely személy nézőpontja, amelynek nincs feltétlenül köze a diskurzus fizikai világához (vö. Sanders–Spooren 1997). A dialógusok során a kommunikáló feleknek folyamatosan bele kell helyezkedniük egymás nézőpontjába, amely a fordulók váltakozásával együtt állandóan változik, ehhez pedig az ingerek aktív befogadására, feldolgozására és a hozzájuk való alkalmazkodás képességére van szükség.

A deixis szerepe a nézőpont változatainak jelölésében

A vizsgált szövegekben a nézőpontok többféle kombinációjára is találhatunk példát. A spontán társalgásokban leggyakoribb az az eset, amikor a semleges kiindulópont egybeesik a referenciális központtal és a tudatosság szubjektumával is. A következő példában a beszélő személye és a semleges kiindulópont egyaránt az anya, aki egyben az általa kimondott információ tartalmáért is felelős. Az R és az S az E/1. személyű igeragban reprezentálódik:

(13) [3, 59]

A: *Na jól van, **megyek, csinálom** a dolgom.*

A másik gyakori eset az, amelyben a semleges kiindulópont különbözik a referenciális központtól és a tudatosság szubjektumától is. Ezek a szövegben általában csak implicit formában jelennek meg, és csak néhány esetben válnak nyelvilag is jelöltté. Viszonylag ritka az olyan megnyilatkozás, amelyben a semleges kiindulópont és a tudatosság szubjektuma esik egybe, és ezektől eltér a referenciális központ, vagyis a beszélő személye. A következő anya és lánya között folyó beszélgetésben mindhárom típusra találunk példát:

(14a) [3, 23–5]

A: *Jaj, a **Lackó** telefonált a táborból.*

B: *Na!*

A: *Nagyon jól érzi magát, négyen vannak egy szobában...*

(14b) [3, 26]

B: *Na, szegény, meghal a gép nélkül, **gondolom**.*

(14c) [3, 27]

A: *Dicséri a kaját is. **Azt mondja**, jobb, mint az iskolában.*

A (14a) példában a mondatbeli semleges kiindulópont az említett testvér, *Lackó* személye, a referenciális központ és a tudatosság szubjektuma pedig a beszélő maga, jelen esetben az anya, aki nyelvi jelölés nélkül marad. Ugyanez a helyzet figyelhető meg a (14b) példában is annyi különbséggel, hogy a beszélő személye és így az R és az S is a *gondolom* ige segítségével nyelvi jelölt formában is reprezentálódik. A (14c)-ben pedig arra találunk példát, hogy a beszélő személye, vagyis az anya eltér a semleges kiindulóponttól és az információ felelősetől is, amely jelen esetben a fent említett *Lackó* személye, akire a szövegben a beszélő az *azt mondja* főmondatral utal vissza.

Ezekhez hasonló esetek a drámai dialógusokban is megfigyelhetők, a fiktív szövegek miatt azonban itt még nagyobb hangsúly helyeződik a tudatosság szubjektumának a kérdésére. A drámai párbeszédekben a megnyilatkozás tartalmáért és megszerkesztéséért felelős személy leggyakrabban maga a megnyilatkozó, aki vagy nyelvi jelölés nélkül, vagy a spontán társalgásokhoz képest jóval gyakrabban jelölt formában van jelen, ezen kívül lehet a diskurzus nyelvi jelölt valamelyik másik szereplője is. A következő drámai dialógusokból vett példák a fenti lehetőségeket mutatják be:

(15a) [A, 117]

BÓDOGNÉ *Vanda még nem jött haza...*

(15b) [A, 127]

DÖNCI *Sacinak mondom... azok a kék meg vörös abroszok, a Cinzano-reklám az utcán... a teraszokon... Róma! Nyár! Azok a színek!*

(15c) [A, 127]

SACI *Döncinek azt mondták, kilépett. Hogy rumlizott valakivel, vagy micsoda...*

A (15a) példában a tudatosság szubjektuma az anya (*Bódogné*) nyelvi jelölés nélkül formában szerepel, személye csak a megnyilatkozást bevezető névből derül ki, míg a (15b)-ben a megnyilatkozó (*Dönci*), aki egyben a tudatosság szubjektuma is, az E/I. személyű igei személyraggal (*mondom*) nyelvi jelölt mondanivalóját. A (15c) példa megnyilatkozója az egyik szereplő (*Saci*), a tudatosság szubjektuma azonban áttevődik a T/3. személyű igei személyraggal (*azt mondták*) jelölt személyekre, *Vanda* munkaadóra.

A drámára jellemző beágyazott diskurzusok megnyilatkozójának kérdése azonban a fenti példákhoz képest is jóval bonyolultabb, hiszen az egyes megnyilatkozásokhoz beágyazott résztvevői szerepek kapcsolódnak. Ennek értelmében másodlagos vagy akár harmadlagos perspektívázációról⁵ is beszélhetünk, hiszen a példákban nem a szereplők vagy a szereplők által utalt személyek, hanem elsődlegesen a szerző lesz a tudatosság szubjektuma, a beágyazott megnyilatkozók, vagyis a szereplők nevével jelölt személyek (*Bódogné*, *Dönci*, *Saci*) csak másodlagosan, az általuk idézett megnyilatkozók pedig csupán harmadlagosan válnak azzá.

A drámai dialógusokkal kapcsolatban ezért fontos kitérni a perspektívázáció (Sanders–Sporen 1997: 86–95) kérdésére, amelynek során az aktuális beszélő a közölt információért valaki más tesz meg felelősnek. A megnyilatkozások propozicionális tartalmáért vállalt felelősség így áttevődik a tudatosság szubjektumáról az aktuálisan megszólaltatott szereplőre, vagyis a perspektívázáció folyamán az író átruhazza a közölni szándékozott információk értékelését és érvényességét az általa megszólaltatott megnyilatkozóra. A perspektívázáció a drámai dialógusok mindegyikének egyik legfőbb jellemzője. Bár a perspektívázáció jelenségével néha a spontán társalgásokban is találkozhatunk, az ilyen típusú megnyilatkozásokra inkább a szubjektívázáció jelensége jellemző.

⁵ A másodlagos perspektívázáció fogalmára l. még Csontos–Tátrai 2008: 87.

A szubjektívizáció „az aktuális beszélőnek arról a felelősségvállalásáról szól, amely az elmondott információ értékelését vagy érvényességét érinti” (Sanders–Spooren 1997: 86). A következő részletek a szubjektívizáció lehetséges módjait mutatják, amelyekre a spontán beszélgetésekben sok példát találunk:

(16a) [2, 27]

A: *Szerintem, vissza akar kerülni a csapatba, mert mostanában nem játszatta a Laci.*

(16b) [13, 25]

A: *Na, jól van, azt hiszem, elmegyek. Átmegyek a szomszédba, őket is régen látam, majd jövök.*

(16c) [2, 15]

A: *Tegnap azért nem gondoltam, hogy ilyen rossz idő lesz. Reggel kinéztem az ablakon, mondom, elmegyek, futok egy jót. Úgy döntöttem, futok ma 8 kilométert, de hát... de hát futok három kilométer óta, azt még mindig fájzik a kezem. Mondom, nem futok többet, mert teljesen átfagyok.*

A (16a–b) példákban a *szertintem* és az *azt hiszem* igés szerkezetekkel a beszélő személy nyelvileg is megfogalmazza, hogy a közölt információért való felelősség hozzá kötődik. A (16c)-ben egy fordulóban többször is megfigyelhető, hogy a szubjektívitas kifejezése (*mondom*) a megnyilatkozóhoz kapcsolódik. Ez a típusú szubjektívizáció fordult elő leggyakrabban a spontán beszélgetésekben.

A nézőpont és az egyenes, a függő és a szabad függő beszéd

A nézőpont jelölésének fenti módjai mellett a spontán megnyilatkozások a közlés módjában is különböznek a drámai dialógusoktól. A hétköznapi párbeszéd legjellemzőbb közlésmódja az egyenes beszéd, amelyben a semleges kiindulópont a beszélő személye, a referenciális központot az ő tér- és időbeli pozíciója jelöli ki, és ő a felelős a közölt információ propozicionális tartalmáért is. Erre láthatunk példát a következő spontán dialógusban, amely a nagymama és az unokája között zajlik le:

(17a) [2, 1–2]

A: *Helló! Anyu hol van?*

B: *Fodrásznál.*

Ehhez képest ritkábban, de a spontán szövegekben szintén megfigyelhető a függő beszéd is, amelyben a megnyilatkozó csak a propozicionális tartalomra figyel, az eredeti formára nem. Ezt mutatja a szintén a fenti társalgásból származó alábbi dialógus is:

(17b) [2, 17–8]

A: *Apu mikor jön haza... nem tudod?*

B: *Nem tudom, édesem. Mikor elment, akkor azt mondta, hogy 5 óra körül.*

A spontán társalgások narratív jellegű részeinek jellemző sajátos formája az egyenes és a függő beszéd folyamatos változtatása, amely együtt jár a szubjektívizáció és a perspektívizáció állandó

változásával is. A beszélt nyelvi mintában szereplő történetmesélő részek szinte kivétel nélkül ezt a szövegszerkesztési eljárást alkalmazzák, így jól követhető bennük egy fordulón belül is a nézőpontok folyamatos változása. Erre láthatunk példát a következő monologikus részletben, amelyben a lány meséli el szüleinek az üveggessel folytatott beszélgetését:

(17c) [14, 1]

A: [...] És akkor **kérdezte**, hogy ... vagyis hát **mondta**, hogy az ilyen akváriumoknál, hogy a vezeték kilógjon, ahhoz így le szokták vágni a sarkát. Hát **mondom**, nekem madárpókhhoz kellene, nem éppen vezetéket kiengedni rajta. Aztán **mondta**, hogy mérjem le a pontos méreteit az akváriumnak, és akkor ööö... úgy levágja a sarkait, hogy a pók se tudjon kijönni, de viszont levegőt is kapjon rajta. Ja! És akkor végül is bevittük az akváriumot, biztos, ami fix!

A (17c) szövegben mondatról mondatra változik a perspektíva, a referenciális központot a történetet elmesélő személy helyzete jelöli ki, a tudatosság szubjektuma azonban folyamatosan áthelyeződik arra a személyre, akit a főmondat utalása kijelölt. A tudatosság szubjektumának állandó áttevődése miatt a közölt információért az egyik mondatban az aktuális beszélő, a másokban az általa említett másik szereplő tartozik felelősséggel. Az egyes mondatok aktuális nézőpontjait a változó igei személyragok jelölik, így nincs szükség a deiktikus elemként szolgáló E/3. és E/1. személyű személynév használatára sem.

A szabad függő beszéd, más néven átélt beszéd a függő beszédhez hasonlít, de a hagyományos felfogás szerint általában elmarad belőle az idézést bevezető főmondat vagy a kijelentést jelölő ige, és nem épül bele a narratív mondatokba szintaktikailag, emiatt gyakran hiányzik belőle a tudatosság szubjektumának jelölése is (Tátrai 2005: 223). Ebben az esetben a referenciális központ csak részben tevődik át, és a tájékozódás centrumát általában az aktuális és a beágyazott megnyilatkozó személye, helye és ideje együttesen jelöli ki. Azokra a szabad függő beszédű idézetekre, amelyek nem tartalmaznak idéző mondatot, a metapragmatikai tudatosság alacsony foka jellemző, így ez a forma kívánja meg a legkisebb mentális erőfeszítést a megnyilatkozótól és a legnagyobbat a befogadótól. Ez lehet az oka annak is, hogy a szabad függő beszéd alkalmazására a spontán társalgásokban számos példát találhatunk. Ez a közlésmód jellemző az alábbi párbeszédre is:

(18) [3, 27–9]

A: *Dicséri a kaját is. Azt mondja, jobb, mint az iskolában.*
 B: *Hha!*
 A: *Vitorlázni is elmentek.*

A (18) példa aktuális megnyilatkozója az anya, aki a fiával folytatott telefonbeszélgetést idézi fel, az első fordulóban függő, a másodikban szabad függő beszédben. A tájékozódás centruma továbbra is az anya személye, a tudatosság szubjektuma azonban az idézet propozicionális tartalmának erejére áterjed a fiúra. Az anya második megnyilatkozására (*Vitorlázni is elmentek*) alacsony metapragmatikai tudatosság jellemző, hiszen itt már nyelvileg nincs jelölve a felidézett megnyilatkozó kiléte. Az idézés e formája a megnyilatkozótól minimális, a befogadótól nagyobb mentális erőfeszítést követel.

A fenti variációkhoz hasonlóan a szépirodalmi művek szereplőinek megszólaltatására az író hagyományosan három beszédmód közül is választhat. A drámákban az egyenes, a függő és ritkábban a szabad függő beszéd a megnyilatkozások visszaadásának három legalapvetőbb formája (Kocsány 1996). A dráma egyik legjellemzőbb közlésmódja az egyenes beszédmód alkalmazása, amelynek egységnyi elemeiből épül fel a drámai mű struktúrája. Ez a közlésmód olyan kognitív eljárást igényel az írótól, amelyben folyamatosan változtatnia kell az elbeszélői nézőpontot és a szöveg

kronotopológiai jellemzőin (Bahtyin 1986). Ezt szemlélteti a következő, drámai szövegből származó példa is:

(19) [A, 146]

BÓDOG [...] *Hol a szivarosdobozom? Imrus, nincs ott melletted?*

IMRUS Türelmetlenül. *Nincs, itt nincs...*

BÓDOG [...] *Meglátja a szivarosdobozt a komódon. Anya, add ide a szivarosdobozomat!*

A (19) példában jól látható, ahogy a térbeli nézőpont a beszélőváltással együtt változik, és minden beszélő a saját térbeli nézőpontját érvényesíti. Ez biztosítja a drámai mű viszonyrendszerének felépülését, vagyis a perspektíva folyamatos változása alakítja át az írói narrációt dialogizált narrációvá.

A drámai szövegek gyakori jellemzője az idézetként beágyazódó nyelvi reprezentációk megjelenése. Ilyenkor a megnyilatkozó általában referenciális kapcsolatot hoz létre saját szövege és a felidézett diskurzus között, amely biztosítja az idézet hitelességét. A drámában gyakran előfordul, hogy az egyenes beszédet a szó szerinti idézés eszközeként is felhasználja az író. Ezt az idéző mondatral bevezetett kötött idézési formát egyenes idézésnek nevezzük.⁶ Ilyenkor az egyik szereplő közvetlenül, szó szerint idézi fel egy másik személy szavait, ezért a referenciális központ az idézés befejezéséig teljesen áttevődik az idézett személyre, és az ő pozíciója jelöli ki a tájékozódási középpontot is. Az egyenes idézés együtt jár a tudatosság szubjektumának teljes áthelyeződésével, vagyis az ilyen szövegekben az információ propozicionális tartalmáért nem az aktuális, hanem a felidézett megnyilatkozó lesz a felelős. Ebből következik az is, hogy az egyenes idézés a perspektivizáció egyik tipikus formája. Az egyenes idézésre – a függő idézéshez hasonlóan – nagyfokú metapragmatikai tudatosság is jellemző, amelynek nyelvi jelölői az idézet tényét explicitté tevő bevezető mondatok. Minél kifejtettebbek az idézést jelölő mondatok, annál nagyobb a metapragmatikai tudatosság, így annál nagyobb az idézéshez, és annál kisebb a megértéshez szükséges mentális erőfeszítés mértéke (Csontos–Tátrai 2008: 82–88, 94–5). A fentiekre látható példa a következő párbeszédben:

(20) [A, 119]

BÓDOG [...] *Apám megkínált, és azt mondta: „Fiam, tizennyolc éves lettél, és...”*

BÓDOGNÉ *És?*

BÓDOG Türelmetlenül. *Mit tudom én már, hogy mit mondott?! Negyvenhárom éve!*

A (20) példában az idéző forma, vagyis az idézetet bevezető mondat (*Apám megkínált, és azt mondta*) a szóbeli közlésben is nyilvánvalóvá teszi az idézés tényét és ezáltal azt is, hogy az idézés tartama alatt a tudatosság szubjektuma az idézett szereplőre, jelen esetben a beszélő édesapjára helyeződik át. A szó szerinti idézés másik változatának, a „szabad egyenes beszédnek” (Tátrai 2005: 222) is nevezhető formának fő jellemzője éppen az idéző mondat elhagyása. Itt az idézés ténye csak abban az esetben egyértelmű, ha a drámai mű nem színpadi előadásban, hanem olvasott szöveggként kerül a befogadóhoz. Ekkor a különböző írásjelek, a gondolatjel, a kettőspont vagy a példában is szereplő idézőjel egyértelművé teszik, hogy a közölt információ propozicionális tartalmáért nem az aktuális beszélő, hanem az idézett szereplő a felelős. Erre szolgáltatt példát a következő drámai párbeszéd:

⁶ A beszédmódokhoz hasonlóan az idézésben is megkülönböztethetünk egyenes, függő és szabad függő idézést. A témáról bővebben funkcionális kognitív pragmatikai keretben l. Csontos–Tátrai 2008.

(21) [H, 396]

FÉRFI [...] *A faluban is az lenne a lényeg: a csend, a visszavonultság, az elmélyülés... Az élet valósága... A víz... a nagy vizek... „Nekem csak ez jutott, a hangtalan jelenlét az idők nagyvize felett...”* Beleborzong. *A fák! A madarak...*

NŐ *A kalitkára mutat. Itt vannak neked a madarak.*

Az élőbeszéd másik kötött idézési módja a függő beszéd, amelynek során a történetben elhangzó szövegek szintaktikailag illeszkednek a narratív szövegbe, a narrációban megjelenő beszéd az eredetijéhez képest pedig grammatikai változásokon megy keresztül. Ebben a formában a megnyilatkozó csak a felidézett diskurzus propozicionális tartalmának közvetítésére törekszik, és nem célja a szöveg szó szerinti visszaadása. Ebben az esetben az aktuális megnyilatkozó a referenciális központot magánál tartja, és a tájékozódási középpontot is az ő személye jelöli ki. Ezzel szemben a tudatosság szubjektuma áthelyeződik a felidézett diskurzus megnyilatkozájára, akire az idézetet bevezető főmondatban történik utalás. Ez az áthelyezés azonban csak az idézet propozicionális tartalmára érvényes, formájára nem. A függő idézés (Csontos–Tátrai 2008: 88–89) az elbeszélő szövegek, novellák, regények sajátja, de gyakran megjelenik a drámai művekben is egy, az adott párbeszédet megelőző dialógus megnyilatkozásainak felidézését szolgálva. A korábbi párbeszéd résztvevői általában a felidézőkön kívüli személyek, de a beszélők a saját korábbi mondataik beemelésével is megteremthetik a szövegek közötti párbeszédet. Erre a két esetre hoz példát az alábbi két dialógus is:

(22a) [A, 171]

DÖNCI *Nem detektív, csak a barátja!*

SACI *De, igenis, azt mondta, ő a detektív!*

(22b) [A, 147]

BÓDOGNÉ *Óvatosan. Azt mondtad, ma este megkínárod, mert...*

BÓDOG *Soha nem mondtam, hogy megkínálok szívarral.*

A (22a) példa aktuális megnyilatkozója Saci, a felidézett szöveg pedig a televízióban nézett film egyik szereplőjéhez kapcsolódik, akire az idézetet bevezető főmondat (*Azt mondta*) utal. Lehetséges eredeti formája (*Én a detektív vagyok*) az aktuális beszélő szempontjából értelmeződik, ezért grammatikai változáson megy át (*Ő a detektív*). Mindezekből az is következik, hogy a tudatosság szubjektuma az idézet erejéig a felidézett szöveg megnyilatkozájára tevődik át, ám csak szövegének propozicionális tartalmára vonatkozik, eredeti formájára nem. Ugyanez mondható el a (22b)-ről is, azzal a különbséggel, hogy a felidézett szöveg nem egy harmadik személyhez, hanem a diskurzus egyik megnyilatkozájához kapcsolódik. Az idézést bevezető mondatok megléte miatt mindkét szövegre jellemző a metapragmatikai tudatosság, az idézés tényének a felismerése nem kíván különösebben nagy mentális erőfeszítést a befogadóktól.

A szabad függő beszéd a drámai dialógusokban viszonylag ritkán jelenik meg, akkor is inkább más közlésmódokkal kombinálva. A (23) példa a függő és a szabad függő beszéd alkalmazását mutatja a drámai dialógusban, és arra hoz példát, hogy az újabb kutatások szerint (Kocsány 1996) a szabad függő beszéd nemcsak a fenti jellemzőkön, hanem a referenciális központ összetettségén is alapulhat.

(23) [H, 380]

NŐ *Türelemesen. Akkor kelj fel. A kórházban is mondták, hogy most már felkelhetsz.*

FÉRFI *Azt mondták, lábadoznom kell. Ha felkelek, az nem lábadozás.*

Ha felkelek, kimegyek az utcára. Kimegyek és telefonálok.

A (23) példa első és második megnyilatkozásában egyaránt megfigyelhető a bevezető főmondat (*A kórházban is mondták*, ill. *Azt mondták*), amely kijelöli a tudatosság szubjektumát (*ők = orvosok*), a referenciális központ megváltozását, vagyis az aktuális megnyilatkozók nézőpontjához való alkalmazkodást pedig több helyen nyelvi is jelöli (*most, felkelhetsz, lábadoznom*). Az első megnyilatkozás a bevezető főmondat megléte ellenére azonban szabad függő beszédként is értelmezhető, hiszen az időviszonyokra utaló deiktikus elem (*most*) a szereplő jelen idejére utal, abból indul ki. A szabad függő idézés funkcionális értelmezésében a fogalomkörébe beletartozhatnak azok az idézési módok is, amelyek különböznek ugyan a fenti példától, de az egyenes és a függő beszédtől eltérő stratégiákat alkalmaznak (Csontos–Tátrai 2008: 89–90).

Az egyes közlésmódok jellemző használata mellett a fenti példák azt is jól mutatták, hogy az egyes nézőpontok és beszédmódok egyidejűleg, párhuzamosan és egymással váltakozva is érvényesülnek a beszélt nyelvi és a drámai dialógusokban. Ezeket a viszonyokat olyan mikroszinten kifejtett, de makroszinten ható nyelvi elemek hordozzák, mint a határozószók és az igekötők, bizonyos igék, igepárok és a különböző deiktikus viszonyok, amelyeket az integrált beszélő/hallgató (Herrmann 1995) mentális műveleti segítségével képes interpretálni. A deixis tehát nagyon fontos szerepet játszik a dialógusok összetett nézőpontviszonyainak a jelölésében is. A következő párbeszédben arra láthatunk példát, hogy a spontán társalgásokra jellemző összetett nézőpontviszonyokat, a nézőpont fordulóról fordulóra történő változását különböző deiktikus elemek jelölik:

(24) [1, 1–6]

A: *Szia! Már itthon vagy?*

B: *Aha! Most elértem ezt a buszt. De figyelj, sietek, mert **mennem** kell a nagyhoz. Mi van ebédre?*

A: *Ebédre? Bablevest főztem meg palacsintát. Orsi nem **jött veled**?*

B: *De **jött**. Orsi, **hol** vagy?*

C: *Szia, anyu! Szia, **itt** vagyok.*

A: *Szia! **Te** ebédelsz? **Melegíthetem** az ebédet?*

A (24) példa hat fordulóból álló párbeszédében három nézőpont is érvényesül, az anya beszélget az iskolából hazatérő lányával, és a beszélgetésbe később a másik lány is bekapcsolódik. Az ágensnek nézőpontjának fő kifejezőeszközei a hely- és időhatározószók (*itthon, már, most*), az irányt kifejező igék megfelelő alakjai (*mennem, jött*), a névmási határozószók (*veled*), a névmások (*itt, ezt, te*) és az igeragozás (*vagy, vagyok*).

A spontán szövegekhez hasonlóan a drámai párbeszédekben is jól megfigyelhető a perspektíva folyamatos változása, és jelen vannak a nézőpontváltás nyelvi kifejezőeszközei is. Ezt mutatja a következő, drámából származó dialógus is:

(25) [H, 382]

FÉRFI *Biztosan lázam van.*

NŐ *Hát akkor tedd be a **hőmérőt**, és mérd meg.*

FÉRFI *Már régen **ideadhattad** volna. Ahogy azt a **hőmérőt** rázod!*

A (25) példában az ágensnek egy térben és időben vannak, nézőpontjuk mégsem azonos. Az első mondatban a referenciális központ és a tudatosság szubjektuma egybeesik, a következő mondatban pedig a másik beszélőhöz kapcsolódó kiindulópont kidolgozása, majd a fő téma (a *hőmérő*) bevezetése figyelhető meg. Mindketten erre a tárgyra utalnak megnyilatkozásaikban, először és a forduló végén explicit módon kifejtett köznévi, majd bennfoglalt Ø formával, mert az *ideadhattad* tárgyas személyragozása a szekvenciaváltás ellenére is pontosan referál az implikált fogalomra. A térbeli pozícióhoz kapcsolódó nézőpontváltás kifejezőeszköze a központi igéhez (*ad*) kapcsolódó igekötő (*ide*).

Összefoglalás

Összefoglalva a fenti elemzések eredményeit elmondható, hogy a deiktikus elemeknek a spontán és a drámai dialógusokban egyaránt nagy szerepe van a nézőpontok különböző kombinációinak a kifejezésében. A vizsgált szövegek alapján a spontán és a drámai dialógusok főbb jellemzőit a nézőpont és a deixis szempontjából az alábbiakban foglalhatjuk össze.

(1) A beszélt nyelvi és a drámai dialógusokban a műfaji és a szövegtipológiai jellemzőkből adódóan viszonylag ritka az endoforikus utalás, ehelyett a mutató névmásokkal és határozószókkal kifejezett exoforikus deixisek vannak túlsúlyban. Az exoforikus deixisek hozzájárulnak a drámai dialógusok spontán jellegének a megteremtéséhez. (2) A spontán társalgásokban a megnyilatkozó személye gyakran megegyezik a tudatosság szubjektumával, míg a drámai művek beágyazott diskurzusaira leginkább a tudatosság szubjektumának áthelyezése a jellemző. (3) A spontán társalgásokra a szubjektívizáció, a drámai dialógusokra inkább a perspektívizáció jellemző. (4) A spontán társalgásokban leggyakrabban az igei személyragok használatosak a nézőpontok lehetséges variációinak jelölésére, a személyes névmások pedig jóval ritkábban fordulnak elő deiktikus funkcióban, mint a drámai dialógusokban. (5) A beszélt nyelvre az egyenes beszéd és a szabad függő idézés, a történetmesélésben pedig az egyenes és a függő beszéd kombinációjának használata a legjellemzőbb, míg a dráma nyelvében gyakrabban találkozhatunk a függő beszéd alkalmazásával.

A spontán és a tervezett dialógusok jellemző különbségeinek általánosításához további, a jelen empirikus kutatáshoz képest több szempontot megvizsgáló és nagyobb szövegtörzset vizsgáló elemzések szükségesek. A kutatás során kapott eredmények azonban a feltételezéseknek megfelelően a nézőpont és a deixis vonatkozásában már ebben a fázisban is kellő kiindulópontot jelenthetnek a spontán és a tervezett szövegek szövegtipológiai elkülönítéséhez.

SZAKIRODALOM

- Bahtyin, M. 1986. *A beszéd és a valóság*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bencze Lóránt 1993. Deixis és referencia. Kisenciklopédia dióhéjban. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábán Pál 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 41–9.
- Buda Béla – László János 1981. *Beszéd a szavak mögött*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bühler, K. 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fischer, Jena.
- Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése. In: Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 59–119.
- Halliday, M. A. K. – Hasan, R. 1976. *Cohesion in English*. Longman, London.
- Herrmann, T. 1995. *Allgemeine Sprachpsychologie. Grundlagen und Probleme*. Psychologie Verlags Union, Weinheim.
- Janssen, T. A. J. M. 2002. Deictic principles of pronominals, demonstratives, and tenses. In: F. Brisard (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 151–96.
- Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszédetől a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stíluselmélet? (Stíluselméleti tanulmányok)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 329–48.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In: Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 309–47.
- Langacker, R. W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Volume I. Theoretical prerequisites. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, R. W. 1991. *Foundations of cognitive grammar*. Volume II. Descriptive application. Stanford University Press, Stanford.
- Levinson, S. C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, London.

- Levinson, S. C. 1992. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Levinson, S. C. 1994. Discourse deixis. In: R. E. Asher (ed.): *The encyclopedia of language and linguistics*. Pergamon, Edinburgh, 846.
- Lyons, J. 1989. *Semantics. Volume 2*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sanders, J. – Spooren, W. 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert–Redeker–Waugh (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 85–112.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–94.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. In: Kertész András–Pelyvás Péter (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII*. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 207–29.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006 A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Kiadó, Budapest, 64–90.
- Vater, H. 1991. *Einführung in die Zeit-Linguistik*. Gabel Verlag, Hürth-Efferen.
- Verschueren, J. 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London–New York–Sydney–Auckland.
- Yule, G. 1996. *Pragmatics*. Oxford University Press, Oxford.

A tanulmányban hivatkozott szépirodalmi alkotások:

- Szakonyi Károly 1976. Adáshiba. In: *Irányítószám 2000*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 111–208.
- Szakonyi Károly 1976. Ha itthon maradnál. In: *Irányítószám 2000*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 375–402.

Boronkai Dóra
egyetemi adjunktus
Pécsi Tudományegyetem
Illyés Gyula Főiskolai Kar
Irodalomtudományi és Nyelvészeti Intézet

SUMMARY

Boronkai, Dóra

The role of deixis in marking perspective

Deictic elements play a crucial role in expressing various combinations of perspectives both in spontaneous and stage dialogues. The main characteristics of dialogues with respect to perspective and deixis can be summarised as follows: (1) In both spontaneous and stage dialogues, endophora is relatively rare, due to genre-related and text typological features. Instead, exophoric deixis dominates and is expressed by demonstratives and adverbials. Instances of exophora contribute to the spontaneous effect of stage dialogues. (2) In spontaneous conversations, the speaker often coincides with the subject of consciousness, whereas in embedded discourse within dramatic pieces, the subject of consciousness is typically shifted. (3) Spontaneous conversation is characterised by subjectification, whereas stage dialogues are characterised by perspectivisation. (4) In spontaneous conversations, verbal person/number suffixes are mainly used to signal possible variations of perspective, and personal pronouns occur in a deictic function far less frequently than in stage dialogues. (5) Spoken language is characterised by direct speech and free indirect speech, whereas in narratives a combination of direct and indirect speech occurs; in the language of drama, on the other hand, indirect speech is more often encountered.

Keywords: context, deictic centre, representation, subjectification, perspectivisation

TEST – TÉR – JELENTÉS 2.*

Bevezetés

Tanulmányomban a TEST – TÉR – JELENTÉS 1.** című tanulmányomban felvázolt elméleti keret mentén haladok tovább. Ezt az írást az orientációs fogalmi metaforák értelmezésével zártam. Bemutattam az orientációs metaforák kognitív funkcióját, a térbeli irányokkal összefüggő jellemzőit, a mindennapi nyelvi tevékenységben betöltött szerepét és azokat a kapcsolatokat, amelyek a humán kognitív (figyelem, emlékezet, gondolkodás és ezen területek nyelvvel, az orientációs metaforával kapcsolatos fejlődési vonatkozásai) és érzelmi létezéssel szorosan összekötik. Végül ismerttettem egy empirikus kutatást (Meier–Robinson 2004a, b), amely az orientációs metaforával összefüggő általános kognitív orientációs séma létezését vizsgálta a nyelv, a figyelem, az emlékezet és a gondolkodás területén egy számítógépes program segítségével.

Jelen dolgozatomban tárgyalom az eredeti amerikai kísérlet magyar kísérleti személyeken és magyar korpuszon megismételt változatát. A kutatás érdekessége, hogy 1) egy tipológiailag eltérő nyelven ismételt meg a kísérletet, 2) a szavak válogatásánál jóval finomabb módszereket (gyakoriság, prototípuselv) alkalmaztam, 3) semleges szavakat is bevontam a pozitív–negatív jelentésű korpuszba azért, hogy a jelentés és a téri pozíció lehetséges kapcsolatát cizelláltabban elemezhessem, 4) az eredeti kísérlet 34 fős kísérleti csoportjához képest jóval nagyobb, közel 100 fős minta eredményeivel dolgozhattam, 5) a kísérleti elrendezésbe bevontam a saját test referenciájának kérdését, 6) az eredeti standard kísérleti elrendezést továbbfejlesztve későbbi időpontban is megismételtem a kísérletet, ezáltal a kapott mintázat stabilitását is ellenőrizhettem, 7) továbbá az eredeti kutatásnál alkalmazott statisztikai elemzés finomításával a bevont adatok érvényessége is javult.

Átvezetés – orientációs séma

„Már az égbolt pusztá szemlélete is vallásos élményt vált ki. [...] A maorik a legmagasabb istenséget Ihó-nak hívják, és az ihó szó »magasat«, »szentet« jelent. Uvoluvu, az akposso-négerék legfőbb istene azt jelente, »ami fent van«, a felső régiókban” (Eliade, 2009: 106–8). Az emberi kultúra számos területén jelen van a téri irányokhoz asszociált jelentés. A fent-lent téri irányokhoz a nyelvi jelentés minősége prototipikusan szerveződik. A fogantatástól egy életen át folyó test-self kognitív-affektív tapasztalatok és környezeti interakciók dinamikussá, egymással komplex visszacsatolásokon keresztül kapcsolatban lévő és módosuló rendszerében formálódik az az orientációs séma, amely megvalósul az épített városi és népi kultúrában, a mindennapi jelentésadásban, ahogy értelmezünk egy valós vagy fiktív eseménysort, ahogy különböző ingerek sorozatát egységes narratívává szervezzük (részletesen vö Boross 2010, Gibbs Cameron 2008). Ebben a komplex folyamatban vannak jelen a fent kategóriájához prototipikusan asszociált pozitív fogalmak (pl. felsőbbrendű, energikus, fejlődés, boldogság, növekedés, menny, lelkesedés, hangos, több) és a lenthez asszociált prototipikusan negatív fogalmak (regresszió, alsóbbrendű, apatikus, hanyatlás, szomorú, unalom, hideg, romlás, pokol, halk, kevesebb) (Daniels é. n.; Szilágyi 1996). Az orientációs metafora az orientációs séma

* Az empirikus munka nem jöhetett volna létre az együttműködő hallgatók nélkül. A kognitív nyelvészeti kérdésekkel kapcsolatos tanácsait köszönöm Tolcsvai Nagy Gábornak. A hallgatók együttműködésének a felkeléséért, a kísérleti szoba és a felszerelés biztosításáért, az adatok értékelésében és az elméleti kérdésekben nyújtott segítségéért köszönetet mondok Tátrai Szilárdnak. Az adatok értékelésében és a hallgatók bevonásában nyújtott segítségét köszönöm Kugler Nórának. A módszertan precízebb kidolgozásáért adott ötleteit köszönöm Ragó Anettnek. A program meg- és többszöri átírásáért hálával tartozok Ribi Zoltán barátomnak.

** L. Nyr. [2010]: 62–77.

egyik specifikus esete, kognitív funkciója az, hogy a célfogalmak egy csoportját koherens rendszerbe foglalja (Kövecses 2005). Egy esemény kiértékelésére, értelmezésére használt olyan mindennapi metaforikus kifejezések mint a „Nagyon *fel* volt *dobva* tegnap” vs. „*Le* vagyok *törve*” (A BOLDOG-SÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A SZOMORÚSÁG LEFELÉ IRÁNYULTSÁG), „A helyzet *magaslatán* állok” vs. „Az irányítása *alatt* álltam” (A KONTROLL FELFELÉ IRÁNYULTSÁG,¹ A HIÁNYA LEFELÉ IRÁNYULTSÁG) alkotják az orientációs metaforák rendszerét.

Az orientációs metaforák és az orientációs séma kialakulásának és változásának egy lehetséges elméletét tartalmazza a már említett tanulmányom (Boross 2010), ezért jelen dolgozatban csak egy rövid, kontextusból kiragadott példát hozok a séma kialakulására. Piaget kognitív fejlődélmélete szerint a fejlődés korai, szenzomotoros szakaszában, a születést követően az adaptációs folyamatok elsősorban az érzékelés (szenzáció) és az egyszerű mozgásos (motoros) viselkedés koordinációjából állnak. Amikor például édes (ízű) ételt eszik a csecsemő, akkor ez kellemes ízt (szenzoros tapasztalat) és pozitív élményt (absztrakt érzelmi állapot) idéz elő (Meier et. al. 2004a). Ez alapján a kognitív fejlődés későbbi szakaszában a korai szenzoros és absztrakt tapasztalat párosítása hozza létre a fizikai metaforákat (pl. egy édes személy kellemes személy). Hasonló elven a gyermek megtapasztalja, hogy a gravitáció ellenében felfelé haladni aktív folyamat (szenzoros tapasztalat), amelyhez pozitív élmények (is) asszociálódnak (energikus, dinamikus – absztrakt érzelmi állapot), és egy új perspektívából bizonyos tárgyakhoz képest felsőbb pozícióba kerül (pl. A KONTROLL FELFELÉ IRÁNYULTSÁG). Mindeközben a „téri tájékozódáson keresztül formálódik meg a testséma, amely szervezi az alapvető mozdulatokat és a lokomóciót, az akciók irányításában a le-fel, jobbra-balra, előre-hátra viszonylatok érzékelését és e keretek között a mozdulatok kivitelezését” (Kállai 1998: 145). A téri és a szomatoszenzoros, valamint a szenzomotoros tapasztalatokkal interakcióban a térrel kapcsolatos preverbális-verbális szemantikai mező fejlődése sajátos mintázatot mutat. Ahogy Kállai (2004: 149–50) megfogalmazza: „a mennyiségi és minőségi állapotokat kifejező fogalmak, minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek (több, kevesebb, nehezebb, könnyebb, egyszerű, bonyolult) téri kifejezőerővel is rendelkeznek. [...] a téri tájékozódás és térpercepció közben a fenti deklarációk szemantikai tartalmának hatásaként jelentősen módosítják, esetenként torzítják a térészlelést” (Kállai 2004: 150).

Jelző		Térképleíró téri kifejezések esetén a jelentésük
erős	=	közeli
nehezebb	=	nagyobb kiterjedésű
gyenge	=	távoli
ismerős	=	kisebb
egyszerű	=	kicsiny
bonyolult	=	nagy
ismeretlen	=	nagyobb, hosszabb
több	=	hosszabb

¹ A kontroll kérdésével függ össze az ismert-ismeretlen (tér) kérdésköre is. Az utazás során fellépő bizonytalanság helyébe léphet a kontroll érzése, ha valakit megkérdezve azt a választ kapjuk: az út „toronyiránt vezet”. A technikai civilizációban ugyan ez ritka válasz, de a torony, vagyis a fent, ebben az esetben asszociálódik a helyes, megtalált, biztonságos út reprezentációjával. A templom, egy falu, város központi referenciája a szekularizált embernek is fizikai tapasztalata (vö Kállai 1998). Ha ezt követően a képzeletbeli személy többször megteszi ugyanazt az utat a torony iránt, akkor *ugyanaz* a hosszúságú út, mivel ismert, ezért rövidebbnek fog tűnni. „A veszélyes út hosszabb, mint a biztonságos. [...] A kellemes beszélgetéssel töltött utazás rövidebb, mint a feszező várakozással teli. Az ismertség, a bonyolultság, az emocionális tényezők torzítják a környezet téri struktúrájának az észlelését” (Bratfisch 1969 idézi Kállai 2004: 149)

Lakoff és Johnson (1999) szerint a fizikai metaforák nem pusztán segítik az absztrakt gondolkodást, hanem a fizikai (testi, téri interakciók) tapasztalatok képezik az alapjukat. A fizikai metaforák teszik lehetővé az absztrakt gondolkodást, hiszen egy absztrakt fogalom (pl. érzelem – céltartomány) kapcsolódik konkrét szenzoros tapasztalatokhoz (fent-lent – forrástartomány). Ha ez a kapcsolat (mapping) nem lenne, akkor hiányozna a fogalmak referenciája a fizikai világra, és ahogy Lakoff és Johnson véli, ez megnehezítené a kommunikációt két ember között.

Empirikus kísérletek az orientációs sémára

Meier és Robinson (2004) A JÓ FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A ROSSZ LEFELÉ IRÁNYULTSÁG orientációs metaforát vizsgálta. A vizsgálat előtt 50 pozitív és 50 negatív jelentésű szót válogattak ki. A szavak hosszúsága (betűk száma) kiegyenlített volt mindkét csoportban. A szavak véletlenszerűen jelentek meg a képernyő felső illetve alsó részén. A vizsgálati személyeknek pozitívnak vagy negatívnak kellett értékelni a képernyőn feltűnt szavakat. A szó megjelenése előtt felvillant a monitor közepén 5 db xxxxx, és a vizsgálati személynek (a táblázatokban k. sz. = kísérleti személyek) erre kellett fókuszálnia, majd fent vagy lent villant fel 5 db xxxxx, és ezt követően az utóbbi x-ek irányának megfelelően jelent meg a szó, amelyet értékelnie kellett, hogy pozitív-e, vagy negatív. Ha a pozitív szó fent jelent meg, akkor a 34 válaszadó, akik egyetemisták voltak, és kreditpontot kaptak a részvételért, szignifikánsan gyorsabban reagáltak, és több helyes választ adtak, mint amikor lent jelent meg a pozitív szó, és vice versa, ha a negatív szó a képernyő alján jelent meg, szignifikánsan gyorsabban reagáltak, és több helyes választ adtak, mint amikor a negatív szó a képernyő tetején volt látható. Tehát a téri pozíció és a jelentés szignifikáns szinten interakcióban állt egymással ($F = 6,11$; $p = 0,019$). Mindezt kipróbálták fekete-fehér szín és pozitív-negatív jelentéssel is (Meier et. al. 2004b). A szavak szürke képernyőn vagy fekete, vagy fehér színnel jelentek meg (véletlenszerűen). Az eredménye a következő lett: a vizsgálati személyek akkor értékelték a pozitív szavakat gyorsabban és pontosabban, amikor a fehér színben jelentek meg (a fekete esetében pedig a negatív jelentésű szavakkal volt együttjárás). A VILÁGOSSÁG JÓ metafora, vagyis a szín befolyásolta az ítéletet, annak ellenére, hogy az irreleváns volt a feladat kérdésének a szempontjából.

A Meier-féle vizsgálatok azt mutatják, hogy az orientációs metafora nem egymástól független fogalmak, hanem a célfogalmak egy csoportját koherens rendszerbe foglaló séma. A séma működése nem korlátozódik egyetlen kognitív aspektusra („modulra”), hanem különböző kognitív munkaterületek (nyelv, figyelem, emlékezet, végrehajtott funkciók) dinamikus együttműködésének az eredménye.

A kísérlet újragondolása, hipotézisek

Az orientációs séma metaforikus kifejezései és egyéb megvalósulásai egy dinamikus szerveződő rendszert alkotnak. A rendszer elemeinek szemantikai aspektusa nincs előre rögzítve (objektív fogalmi tudás = specializált mentális reprezentáció), bár vannak prototipikus jelentések, amelyek az adott nyelvi közösségre jellemző begyakoroltság mértékével állnak összefüggésben, de a jelentésmező és annak fókusza dinamikus és adaptív módon átrendeződhet az interszubjektív nyelvi tevékenység során, amelynek aktuális eredménye emergens módon emelkedik ki a diskurzusból (élőnyelvi, „funkcionális” példákért vö. Gibbs 2008; elméleti vonatkozások pl. Sinha 1999; Boross 2010). Ennek a dinamikus rendszernek a fogalmi metaforával kapcsolatos központi idegrendszeri aspektusát értelmezi a neuronális hálózat-elmélet, és modellálja a konnekcionizmus (Snitzer–Pedreira, 2005, a tanulmány részletes ismertetését és kritikáját magyarul vö. Boross, 2008).

Az eddig ismertetett megközelítés alapján Meier és Robinson (2004a, b) kísérlete, amelyet a szerzők szándékuk szerint holista kognitív nyelvészeti keretben dolgoztak ki a figyelem, az em-

lékezet és a nyelv kapcsolatának a vizsgálatára, több ponton szembe megy a követni vélt paradigmával. A kísérlet egyik kulcseleme az ingeranyag kiválasztása. Az eredeti kísérletben a szavak hosszúsága volt az egyetlen kritérium. A pozitív-negatív szavak betűszáma szignifikánsan nem különbözött, és ezzel az ingeranyagot kiegyenlítettnek vélték. Érdekes, hogy az ingeranyag szemantikai aspektusát teljesen figyelmen kívül hagyták a kutatók. Bybee (Tanos 2008) kutatásaiból ismert, hogy a magas fokban begyakorlott szavak, vagyis azok a szavak, amelyeknek magas a használati gyakoriságuk, „erősebben” tárolódnak az emlékezetben, ezáltal könnyebben hozzáférhető az online nyelvi tevékenység során. A begyakorlottság, használati gyakoriság fogalmi, bár nem azonosak a prototipikus szóval, de szoros kapcsolatban állnak vele. Tehát egy kognitív-funkcionális kísérlet során az ingeranyagba bevonandó szavak válogatásánál figyelembe kell venni a használati gyakoriságot is, hiszen a könnyebben hozzáférhető szavak rövidebb reakcióidővel fognak együtt járni. Ha ezt nem vesszük figyelembe, akkor a szavak begyakorlottsági jellemzői, amelyek egy kultúra prototipikus beszélőjére jellemzőek, torzítják a kapott eredményt.

A kísérletbe a pozitív-negatív szavak mellett semleges jelentésű szavakat is bevontam. Az orientációs séma melletti bizonyíték az is, ha a 20/80-as pozitív-negatív (40 pozitív és 40 negatív szó) és semleges (20 db) elrendezés mellett is megjelenik a fent-lent és a pozitív-negatív interakció. A korábbi eredmények alapján az várható, hogy az előre be nem jelentett semleges szavak értékelésénél is aktiválódik az orientációs séma, és a fent megjelenő semleges szavakat inkább pozitívnak, a lent megjelenőket negatívnak fogják értékelni „kényszerválasztásos” helyzetben. Ez a feltétel a korábbi kutatásban nem szerepelt.

Szintén újdonság, hogy a kísérletet 1 hét csúszással megismételtem ugyanazokkal a kísérleti személyekkel, ezáltal az interakció erősségét és az eredmények reliabilitását ellenőrizhettem.

Az eddigi kutatások alapján négy hipotézist fogalmaztam meg:

1. Az egészséges kísérleti személyek a képernyő felső részén megjelenő pozitív szóra gyorsabban fognak reagálni, mint a negatívra, míg a képernyő alsó részén megjelenő negatív szóra gyorsabban fognak reagálni, mint a pozitívra.

2. Az egészséges kísérleti személyek a fent megjelenő semleges szavakat nagyobb valószínűséggel pozitívnak ítélik, míg a lent megjelenőket nagyobb valószínűséggel negatívnak fogják megítélni.

3. Ugyanazon kísérleti személyekhez tartozó első és második kísérlet eredményei korrelálni fognak.

4. A produkciós feladatban a feladatlap felső négyzetébe írt szavak jelentése pozitívabb lesz, mint az alsó négyzetekbe írt, míg az alsó négyzetekbe írt szavak jelentése negatívabb lesz, mint a felső sorba írtak, függetlenül attól, hogy fent vagy lent kezdték el a feladatot.

Módszer

„Ha rosszindulatú módon, technikai paradigmája felől indulunk ki: [akkor a kognitív pszichológia] a billentyűket nyomogató ember igen rövid reakcióidőit vizsgálja, hogy – ez lenne a filozofikus, optimista célkijelölés – feltárja az ember mint modelláló lény jellemzőit.”

(Pléh 2000: 554)

Kísérleti személyek

A kísérletben az ELTE BTK magyar szakos hallgatói vettek részt. A hallgatók nem ismerték a vizsgált paradigmát. A hallgatói minta előnye, hogy egy sok szempontból (iskolai végzettség, életkor, szubkultúra) nagymértékben „homogén” csoportról van szó, hátránya viszont, hogy lecsökkenti

a vizsgálat külső validitását, vagyis annak mértékét, hogy mennyire általánosíthatók az eredmények más emberekre, időszakokra és körülményekre. A kísérletben való részvétel önkéntes és anonim volt, a hallgatók nem kaptak kreditpontot a részvételért.

A kívánatos elemszám meghatározásához a G-power nevű program 3.0.1. verzióját használtam. Kiválasztva az ismételt mérések összetartozó mintás ANOVA-t, magas hatásméret ($f = 0,15$), 5%-os első fajú hiba ($\alpha = 0,05$), 0,95-ös erő mellett ($\text{power} = 1 - \beta = 0,95$, ahol β a másodfajú hibát jelent), egy csoportot és négy (ismételt) mért változót (a 4 reakcióidő-átlag) megadva 97 fő szükséges a kísérlethez. A kísérletbe bevont 108 személyből az egyéni eredmények után 99 fő maradt a statisztikai elemzésig. A kizárt 9 fő 10%-nál többször hibázott a kísérleti helyzetben.

1. táblázat. A 99 kísérleti személy adata

Férfi	19 (fő)	23%
Nő	80 (fő)	77%
Átlagéletkor	21,73 (sd: 2,25)	
Isk. végzettség	középfok, egyetemi hallgatók	

Ingeranyag kiválasztása

Saját kutatásomhoz a BME Szociológiai és Kommunikációs Tanszékén működő Média Oktatási és Kutatóközpont által létrehozott magyar webkorpuszt (forrás: http://mokk.bme.hu/resources/webcorpus/honlapon_elr_heto_web2.2-freq-sorted.top100k.txt fájlt) használtam. A szavak kiválasztásánál használt kritériumok: betűszám (39), szótagszám (14), jelentés (50 db pozitív, 50 db negatív, 20 db semleges), gyakoriság kiegyenlítése. A szavakon előforduló ragokat, jeleket leválasztottam, a képzett szavakat viszont megtartottam, hiszen a képzéssel gyakran olyan új jelentés jött létre, amely a begyakorlottság szempontjából releváns. Egy szónak mindig az első előfordulását vettem figyelembe, a későbbi képzett, ragos változatot nem vettem fel újra a szólistára. A kétszófajú szavakat kizártam, csak főneveket és mellénevet vettem fel a szűrt szavak közé, mivel az ígék, az ige- és határozószavak száma nagyon csekély volt a gyakorisági minta első felében, ezért nehéz lett volna kiegyenlíteni őket. A listából az ígék kizárása mellett szólt az a kognitív nyelvészeti szempont is, hogy az ígék a főnevekkel szemben szemantikailag nem autonómak. Mivel a feladat során szemantikai ítéletet kell hozni, ezért mindez (autonóm – nem autonóm) zavaróan befolyásolhatná a reakcióidőt, vagyis a kognitív feldolgozást. A szűrés során fontos kritérium volt, hogy a fogalmi hierarchia alapszintű kategóriájába tartozó és nagymértékben begyakorlott (prototípus) szavakat válogassak be a mintába. Ennek a feltételnek a kielégülését egyrészt a főnevek és a mellénevek dominanciája, másrészt a szavak gyakorisági mutatója segítette.

A szólistát (lásd az 1. mellékletet) két szakértő értékelte, a problémás tételeket (a fenti kritériumokat) kiszűrtem.

A három szócsoporthoz fontosabb jellemzői a következők:

2. táblázat. A 120 szó eloszlása szótagszám szerint

Szótagszám >	1	2	3	4	
pozitív	2	22	25	1	50
negatív	2	21	26	1	50
semleges	1	9	9	1	20

3. táblázat. A 120 szó eloszlása betűszám szerint

Betűszám >	3	4	5	6	7	8	9	Σ betű
pozitív	∅	3	9	12	11	10	5	331
negatív	1	1	9	12	13	9	5	332
semleges	1	∅	5	4	3	6	1	131×2,5 = 325

4. táblázat. A szavak gyakorisági értékének szummája
(A szavankénti eloszlásért lásd az 1. mellékletet)

Gyakoriság Σ	első 20 szó	első 50 szó
pozitív	1281932	1838480
negatív	1259453	1771414
semleges	1269417	∅

5. táblázat. A szavak szófaj szerinti eloszlása

Szófaj	Főnév	Melléknév	F/M %
pozitív	22	28	44/56%
negatív	26	23	52/48%
semleges	19	1	95/ 5%

Mérőeszközök

„Fent jó” program²

A program futása 3 lépésre bontható. 1) A képernyő horizontális és vertikális középpontjában 5 db fehér x jelenik meg (300 ms-ig), amelyre az instrukciónak (vö. eljárás) megfelelően kell fókuszálnia a vizsgálati személynek. 2) Ezután a képernyő *felső* vagy *alsó* felén újra felvillan az 5 db x. 3) Majd a második 5 db x eltűnése után jelenik meg vagy fent, vagy lent egy szó a képernyőn fehér betűkkel a sor közepén. A választás (pozitív vagy negatív) után 1,5 sec-ig egy fekete elválasztó (maszk) képernyő jelenik meg, majd újra az 5 db x.

Mind az irány (fent-lent), mind a jelentés minősége (pozitív-negatív) véletlenszerű. A véletlenszerűséget a Java (verziószám: JDK 1.0 <http://java.sun.com/j2se/1.4.2/docs/api/java/util/Random.html>) beépített álvéletlenszám-generátora biztosítja. A 100-as mintát 25 darabos tömbökre bontottam, hogy kiegyenlíthetebb legyen a véletlenszerű eloszlás.

² A „Fent jó” programot kérésre ingyenesen elküldöm. A „Fent jó” program nem köztulajdon, hanem a GNU Public Licence (GPL, © 1992) hatálya alá tartozó szellemi termék. Bárki szabadon terjesztheti, de senki sem tilthatja meg a további terjesztését. Ezért teszem a következő megjegyzést, amely a programkód része, és attól elválasztani nem szabad.

Megjegyzés: © 2009. Ribi Zoltán és Boross Viktor. Mindenkinek joga van arra, hogy ezt a programot egészében vagy részben, bármely tetszőleges eszköz igénybevitelével bármilyen adathordozóra lemásolja, ott korlátozásmentesen tárolja, ingyenesen terjessze, vagy pénzért árusítsa, feltéve, hogy ezt a copyrightot és ezt az engedélyező megjegyzést minden részleges vagy teljes másolati példány programkódjában változatlan formában meghagyja. Engedélyezetlen módosított változatokat nem szabad készíteni.

A program fejlesztése során három paradigmát dolgoztunk ki.

1. Normál próba: 5 db x középén (1), majd fent v. lent (2) 300 ms-ig felvillan; majd a felvillanás irányának megfelelően 50 pozitív, 50 negatív szó jelenik meg.
2. Semleges próba: 5 db x középén (1), majd fent v. lent (2) 300 ms-ig felvillan; majd a felvillanás irányának megfelelően 40 pozitív, 40 negatív, 20 semleges szó jelenik meg.
3. Inkompatibilitási próba: 5 db x középén (1), majd fent v. lent (2) 300 ms-ig felvillan; ezt követően 80% : 20% arányban a felvillanás irányának megfelelően (80%, 200 szó), illetve ellentétesen (20%, 50 szó) jelenik meg 125 pozitív és 125 negatív szó. A harmadik paradigmát végül nem vettem be a kísérletbe, mivel nem jelentkezett elég kísérleti személy.

A program futása végén a vizsgálati személyek nem kapnak direkt visszajelzést a programtól, az eredményeket a megadott azonosítónak megfelelő címkéjű fájl tárolja. Ebben a fájlban szerepel a 100 szó egymás alatt a megjelenés sorrendjében, mellette az értékelés (az is, hogy az elvárásnak megfelelően értékelték-e), az értékeléshez szükséges idő (ms-ban megadva). A szólista végén az 1. paradigmában négy átlag látható fent pozitív (ms), fent negatív (ms), lent pozitív (ms), lent negatív (ms). Amennyiben a v. sz. nem az elvárásnak megfelelően értékelt a szót, akkor az adott szóhoz tartozó reakcióidőt nem számolta bele az átlagba a program. Azoknak a személyeknek az adatait, akiknek 5-nél több tévesztésük volt, nem vettem be a mintába.

A 2. paradigmában az előbbi 4 reakcióidő alatt szerepel újabb négy reakcióidő átlag: fent megjelenő pozitívnak értékelt szavak, fent megjelenő negatívnak értékelt szavak, lent megjelenő pozitívnak értékelt szavak, lent megjelenő negatívnak értékelt szavak, illetve az, hogy hány db szót értékelt pozitívnak, illetve negatívnak fent, illetve lent.

Útjelző szavaink (ÚSz, Daniels)

Az ÚSz szóasszociációs módszer (az eredeti módszerért vö. Daniels é. n.: 17–20). A kísérleti személy egy A/4-es fehér lapot kap a 2. mellékletnek megfelelő kontextussal.

Eljárás

A kísérleti személyekkel egyesével vettem fel mindkét mérőeszközt az egyetem egyik szobájában. A kísérlet első felében a kísérleti személyek leültek egy állítható magasságú székre, a számítógép monitorjával szemben. A monitor közepén 5 db x jelent meg, a v. sz. feladata az volt, hogy a szék magasságát állítsa be úgy, hogy szemmagasságban legyenek az x-ek. Ezt követően megadott egy azonosítót, majd fent és lent megjelent egy-egy tesztszó, azt vizsgálendő, hogy jól látható-e a kísérleti személyek számára. Ezután jelent meg a következő instrukció:

Kedves vizsgálati Személy!

A vizsgálatban szavakról kell eldöntenie, hogy pozitív vagy negatív jelentésűek-e.

Először 5 darab x (xxxxx) fog felvillanni a monitor közepén. Kérem, figyelmével fókuszáljon a középén felvillanó x-ekre.

Miután az x-ek eltűntek, vagy fent, vagy lent újra fel fog villanni az 5 db x. Kérem, most figyelmével fókuszáljon a fent vagy lent megjelenő x-ekre.

Miután eltűntek a fent vagy a lent megjelenő x-ek is, szavak fognak megjelenni a monitor felső vagy alsó felén. A feladata az, hogy eldöntse, pozitív vagy negatív jelentésű szó jelent-e meg a képer-

nyőn. Ha negatív jelentésű jelent meg nyomjon 0-t (nullát), ha pozitív jelentésű, nyomjon 9-est (a be-tűk fölötti számokat használja).

Válasza legyen a lehető leggyorsabb és legpontosabb!

Ha indulhat, nyomjon egy ENTER-t.

Ezután az első alkalommal az első paradigma (50 pozitív, 50 negatív szó), második alkalommal a második paradigma (40 pozitív, 40 negatív, 20 semleges) folyt le. A második alkalommal itt zárult a kísérlet. A kísérleti személyek közvetlenül a feladat után nem kaptak visszajelzést az eredményükről, egy későbbi alkalommal volt lehetőségük a kutatás eredményeit megismerni.

Az első alkalommal a számítógépes nyelvi kísérlet után átültek a kísérleti személyek egy másik ugyanabban a szobában lévő asztalhoz, és ekkor következett az ÚSz.-feladat. Az eredeti módszernek megfelelően megkapták az instrukciót. Megkértem a kísérleti személyt, hogy csukja be a szemét, és figyeljen a légzésére. Majd próbáljon megszabadulni minden gondolattól, amely éppen foglalkoztatja. Teste minden feszültségét engedje el. Próbáljon meg egészen ellazulni, kiüríteni a figyelmét. Egyszerűen figyeljen a légzésére. 30 mp várakozást követően a 2. mellékletnek megfelelő ábra állt vízszintesen a kísérleti személyek előtt. Az instrukció így folytatódott: (1) Írj 8 szót balról jobbra haladva a lap tetején, alján lévő négyzetekbe. (A kísérleti személyek fele fent kezdte, a másik fele lent kezdte a szóasszociációt.) Bármilyen szavakat írhatasz, amelyek elsőként az eszedbe jutnak. A 8 szó leírása után: (2) írj másik 8 szót balról jobbra haladva a lap alján, tetején látható négyzetekbe. Megint csak az első szavakat írd le, amelyek eszedbe jutnak. (A kísérleti személyek fele a felső, másik fele az alsó sorban kezdte a feladatot az elsőbbségi hatás kontrollálása érdekében.)

Az ezt követő instrukció eredményeit jelen kutatásban nem használtam fel. Az instrukció így hangzott: (3) a felső, alsó sor első két szavát nézd meg, és keress egy újabb szót, amely valamilyen módon összekapcsolja az első két helyre írt szavakat. A kapcsolat bármiféle lehet, feltéve, hogy számodra van értelme. Ne zavarjon, ha valaki más számára nem érthető az asszociáció. Az itt választott szó ne legyen azonos a két alapul szolgáló szó egyikével sem. – Végül a kialakult szóasszociációs hálózat személyes jelentésének a kérdésével zárult az eljárás. Ez utóbbi kérdés már nem kapcsolódik közvetlenül a jelen tanulmányhoz.

A kísérleti személyek önkéntesen, anonim módon és informált beleegyezéssel vettek részt a kutatásban. A kutatás eredményei bármelyik résztvevő számára hozzáférhetőek voltak.

Eredmények feldolgozása, statisztikai elemzés

A program 1. változatában megjelent négy reakcióidőt 2×2 ismételt méréses ANOVA-val dolgoztam fel. A 2. változatban a négy pozitív és negatív reakcióidőt összevettem az első mérés eredményeivel ezét $2 \times 2 \times 2$ ismételt méréses ANOVA-t alkalmaztam. A 2. változat semleges szavak eredményeivel (a 20 szóból hányat értékelt pozitívnak vagy negatívnak, ha fent vagy lent jelent meg? 4 lehetőség: 1. fent megjelenő semleges szót pozitívnak értékelt, 2. fent megjelenő semleges szót negatívnak értékelt, 3. lent megjelenő semleges szót pozitívnak értékelt, 4. lent megjelenő semleges szót negatívnak értékelt) egymintás t-próbát végeztem.

A szóasszociációs feladatban a felső és alsó nyolcas csoport szavaiból készítettem egy szólistát, ahol a szavakat egy 11 fokú likertskálán (–5 negatív, 0 semleges, +5 pozitív) értékelték két szakértő. A szakértők egyetértésének a mértékét interkorrelációs eljárással vizsgáltam. A felső és alsó szavak jelentése közötti különbség mérésére t-próbát használtam.

Eredmények

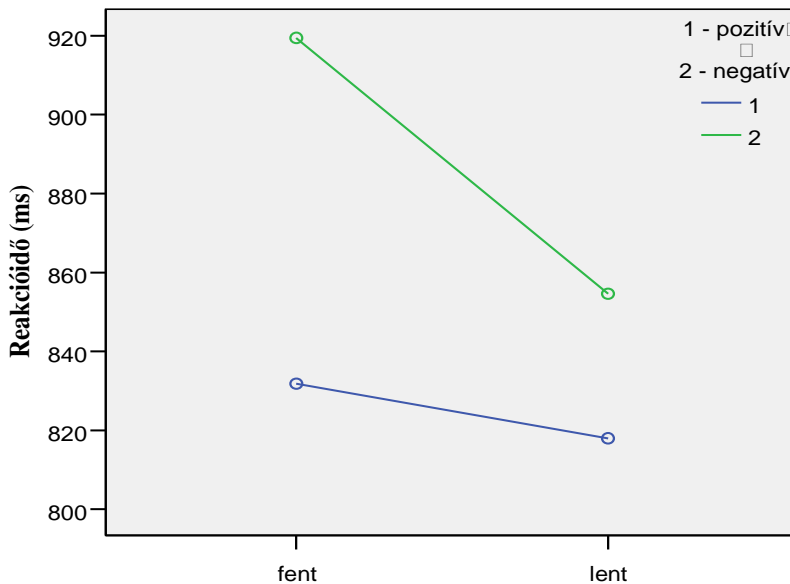
„És tudja, nyáron is lehullhat egy levél,
hiába táncol és csal a forró emberész”
Radnóti Miklós *Mint észrevétlenül* (részlet)

Az 1. változat a következőképpen foglalható össze.

6. táblázat. Leíró statisztika, 1. változat

Változók	Átlag (ms)	Szórás (ms)	K. sz. száma
fentpozitív	831,82	158,533	99
fentnegatív	919,42	204,866	99
lentpozitív	817,96	156,046	99
lentnegatív	854,61	159,182	99

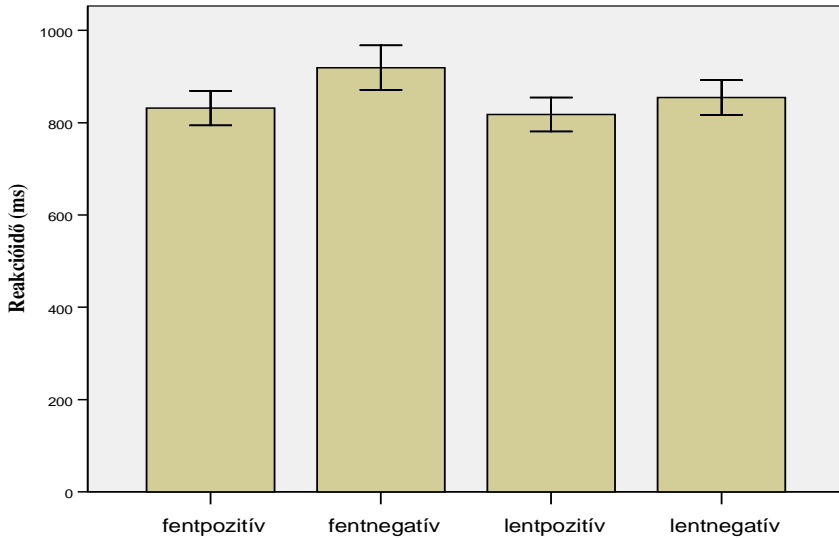
F-statisztika eredményei 1.: fent-lent főhatás ($F = 33,828$, $p < 0,01$, observed power: 1,00), pozitív-negatív főhatás ($F = 48,493$, $p < 0,01$, observed power: 1,00), fent-lent és pozitív-negatív interakció ($F = 23,662$, $p < 0,01$, observed power: 0,99).

1. ábra. A fent és lent megjelent pozitív és negatív szavak reakcióidejének átlaga

Az 1. ábrán a fent (1) és lent (2) (vízszintes tengely) megjelent pozitív (1) és negatív (2) (vertikális tengely) jelentésű szavak reakcióidőinek átlaga látható.

Az 1. változat F-statisztika eredményeiből jól látszik egy jelentés menti pozitív főhatás ($F = 48,493$, $p < 0,01$; lásd az 1. ábrát), vagyis az, hogy a pozitív szavakra az egészséges kísérleti személyek szignifikánsan gyorsabban reagáltak, mint a negatívra.

2. ábra. A fent és lent megjelent pozitív és negatív szavak reakcióidejének átlaga (oszlopdiaagram)

A 2. ábrán a pozitív és negatív jelentésű szavak négy lehetséges előfordulásából számolt átlagok láthatók. Az eredmények alapján az mondható, hogy a lent megjelent negatív szóra gyorsabban reagáltak, mint a fent megjelent negatívra, viszont a pozitív szavak között nem volt lényegi különbség, hogy fent vagy lent jelent-e meg.

A 2. változat a következőképpen foglalható össze.

7. táblázat. Leíró statisztika, 2. változat

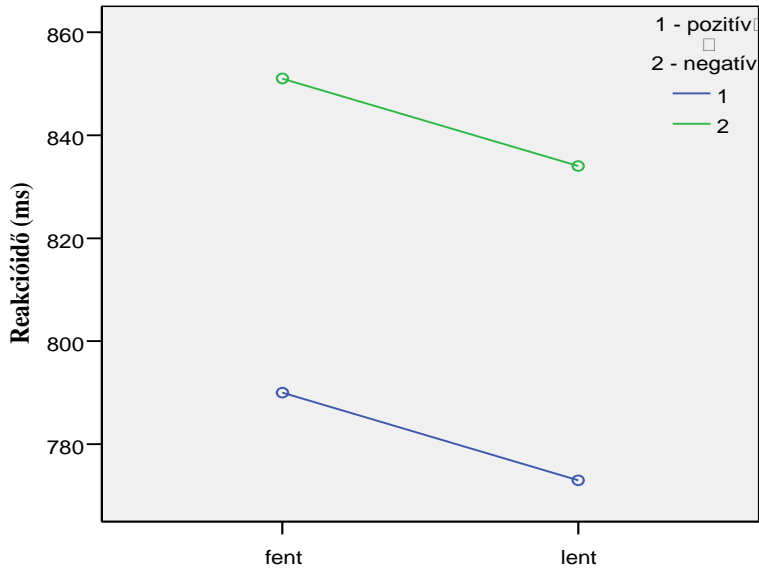
Változók	Átlag (ms)	Szórás (ms)	K. sz. száma
fentpozitív2	790,25	129,148	99
fentnegatív2	851,83	145,578	99
lentpozitív2	773,25	125,573	99
lentnegatív2	834,43	136,451	99

F-statisztika eredményei 2.: fent-lent főhatás ($F = 8,126$, $p < 0,01$, observed power: 0,794), pozitív-negatív főhatás ($F = 42,238$, $p < 0,01$, observed power: 1,00), fent-lent és pozitív-negatív interakció ($F = 0,000$, $p = 0,98$, observed power: 0,050).

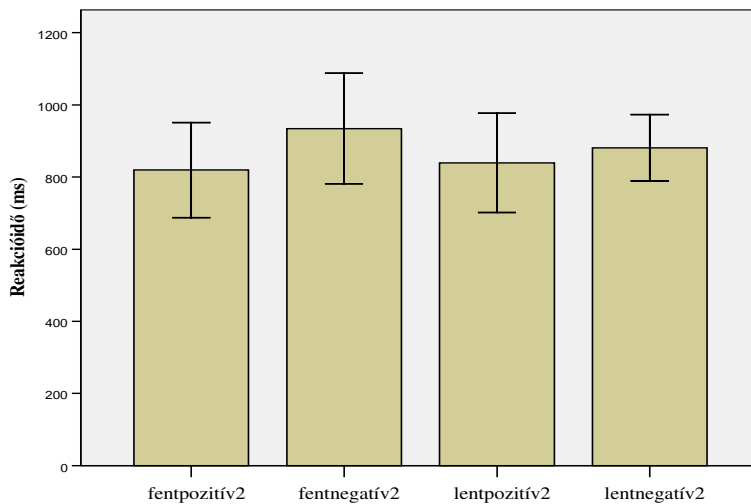
A 3. ábra a fent (1) és lent (2) (vízszintes tengely) megjelent pozitív (1) és negatív (2) (vertikális tengely) jelentésű szavak reakcióidőinek átlagát mutatja a 2. változat szerint

A második változatnál nagyrészt ugyanazok az eredmények jelentek meg, mint az első változatban: jelentés mentén pozitív főhatás ($F = 42,238$, $p < 0,01$), téri pozíció mentén lent főhatás ($F = 8,126$, $p < 0,01$). Egy fontos „különbség” akadt: a négy reakcióidő a második változatban lényegesen alacsonyabb, bár a mintázat azonos (lásd a 6. és a 7. táblázatot, valamint az 1. és 3. ábrát).

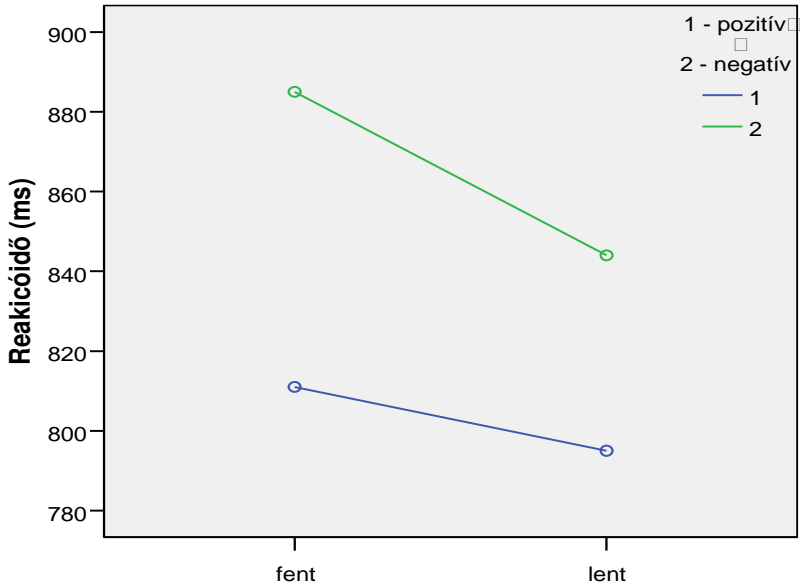
3. ábra. A fent és lent megjelent pozitív és negatív szavak reakcióidejének átlaga a második változat szerint

4. ábra. A fent és lent megjelent pozitív és negatív szavak reakcióidejének átlaga a második változat szerint (oszlopdiaagram)

A 4. ábra a pozitív és negatív jelentésű szavak négy lehetséges előfordulásából számolt átlagokat ábrázolja oszlopdiaagrammal szemléltetve a 2. változat szerint (vö. **Diszkusszió**).

Az 1. és 2. változat ugyanazon személyhez tartozó értékeinek eredménye (reliabilitás):

5. ábra. Az első és a második változat eredményeinek együttjárása

A két mérés (1. és 2. változat) együttjárását mutatja az 5. ábra, amely a két mérés négy változójának összetartozó átlagait ábrázolja.

8. táblázat. Leíró statisztika a semleges szavakról

	Kísérleti személyek száma	Átlag (db) (max.: 10, min.: 0)	Szórás (db)
semleges fent pozitív	99	7,39	1,787
semleges fent negatív	99	2,61	1,787
semleges lent pozitív	99	7,98	1,930
semleges lent negatív	99	2,02	1,930

9. táblázat. A fent-lent megjelent pozitívnek és negatívnek értékelt semleges szavak eredményei t-próbával

	Átlag (db)	Szórás	t-érték	Szignifikancia
semleges fent pozitív – fentnegatív	4,780	3,574	8,564	0,000
semleges lent pozitív – lentnegatív	5,951	3,860	9,873	0,000

A két független szakértő értékelésnek együttjárása (Person-féle korreláció) a fenti szavak jelentésének megítélés³ esetén 0,764, a lenti szavak jelentésének megítélés esetén 0,848, amely nagyon magas szintű ($p < 0,01$) együttjárást jelent.

³ A két független szakértő természetesen nem tudta, hogy mely szavak szerepeltek fent, és melyek lent. A szavak véletlenszerűen követték egymást.

10. táblázat. A kísérleti személyek és a két szakértő által 10-es likertskálán értékelt fent és lent kezdett felső és alsó 8 szó jelentésének átlagértékei és szórásai

Értékelő / $f\Sigma$ (fenti 8 szó), $a\Sigma$ (alsó 8 szó)	Kezdés	K. sz. száma	Átlag (0 negatív, 5 semleges, 10 pozitív)	Szórás
K. sz. / $f\Sigma$	fent	51	17,50	12,24
K. sz. / $f\Sigma$	lent	51	14,71	6,26
K. sz. / $a\Sigma$	fent	51	11,11	12,61
K. sz. / $a\Sigma$	lent	51	19,14	11,10
1. szakértő / $f\Sigma$	fent	51	6,60	9,23
1. szakértő / $f\Sigma$	lent	51	4,17	8,46
1. szakértő / $a\Sigma$	fent	51	3,97	8,30
1. szakértő / $a\Sigma$	lent	51	8,62	7,12
2. szakértő / $f\Sigma$	fent	51	10,60	8,93
2. szakértő / $f\Sigma$	lent	51	8,41	8,16
2. szakértő / $a\Sigma$	fent	51	6,57	7,61
2. szakértő / $a\Sigma$	lent	51	10,90	8,52

A kezdés pozíciója (fent vagy lent) interakcióban ($F = 5,515$, $p < 0,001$) áll azzal, hogy a kezdés pozíciójával megegyező irányban inkább pozitív szót írtak a személyek attól függetlenül, hogy a táblán eredetileg fent vagy lent volt-e a négyzet. Tehát nem az befolyásolta a szavak jelentését, hogy a táblán a négyzet fent vagy lent helyezkedik-e el, hanem az, hogy először fentre vagy lentre írt-e a személy.

Diskusszió

„Édesapám e marcona, barokk főúr, kinek gyakran állt módjában és kötelességében pillantását Lipót császárra emelhetni, pillantását Lipót császárra emelte, arcára komolyságot vett, bár csillogó hunyorgó szeme, mint mindig, elárulta, s mondotta: kutya nehéz, felség, úgy hazudni, ha az ember nem ösmeri az igazságot, azzal föl pattant zöldfikár nevű pejére, és elvágatott az érzékeny, XVII. századi tájleírásban.”

Esterházy Péter: *Harmonia Caelestis* (2001, sok helyen)

A kutatás elindítására az a funkcionális nyelvészeti megközelítés inspirált, amely azt hangsúlyozza, hogy a nyelvi folyamatokat (pl. jelentéskonstruálás) nem lehet élesen elkülöníteni más megismerő folyamatoktól, például a figyelemtől, az emlékezettől, a gondolkodástól. Jelen kísérlet ennek a komplex folyamatnak vizsgálta az egyik aspektusát, az orientációs sémát, amelynek egyik elaborált változata az orientációs metafora.

Az 1. nullhipotézis alapján azt vártam, hogy a kísérleti személyek a fent megjelenő pozitív szóra gyorsabban reagálnak mint a negatívra, míg a lent megjelenő negatívra gyorsabban reagálnak, mint a pozitív szóra. Az 1. változat F-statisztika eredményeiből jól látszik egy jelentős pozitív főhatás ($F = 48,493$, $p < 0,01$; lásd. 1. ábrát), vagyis az, hogy a pozitív szavakra az egészséges kísérleti személyek szignifikánsan gyorsabban reagáltak, mint a negatívra. Ez a főhatás megjelent az eredeti kutatásban is (Meier et. al. 2004a). Megjelent egy lent főhatás is ($F = 33,828$, $p < 0,01$; lásd az 1. ábrát), vagyis a lent megjelent szavakra gyorsabban reagáltak, mint a fent megjelentekre, akár negatív volt a szó, akár nem. A nullhipotézisben várt és az idézett kutatásban megjelent interakció

azonban nem jelent meg mindkét jelentésnél. Az eredmények alapján az mondható, hogy a lent megjelent negatív szóra gyorsabban reagáltak, mint a fent megjelent negatívra, viszont a pozitív szavak között nem volt lényegi különbség, hogy fent vagy lent jelent-e meg (lásd a 2. ábrát).

Összefoglalva: egészséges személyek pozitív jelentésű szóra gyorsabban reagálnak, mint a negatívra, illetve a negatívra gyorsabban reagálnak, ha lent jelenik meg, mintha fent.

A második változatnál lényegében ugyanezek az eredmények jelentek meg: jelentés mentén pozitív főhatás ($F = 42,238$, $p < 0,01$), téri pozíció mentén lent főhatás ($F = 8,126$, $p < 0,01$). Egy fontos „különbség” akadt: a négy reakcióidő a második változatban lényegesen alacsonyabb, bár a mintázat azonos (lásd a 6. és a 7. táblázatot, valamint az 1. és a 3. ábrát). Ez az eredmény, amely tanulási folyamat következménye, megerősíti a mintázat robusztusságát, tartósságát, megismételhetőségét. A két mérés együttjárását mutatja az 5. ábra is, amely a két mérés négy változójának összetartozó átlagait ábrázolja.

Összefoglalva: a második mérésben nagyon hasonló mintázat (pozitív, lent főhatás, interakció nélkül) jelent meg. A két mérést összevetve a tanulási folyamat is kirajzolódik a gyorsabb reakcióidő átlagaiban. Ez azt mutatja, hogy a 3. nullhipotézist sikerült megerősíteni.

A második változatban azt is vizsgáltam, hogy az orientációs séma aktiválódik-e, ha a 40-40 pozitív-negatív szó között megjelenik 20 semleges, 10 fent és 10 lent. A 2. nullhipotézis így szólt: „Az egészséges kísérleti személyek a fent megjelenő semleges szavakat nagyobb valószínűséggel pozitívnak ítélik, míg a lent megjelenőket nagyobb valószínűséggel negatívnak fogják megítélni.” Már a 8. táblázat leíró statisztikájából is jól látszik, hogy a semleges szavakat, akár fent, akár lent jelentek meg, közel háromszor gyakrabban ítélték az egészséges kísérleti személyek pozitívnak (7,39; 7,98), mint negatívnak (2,61; 2,02), holott a kiinduló elvárás az lenne, hogy 50% (5-5 db fent és lent) az esélye annak, hogy pozitívnak vagy negatívnak ítélik a téri pozíciótól függetlenül. Mindkét t-próba azt mutatja, hogy a semlegest szót mind fent ($t = 78,564$, $p < 0,001$), mind lent ($t = 9,873$, $p < 0,001$) szignifikánsan többször ítélték pozitívnak, mint negatívnak. Ez összhangban áll az eddigi két eredménnyel, hisz itt is megjelent az, hogy az egészséges személyek inkább pozitívnak ítélik a szavakat, hasonlóan a fenti két pozitív jelentés menti főhatáshoz, amikor a pozitív szavakra reagáltak gyorsabban.

Összefoglalva: egészséges kísérleti személyek semleges jelentésű szavakat szignifikánsan ($p < 0,001$) gyakrabban ítélnék pozitívnak, mint negatívnak.

Végül az „Útjelző szavak” paradigma eredményeit a következőképpen lehet értelmezni. A nullhipotézis a következő volt: „A produkciós feladatban a feladatlap felső négyzetébe írt szavak jelentése pozitívabb lesz, mint az alsó négyzetekbe írt, míg az alsó négyzetekbe írt szavak jelentése negatívabb lesz, mint a felső sorba írtak, függetlenül attól, hogy fent vagy lent kezdték el a feladatot.” A két szakértő értékelésének együttjárása nagyon magas (a fenti szavak jelentésének megítélése esetén $r = 0,764$, a lenti szavak jelentésének megítélése esetén $r = 0,848$), ezért az eredmények relevánsak. A 10. táblázat leíró statisztikai eredményeiből is már kiolvasható a következő mintázat.

I. Ha a kísérleti személy fent kezdte a produkciós feladatot, akkor a fenti 8 szó jelentését, mind az 1. szakértő (6,60), mind a 2. szakértő (10,60) pozitívabbnak ítélte meg, mind az alsó szavakat (1. szakértő 3,97; 2. szakértő 6,57).

II. Ha a kísérleti személy lent kezdte a produkciós feladatot, akkor az alsó 8 szó jelentését, mind az 1. szakértő (8,62), mind a 2. szakértő (10,90) pozitívabbnak ítélte meg, mind a felső szavakat (1. szakértő 4,17; 2. szakértő 8,41).

Tehát a kezdés pozíciója (fent vagy lent) interakcióban ($F = 5,515$, $p < 0,001$) áll azzal, hogy a kezdés pozíciójával megegyező irányban inkább pozitív szót írtak a személyek attól függetlenül, hogy a táblán eredetileg fent vagy lent volt-e a négyzet.

Összefoglalva: nem az befolyásolta a produkciós feladatban a szavak jelentését, hogy a táblán a négyzet fent vagy lent helyezkedik-e el, hanem az, hogy először fentre vagy lentre írt a személy. Tehát egészséges személyek téri pozíciótól függetlenül először inkább pozitív szavakat írnak le, mint negatívakat. Ez összhangban áll a fentebb tárgyalt pozitív főhatással.

Távlatok, kitekintés

Az eredmények alapján kirajzolódott mintázat részben hasonlít az orientációs sémára, részben nem. Az alapvető összefüggés az, hogy egészséges személyek pozitív szavakra gyorsabban reagálnak, mint a negatívokra. A téri pozíció szempontjából pedig a negatívra gyorsabban reagálnak, ha lent jelenik meg. Úgy tűnik, hogy egészséges személyeknél idegrendszeri szinten létezik preferencia a pozitív szavakra. Emiatt annyira gyors a reakcióidő mind fent, mind lent (lásd az 1. ábrát), hogy az interakció nem jelenhetett meg a pozitív szavaknál. A pozitív preferenciát mutatja az, hogy a pozitív főhatás mindkét percepció nyelv kísérletben, sőt még a produkciós nyelv feladatban is megjelent. Ez az összefüggés azt is mutatja, hogy a figyelem, az emlékezet (két ismételt vizsgálatban megmutatkozó tanulás), a gondolkodás és a jelentés szorosan összefügg az egészséges személyeknél.

Az orientációs sémának van még egy dimenziója a fent-lent, pozitív-negatív aspektusok mellett. Az „embediment mind” koncepció alapján felvetődik a teszthez közel, illetve távol kérdéskör is, amelyet korábban érintőlegesen tárgyaltam (Boross 2010).

Kérdés, hogy az idő, a folyamatos tapasztalás, hogyan hat, lép interakcióba a dinamikus változó egyéni és társas fogalmi rendszerrel, az orientációs sémával. Ehhez a kérdéskörhöz nyújt támpontot Pennebaker (2003) kutatása is. Két vizsgálatban nézték az öregedés és a nyelvhasználat kapcsolatát. Az első vizsgálatban 3 ország 3000 résztvevőjét magába foglaló, feltárulkozással kapcsolatos vizsgálatból írott vagy szóbeli szövegmintákat elemeztek, hogy meghatározzák 14 szövegdimenzió használatának életkori változásait. A másodikban 10 jól ismert, az elmúlt 500 évben élt költő, illetve regény- és drámaíró összegyűjtött munkáit elemezték. Mindkét vizsgálatban azt találták, hogy az életkor előrehaladtával a személyek több pozitív, kevesebb negatív érzelmre vonatkozó szót és kevesebb énről vonatkozó szót használtak. Tehát az egyéni időperspektíván belül is dinamikus változhat az orientációs séma.

A kutatásom továbbfolytatásának két útját látom. Az egyik a kvantitatív, a másik a kvalitatív út.

Előfordulhat, hogy az orientációs séma konstruálásakor tartós negatív interszubjektív tapasztalatok során a modularizációs folyamat (pl. a nem megfelelő kötődés következtében kialakult belső munkamodell által szervezett viselkedés miatt) torzul. Ha a séma torzul, akkor az információfeldolgozási folyamat (észlelés, gondolkodás, nyelv, jelentésadás) is módosult lesz. A depressziós személyek a valóságot, önmagukat és a jövőt (kognitív triád) negatív irányba torzítják. Automatikus gondolatláncokat alakítanak ki, ezáltal a bejövő információkat elővételezett ismeretek alapján negatív irányba módosítják (Tringer 2006). A fenti kutatás alapján elvárható (részletesen vö. Boross 2008), hogy negatív orientációs sémával rendelkező kísérleti személyek esetén más mintázat jön ki a fenti kutatási elrendezésben, amely a fogalmi rendszer és a jelentésadás dinamikusságát is bizonyítja.

A kvalitatív kutatás pedig egyetlen (pl. depressziós) személy jelentésadásának, fogalmi metaforáinak, esetleg orientációs sémájának módosulásait vizsgálhatná a kognitív terápia során részben Pennebaker naplórírásos módszerével. Izgalmas változást láthat mind a részt vevő személy, mind a kutató a naplóban megjelent fogalmi metaforák tekintetében a depressziós és az egészséges állapot között.

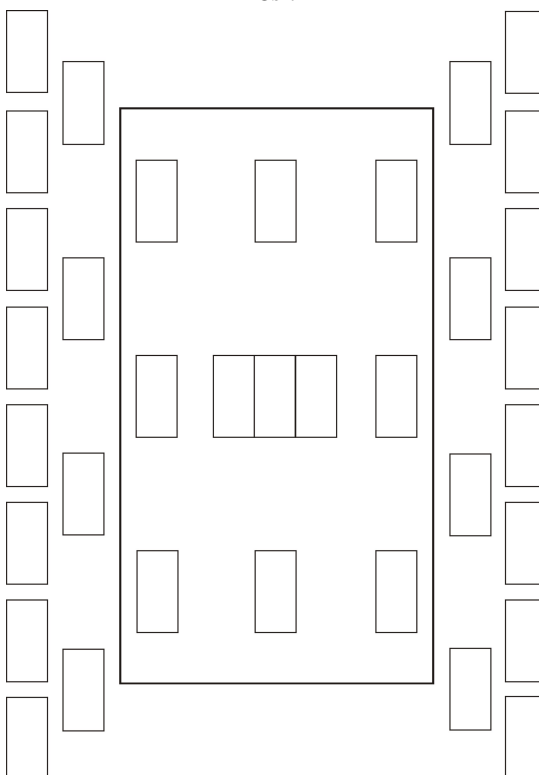
1. melléklet
Az ingeranyag

Pozitív	Gyakoriság	Szótagszám	Betűszám	Szófaj 1 = főnév 2 = melléknév	Negatív	Gyakoriság	Szótagszám	Betűszám	Szófaj
kedves	161107	2	6	2	fekete	154798	3	6	2
ingyenes	160542	3	8	2	probléma	153730	3	8	1
siker	99418	2	5	1	hiba	103670	2	4	1
hasznos	96501	2	7	2	háború	97271	3	6	1
érték	74504	2	5	1	gyenge	73800	2	6	2
hatékony	72193	3	8	2	halál	72163	2	5	1
igazság	69980	3	7	1	hideg	71884	2	5	2
minőség	64485	3	7	1	hiány	56287	2	5	1
finom	60108	2	5	2	betegség	61348	3	8	1
arany	49552	2	5	2	lassú	45723	2	5	2
szabadság	44078	3	9	1	hátrányos	43143	3	8	2
kitűnő	43586	3	6	2	szomorú	42465	3	7	2
ígényes	41177	3	6	2	unalmas	39694	3	7	2
alapos	38091	3	6	2	bűn	39419	1	3	1
vicc	42042	1	4	1	durva	39201	2	5	2
baráti	37706	3	6	2	káros	36997	2	5	2
édes	36725	2	4	2	baleset	32122	3	7	1
szépség	32554	2	7	1	csúnya	29934	2	6	2
rugalmas	29044	3	8	2	illegális	28729	4	9	2
büszke	28539	2	6	2	félelem	28666	3	7	1
optimális	28454	4	9	2	fájdalom	26352	3	8	1
elegáns	26298	3	7	2	gyilkos	26090	2	7	2
győztes	25694	2	7	2	erőszak	25799	3	7	1
fényes	25560	2	6	2	szörnyű	25026	2	7	2
esély	25407	2	5	1	magányos	24562	3	8	2
kreatív	24963	3	7	2	veszély	24048	2	7	1
remény	24614	2	6	1	fegyelmi	23885	3	8	1
győzelem	24360	3	8	1	áldozat	22171	3	7	1
kaland	23808	2	6	1	véres	21922	2	5	2
bölcs	23079	1	5	2	válság	20286	2	6	1
szerencse	22620	3	9	1	szorongás	19909	3	9	1
jeles	22232	2	5	2	büntetés	19786	3	8	1
hálás	20439	2	5	2	bűnös	18255	2	5	2
ártatlan	18996	3	8	2	helytelen	17505	3	9	2
ügyes	19168	2	4	2	nyomorult	15087	3	9	2
egyensúly	17302	3	9	1	veszteség	14876	3	9	1
bizalom	15815	3	7	1	akadály	13998	3	7	1
közérdek	14820	3	8	1	szörny	13881	1	6	1
osztóndíj	13957	3	9	1	vereség	13798	3	7	1
előny	13993	2	5	1	sérülés	13665	3	7	1
szerelem	13721	3	8	1	bűdös	13498	2	5	2
kultúra	13604	3	7	1	csalódás	13125	3	8	1
kegyelem	13501	3	8	1	krónikus	12772	3	8	2
jóteköny	13499	3	8	2	tűz	12227	2	6	1
csodás	13290	2	6	2	súlyos	12213	2	6	2
ésszerű	12326	3	7	2	botrány	12179	2	7	1
pompás	11731	2	6	2	késérű	12147	3	6	2
könnyed	11734	2	7	2	ostoba	11960	3	6	2
tehetség	11291	3	8	1	tolvaj	9715	2	6	1
mosoly	10274	2	6	1	terror	9633	2	6	1

Semleges	Gyakoriság	Szótagszám	Betűszám	Szófaj
megye	160850	2	5	1
anyag	136222	2	5	1
konkrét	101361	2	7	2
épület	98973	3	6	1
lista	72500	2	5	1
levél	72097	2	5	1
település	70588	4	9	1
bekezdés	63511	3	8	1
összeg	65023	2	6	1
leírás	50548	3	6	1
gondolat	44297	3	8	1
lépés	43803	2	5	1
fejezet	41724	3	7	1
villamos	40328	3	8	1
rendszer	40178	2	8	1
por	37468	1	3	1
térkép	37006	2	6	1
hirdetés	32944	3	8	1
szálloda	30170	3	8	1
magazin	29826	3	7	1

2. melléklet

Úsz.

SZAKIRODALOM

- Boross Viktor 2008. *A szimbolikus gondolkodás neuropszichológiai horizontja*. Szakdolgozat, Budapest.
- Boross Viktor 2010. TEST – TÉR – JELENTÉS 1. *Magyar Nyelvőr* 134: 62–77.
- Daniels, Michael é. n. *Útjelző szavaink. Önmagunk felfedezése a jungi úton*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Eliade, Mircea 2009. *A szent és a profán*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Kállai János 1998. *A térelmény kultúrtörténete és pszichopatológiája*. Terta Kiadó, Budapest.
- Kállai János 2004. *A téri tájékozódás és a szorongás*. Janus / Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh*. University of Chicago Press, Chicago.
- Meier, Brian P. – Robinson, Michael D. 2004a. Why the sunny side is up: associations between affect and vertical position. *Psychological Science* 15: 243–7.
- Meier, Brian P. – Robinson, Michael D. 2004b. Why good guys wear white: Automatic inferences about stimulus valence based. *Psychological Science* 15: 82–7.
- Pennebaker J. W. – Stone L. D. 2003. Words of Wisdom: Language use over the life span. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85 (2): 291–301.
- Pléh Csaba 2000. *A lélektan története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Raymond, W. Gibbs Jr. – Lynne, Cameron (2008). The social-cognitive dynamics of metaphor performance. *Cognitive systems research*, 9 (1–2): 64–75.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, Mapping and Acts if Meaning. In: Janssen, T. – Redeker, G. (eds.): *Cognitive Linguistics Foundations, Scope and Methodology*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 223–55.
- Snitzer M. L. – Pedreira M. A. 2005. A neuropsychological theory of metaphor. *Language Sciences*, 27 (1): 31–49.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtünk világot. Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kézirat, Kolozsvár.
- Tanos Bálint 2008. Joan Bybee nyelvelméletet. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 537–66.
- Tringer László 2006. A hangulatzavarok kognitív viselkedésterápiája. In: Mórotz Kenéz – Perczel Forintos Dóra (szerk.): *Kognitív viselkedésterápia*. Medicina, Budapest, 485–98.
- <http://mokk.bme.hu/resources/webcorpus/>

Boross Viktor
pszichológus
SE Klinikai Pszichológiai Tanszék
és Szakambulancia

SUMMARY

Boros, Viktor

BODY – SPACE – MEANING

This paper presents an empirical experiment designed in a functional linguistic framework and focusing on conceptual metaphors and schemata of orientation. The methodology of an original American research project is compared to the methods elaborated specifically for the Hungarian corpus. The results partly confirm the original assumption that the conceptual schema of orientation is a coherent framework of elaboration in which directions in physical space are associated, in information processing, to concepts of positive or negative meaning.

Keywords: functional linguistics, conceptual metaphor, spatial linguistic orientation, prototype principle, empirical research

Egy a nominális elemen személyjelölt jelzői tagmondat régen és ma – esettanulmány*

1. Bevezetés

Empirikus vizsgálatom tárgya az olyan szintaktikailag önálló, de erősen megkötött jelzős szerkezet, mint a *vére hullott Vászka*,¹ amely egy nominális (*vére*) és egy *-t*, *-tt* toldalékos verbális (*hull-ott*) elem kapcsolatából áll, és feltűnő tulajdonsága az, hogy személyjelölt található a szerkezet nominális tagján (*vér-e*). A másik hasonló személyjelölt jelzős szerkezet például a *Vágó István vezette vetélkedő*, ahol a személyjelölt a verbális elemen található, már szerepelt az egyik minimalista elméleti keretben írott tanulmányomban (l. Nádasdi 2006), viszont azzal a csoporttal, amely most ebben a tanulmányban a középpontba került, a korábbi cikkben csak érintőlegesen, független bizonyítékként foglalkoztam, és még csupán a lexikalizált alakok, mint a *magva-szakadt* szerepeltek a vizsgálatban.²

Ez a tanulmány most csak leíró szempontból térképezi fel ezt a kevéssé, de eddig csak nyelvtörténeti vagy szó szerkezeti szempontból kutatott szerkezetet.³ Vizsgálódásom a szintaktikailag önálló alakokra összpontosít.

Elsősorban a mai magyar nyelvben még létrehozható, előforduló, nem lexikalizált, nem idiomatikus alakokat veszem számba, és az anyanyelvi beszélőkön tesztelve elsőként írom le a *vére hullott Vászka* típusú szerkezetet és előfordulási lehetőségeit. A tanulmány a legfrissebb eredményeket ismerteti, amelyek a szerkezet elfogadhatóságát mérik anyanyelvi beszélők körében.⁴ Az első nyelvtörténetileg adathozható alakok, mint a Münchener kódex két adata a *keze meg aszott ember* és a *keze aszott embernek* azt mutatja, hogy az igeikötős és az igeikötő nélküli alakok előfordulása és elfogadhatósága az első írott előfordulástól kezdve egyenértékű volt, ezért a cikk különösen nagy figyelmet fordít az igeikötős és az igeikötő nélküli alakok megoszlására a tesztelésben, illetőleg a kutatásban. Vizsgáltam, mennyire igaz a szerkezet szigorú kétagúsága, és elfogadható-e, hogy a nominális elem jelzőt vegyen magához, mint például a *hátsó lába égett kutya* esetében, vagy hogy az igei elem határozóval álljon, mint például a *tegnap vére hullott Vászka* esetében. Ugyanígy érdekesnek tűnt a melléndelés és az ellipszis a nominális és a verbális elemeknél: például a *vére és foga hullott Vászka*

* Köszönetemet fejezem ki az ismeretlen lektornak az alapos bírálatáért, témavezetőmnek, Kenesei István-nak a szerkezet szintaktikailag önálló tagjainak feltárása kapcsán, Maleczki Mártának, hogy lehetővé tette a vizsgáldást a diákjai körében, az SZTE BTK 2009/2010-es tanév első félévében a Bevezetés a nyelvtudományba című kurzus diákjainak a közreműködését, Szücs Mártának és Zsigri Gyulának, valamint szemináriumuk hallgatóinak, illetőleg minden egyes személynek, aki kitöltötte a tesztet.

¹ Gothár Péter: *Haggyállógva Vászka* (1996) filmje után.

² Látszólag módszertani problémát jelent a szerkezetek helyesírása, amely rányomja a bélyegét a szerkezetek megítélésére is (szóösszetétel kontra önálló szintagma), pedig ahogy Laczkó és Mártonfi (2004: 141) fogalmaz a vitaanyagukban, a legneuralgikusabb pontja helyesírásunknak a különírás és az egybeírás, és a szókapcsolatok, valamint az összetételek között nem húzható nyelvtani értelemben éles határ. Legnagyobb gondot az állandósult szókapcsolatok jelentik, és a kétagú, igei alapú állandósult szókapcsolatok a legproblémásabbak, pontosan mint a vizsgált szerkezeteink. Az egybeírást csak a kialakult írásgyakorlat indokolja. A lexikalizált alakokat egységesen kötőjelesen írom a vizsgálat során, míg az újonnan alkotottakat különírom, függetlenül az alkotója írásmódjától, hiszen azokat szintaktikailag függetleneknek feltételezem.

³ A nyelvtörténeti témában készülő cikk, amely 2009. október 15-én az SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék által szervezett A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI. című konferenciáján elmondott előadáson alapul, éppen ezekről az alakokról ad számot összehasonlítva a *magva-szakadt*-féléket az *isten-adta*-félékkel.

⁴ Az ebbe a csoportba tartozó mai és szintaktikailag is önálló példányok vizsgálata előadás formájában elhangzott a Nyelvészeti doktoranduszok 13. országos konferenciáján 2009. november 25-én Szegeden.

vagy a *haja veszett és hullott férfi*. A többes számú elfogadhatóságukat is teszteltem, mint a *fogai hullott jószág* szemben a *fogai hullottak/hulltak jószággal*, vagy azt, hogyha a módosított főnév többes számban van, akkor a többes szám 3. személyű vagy az egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles⁵ alak az elfogadhatóbb-e, mint például a *nyomuk veszett emberek* szemben a *nyoma veszett emberekkel*.

A leíró hagyományokban csak szóösszetételként tartják számon az ilyen típusú szerkezetet, és olyan megkövült alakok tartoznak ide, mint a *magva-szakadt (család)*. Ennek a vizsgálatnak az újdonsága viszont éppen az, hogy nemcsak a lexikon, hanem a mondattan számára is elérhetővé teszi ezeket a szerkezeteket a mai magyar nyelvben, de ebben a tanulmányban most még nem foglalkozom állást az igenév kontra véges ige vitában, ezt a kérdést a későbbiekben szeretném megoldani.

2. Adatok

Elsősorban a mai, szintaktikailag önálló, a nominális elemen személyjelölt *-t/-tt* toldalékos verbális elemet tartalmazó jelzős szerkezetekkel foglalkozom, de összehasonlítóképpen és a szerkezetek eredetére is utalva néhány nyelvtörténeti és lexikalizált alakot is felveszek az adattárba. Csak és kizárólag tárgyatlan, egyargumentumú ígés szerkezetek tartoznak bele ebbe a csoportba, ahol a személyjelölt nominális elem nem értelmezhető semmiképp sem a verbális elem tárgyi vonatának, mint például az *ékezte vesztett billentyűzet* esetében, amely így semmiben sem különbözik szerkezetét tekintve az *iskolát sem végzett ifjútól*, csak annyiban, hogy a tárgyi argumentum az esetben jelöletlen. Révai (1805/1973) szerint azonban az olyan tárgyas ígés szerkezet, mint az *ereje vesztett örökösítés*, nem grammatikus, mert a *vesztett* tárgyas (mívelő) ige, így tárgyas ragozást (tárgyat mutató eset) kíván, ezért helyesen *erejét vesztette örökösítésként* hangzik. Simonyi (1914) ugyan nem ért egyet Révaival, hiszen kijelenti, hogy a melléknévi igenévnek gyakran van tárgya, amely régebben ragtalan volt: *feje vesztett ember*, tehát szükségtelen ilyenkor a tárgyi egyeztetés, de abban mindketten megegyeznek, hogy ők is élesen elkülönítik a tárgyas ígőjüket a tárgyatlan ígés csoporttól, ahogy ezt én is teszem a tanulmányomban. A tárgyatlan és egyargumentumú elkülönítés azért fontos, mert vannak olyan tárgyatlan (intranszitiv) ígők, amelyek alkalmilag vehetnek maguk mellé tárgyat, ilyen például a *jár* vagy a *lakik*. Továbbá a cikk nem tárgyal olyan alakokat sem, ahol nem jelenik meg nyílt személyjelölő a nominális elemen, mint például a *bögy-apadt* esetében. Az adatok egy részét magam hoztam létre, amelyeket anyanyelvi beszélőkön teszteltem.⁶ Felmérést készítettem 100 anyanyelvi beszélővel, akik közül 18 nyelvész(képzettségi) volt, 82 pedig bölcsészhallgató (magyar és valamilyen nyelvszakos). A vizsgálat során az adatközlőket arra kértem, hogy a kontextus nélküli, csak önmagukban álló szerkezeteket értékeljék aszerint, hogy elfogadhatók vagy nem elfogadhatók számukra. A különböző feladatok pedig úgy épültek fel, hogy azok felmérjék, milyen környezetekben fordulhat elő az ebben a szerkezetben megjelenő nominális és verbális elem: elfogadható-e a szerkezet ígőkötővel, behelyezhető-e jelző, határozó, részt vehet-e mellérendelésben a nominális vagy a verbális elem, többes számban is előfordulhat-e a szerkezet, valamint a személyjelölő elhagyása mennyire befolyásolja a szerkezet elfogadhatóságát. A tesztelt alakok mellett jelzem a vizsgált személyek számát, ez százalékban is megfelel, hiszen 100-as korpuszon végeztem a felmérést. A 6. pont alatt feladatonként ismertetem a vizsgálat eredményeit. Az adatok másik része a világhálóról vagy nyomtatott forrásból származott. A világhálós és nyom-

⁵ A birtokos toldalékokat Antal (1961) értelmében jelnek tekintem, és nem ragnak.

⁶ Annak ellenére, hogy válaszadóimat arra kértem, hogy sem a helyesírást, sem a módosított főnevet ne vegyék figyelembe szigorúan, mégis voltak néhányan, akik egyrészt jelezték, hogy éppen ezek miatt elfogadhatatlan számukra a szerkezet, vagy belejavítottak, ezért ezeket úgy vettem, hogy a szerkezetet elfogadhatónak tartják.

tatott alakok mellett pedig azt a hivatkozást adom meg, ahol ezek elérhetők, de névelősen és a módosított főnév toldalék nélküli alakjában veszem fel őket az adatbázisba. Nézzünk néhányat a példák közül.

1. Egy esetjelöletlen ($\emptyset$ morfémás) személyjelölt nominális elem és egy *-t/-tt* toldalékos egyargumentumú személyjelöletlen verbális elem kapcsolata:¹

1.1. Nyelvtörténeti és lexikalizált alakok:

keze meg aszott ember (Müncheni kódex), *keze aszott embernek* (Müncheni kódex),² *háza égett szegényen könyörülők* (Révai 1805/1973: 242), *inok szakadt emberek* (Révai 1805/1973: 242–3), *magva-szakadt, agya-lágyult, oka fogyott, divatja-múlt*

1.2. Mai, naprakész alakok: napjaink nyelvhasználata:

a *vére hullott Vászka* (86%), a *nyoma veszett ember* (97%), a *hangja ment* dalnok (87%, Petrovics 2006: 478),³ az *agya kiürült, zsebe megtelt* politikai elit (Petrovics 2007: 10),⁴ a *szőre hullott farkas* (78%), a *gyomra telt vendég* (78%), a *termése pusztult* mező (70%), a *körme szakadt varrónő* (58%), az *arca kipirosult* kislány (55%), az *élete beteljesedett* ember (58%), a *tiürelme fogyott* vásárló (88%), a *vágya beteljesült* ember (61%), a *vágya teljesült* ember (65%), a *nyomuk veszett* kollégák,⁵ a *lábuk tört* paripák,⁶ az *agya bomlott* csoportok,⁷ az *agya megbomlott* mulatás,⁸ a *tudata hasadt* emberek,⁹ a *vakolatja hullott* puszta,¹⁰ az *élete rosszabbra fordult* ember (45% és 67%),¹¹ az *egy arcizma se rándult* ember (51%)

2.1. Az adatokból levonható empirikus általánosítások

A szerkezet általános jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A szerkezet egy nominális elem és egy verbális elem kapcsolata, amelyek mindig ebben a sorrendben követik egymást: *vére és hullott*.

¹ Megkülönböztetve a másik személyjelölt szerkezettől, a most vizsgált konstrukciót a továbbiakban hívhatjuk *elől jelöltnek* (EJ), amíg a *Vágó István vezette vetélkedő* típusút *hátral jelöltnek* (HJ).

² Ezek a legelső nyelvtörténeti adatok a vizsgált szerkezetre vonatkozóan.

³ Eredeti szöveg: „hangjament dalnok”; lásd Petrovics Emil 2006: *Önarckép – álarc nélkül 1930–1966*. Elektra Kiadóház, Budapest.

⁴ Eredeti szövegben: „agya-kiürült, zsebe-megtelt politikai elitté deklasszálódtak”; lásd Petrovics Emil 2007: *Önarckép – álarc nélkül, Második könyv. 1967–2007*, Elektra Kiadóház, Budapest.

⁵ „Így kapja a fiatal, mesterkartográfussá éppen előlépett Archim Dekamp a feladatot, hogy a korábban eltűnt, felmérés közben nyomukvesztett kollégákat, de mindenképpen a térképeiket, ki kell hozni az alig ismert Hekyrából” (<http://epa.oszk.hu/00700/00775/00024/1352-1359.html> – 2010. augusztus 3.).

⁶ „A lábuktört paripák helyett a pénzét számlálgatja” (<http://www.epa.oszk.hu/00200/00242/00226/pdf/00226.pdf> – 2010. augusztus 3.).

⁷ „megjegyzem agyabomlott csoportok mindkét oldalon jócskán találhatóak voltak” (<http://torzsasztal.hu/Article/jumpTree?a=86520274&t=9186253> – 2010. augusztus 3.).

⁸ „Tartsatok örülten felszabadult agyamegbomlott víg mulatást” (<http://www.csataloo.eoldal.hu/oldal/bal> – 2010. augusztus 3.).

⁹ „Tudatahasadt, elbíralt emberek, Tehetetlen csoszogó tekintet” (<http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/43217/tizedes-meg-a-tobbiek/csako-zizi-zeneszoveg.html> – 2010. augusztus 3.).

¹⁰ „Ahogy közeledett, egyre jobban látszott, milyen nyomorúságos lett ez a puszta. Vakolatjahullott, cserepevert, ablakatorót” (<http://www.szepi.hu/irodalom/lazar/csillag/csillag15.html> – 2010. augusztus 3.).

¹¹ A különbségre még a 6.3.-ban kitérek.

2. Egy *-t/-tt* toldalékos verbális elem található a szerkezetben: *hull-ott*.
3. Egy nem esetjelölt nominális elem van a szerkezetben: *vére*.
4. A szerkezet többnyire kételemű lehet: *vére hullott*.¹²
5. Személyjelölő található a szerkezetben a nominális elemen: *vér-e*.
6. Jelzői szerepben áll egy módosított főnév (antecedens) előtt: (*vére hullott*) *Vászka*.
7. A szerkezet két tagja között predikatív viszony van, azaz a nem esetjelölt nominális elem feltételezhetően az alanyi argumentuma a verbális elemnek: a *vére a hullott*nak.
8. A szerkezetben kizárólag tárgyatlan, pontosabban egyargumentumú igék fordulhatnak elő, amelyeknek még alkalmilag sem lehet tárgyas (határozott tárgyú) paradigmájuk.

3. A korábbi elemzések

Ennél a csoportnál két markáns elképzelés létezik: igés kontra igenes, de abban mindegyik megegyezik, hogy a módosított főnév a szerkezetbeli alany birtokosa: *a magva-szakadt család* esetében a *család* a birtokosa a *magva* elemnek: *a család(nak a) magva (szakadt)*.

1. *Igés*: a szerkezet egy alanyi ragozású véges igét tartalmaz, amely egy önálló jelzői (tag)mondat. Ezt az álláspontot képviseli Révai (1805/1973), Zolnai (1893), Szinyei (1894), Balassa-Simonyi (1895) és Nádasdi (2006).

2. *Igenes*: a szerkezet verbális eleme igenév, de a nominális elem alanyi szerepben áll. Ezt az elképzelést teszi magáévá Arendt (1873), Simonyi (1875), Szarvas (1895), Simonyi (1914), Klemm (1942), Károly (1956), Pais (1965), Tompa (1961/1962), Rácz (1968), Adamikné Jászó (1985), Kenesei (1986), A. Jászó (1991), Benkő (1991/1992), Keszler (2000), Keszler–Lengyel (2002), Kiefer (2006).

4. Jellemzők

Szintaktikai és szemantikai megszorítások egyaránt jellemzik a szerkezetet.

1. Az ige típusa szerint: egyargumentumú, *patiens* (ritkábban *thema*) tematikus szerepet kiosztó, (többnyire negatív) állapotváltozást kifejező igékkel, leggyakrabban nem akkuzatív és mediális igékkel fordulhat elő ez a szerkezet. Ugyanakkor csak és kizárólag olyan igék jelenhetnek meg benne, amelyeknek még alkalmilag sem lehet tárgyas ragozású (határozott tárgyú) paradigmája, például *beteljesedett*, (*be*)*teljesült*, *fogyott*, *folyt*, *fordult*, *hasadt*, *hullott*, *jött*, *kipirosult*, *kiürült*, *megbomlott*, (*meg*)*telt*, *ment*, *pusztult*, *rándult*, *szakadt*, *tört*, *veszett*. Ám az unergatív igékkel, például az *énekelt*, *fűjt*, *táncolt*, *zongorázott*, amelyek tárgyas ragozású személyragokat is vehetnek magukra az olyan szerkezetekben, mint az *Elek Saroltával táncolja a következő táncot*; *a kórus tegnap Kodály dalait énekelte*, kevésbé elfogadhatók. Ezt támasztják alá a teszt eredményei is, hiszen az ilyen példákat, mint az *énekkara énekel operaház* (11%), *a szele fűjt mező* (11%), *a fia halt anya* (24%), *a fia meghalt anya* (22%), *a fia zongorázott anya* (9%), nagyon alacsony százalékban tekintették jónak a válaszadók. A *megy* és a *jön* igék esetében, ha ágens tematikus szereppel állnak, amelyet Kenesei (2000) teszje alapján a *szándékosan* elem szerkezetbe helyezésével tudunk

¹² Legfeljebb igékötő (igemódosító) és tagadószó kerülhet a nominális és a verbális elem közé, mint például a *vágya beteljesült ember* vagy az *egy arcizma se rándult ember*, de adjunktum (azaz jelző, határozó stb.) nem. Egyéb argumentum fel sem merülhet, hiszen kizárólag egyargumentumú igék szerepelhetnek ebben a szerkezetben.

megvalósítani, például *a vendég szándékosan ment el*; *a vendég szándékosan jött későn* esetében, akkor a válaszadók kis százaléka tartotta csak elfogadhatónak a szerkezetet: *a vendége jött háziasszony* (25%), *a vendége megjött háziasszony* (19%). Ugyanakkor, ha *patiens* vagy *thema* tematikus szerepet kapnak: **szándékosan jött meg az esze a tanulóknak*; **szándékosan ment el az íze az ételnek*, akkor nagy százalékban döntöttek az elfogadhatósága mellett: *a hangja ment dalnok* (82%). Ugyanezt erősítik meg a világhálón talált további példák: *íze ment rágó*,¹³ *esze jött ordítózás*.¹⁴

2. Az ige argumentuma szerint: főként *patiens*, ritkábban *thema* tematikus szerepet kiosztó igék. Ezzel szemben csekély számban tartották jónak az anyanyelvi beszélők az argumentumainak az ágens (*megjött, zongorázott*), természeti erő (*fűjt*) vagy *experiens* (*meghalt*) tematikus szerepet adó igés szerkezeteket.

3. A módosított főnév (*antecedens*) szerint: a módosított főnév és az ige argumentuma között rész-egész viszony kell, hogy legyen, és többnyire, de nem kizárólagosan, az *antecedens*nek az elidegeníthetetlen része az ige argumentuma. Ilyen példák igazolják ezt az állítást, mint a *vére hullott Vászka* (86%), *a szőre hullott farkas* (78%), *a gyomra telt vendég* (78%), *a termése pusztult mező* (70%), ellentétben a *fürdőkádja telt nő* (14%) vagy a *fürdőkádja megtelt nő* (17%) példányokkal.

4. Az igekötő szerint: az első előfordulása már igekötővel és igekötő nélkül is megtalálható a Müncheni kódexben: *keze meg aszott ember* és *keze aszott embernek*, de a lexikalizált és idiomatikus alakok szinte kivétel nélkül igekötő nélküliek: *egy keze lába elesett bénna ember* mellett a *keze-lába-esett ember* is megtalálható. A mostani alakoknál is az igekötő nélkülieket fogadták el nagyobb számban. Akkor volt elfogadható vagy inkább elfogadható az igekötős, ha az így jobban kifejezte a befejezettséget, mint egyébként, lásd a *szíve nagyobbodott beteg* (53%) és a *szíve megnagyobbodott beteg* (60%), az *arca pirosult kislány* (34%) és az *arca kipirosult kislány* (55%) példákat. Ezzel ellentétben azoknál, amelyeknél a befejezettség nem különül el ilyen élesen, mint a *türelme fogyott vásárló* (88%) és a *türelme elfogyott vásárló* (19%) vagy a *nyoma veszett ember* (97%) és a *nyoma elveszett ember* (6%), az igekötős változat kevésbé felelt meg az anyanyelvi beszélők nyelvi kompetenciájának.

5. Predikatív viszony van a két tag között, a nominális tag feltételezésünk szerint alanyesetben áll, ezt az ige argumentumszerkezete írja elő, hiszen csak egyargumentumú verbálisok jelenhetnek meg a szerkezetben.

5. Egy magvaszakadt család: Révai és Arendt elemzése

Az első szintaktikai szempontú elemzése az elől jelölt (EJ) típusnak Révai és Arendt nevéhez köthető, akik jelzői tagmondatként tartják számon, de abban eltér az álláspontjuk, hogy ige vagy igenév bújik meg a verbális elem mögött. Révai ezt is, mint a hátul jelölt (HJ) fajtát, azaz az *isten-adta*, illetve a mai nyelvben a *V. I. vezette vetélkedő* típusú szerkezetet, ahol a verbális elemen jelenik meg a személyjelölt, igés (tag)mondatnak tekinti. Carl Arendt (1873) példamondata és latin megfelelője az *egy (magva-szakadt) család / una (semen-eius-ruptum) gens*¹⁵ az *isten-adta szív* elemzési mintáját követi, ahol szintén egy rejtett névmás jelenik meg, amely ebben az esetben a birtokos személyjelen keresztül válik nyilvánvalóvá (*magv-a/eius*). A jelzői mondat értelmezése a következő:

¹³ „mint használt és ízement rágótól szabadulni képtelen tudósítót is magával ragadja” (<http://www.ld50.hu/article/ld50/reports/behind?lang=hu> – 2010. augusztus 3.).

¹⁴ „Eszejött ordítózásba kezdek és felkelek” (<http://www.fullextra.hu/modules.php?name=Irodalom&file=display&jid=4905> – 2010. augusztus 3.).

¹⁵ Idézi Simonyi (1875: 437) és Pais (1965: 69).

az a család, amelynek a magva szakadt. És bár Arendtnél a tagmondat szintén tartalmaz egy alanyesetű főnevet (*semen/magva*), ő már Révaival ellentétben nem tartja ezt a szerkezetet is ígésnek, mint az *isten-adtát*, amelyet a latin megfelelőben is kifejezésre juttat: *ruptum* szerepel csak létige nélkül. Révai szerint (*Antiquitates* kézírata II. rész, 1800)¹⁶ azonban ez a szerkezet is ígét tartalmaz, és nem igenevet, ezt az ő példamondatának latin fordításában is nyilvánvalóvá teszi a létige beszúrásával: *feje vétetett szent János / caput eius amputatum est s. Joannes* (a kiemelés tőlem, N. P.). Abban is különbözik a két álláspont, hogy Révai a névelőt még nem tartotta a szerkezet részének Arendttel ellentétben, viszont a szerkezetben megjelenő verbális elemet ő egyes szám 3. személyű alanyi ragozású egyargumentumú (közép és szenvedő) igeének tekintette.

6. A vizsgálat eredményei

A vizsgálat segítette feltárni, hogy milyen környezetekben fordulhat elő az ebben a szerkezetben megjelenő nominális és verbális elem, és hogy ez mennyire igazolhatja az önálló szintaktikai szerkezet feltételezését függetlenül a helyesírásától.

6.1. Környezetek igekötővel vagy anélkül

A generatív grammatika az igekötőt (igemódosítót) önálló szintaktikai kategóriaként tartja számon (vö. É. Kiss Katalin 1992), ezért az igekötővel való előfordulhatósága és főleg az, hogy igekötősen és igekötő nélkül is megjelenhet ugyanaz a szerkezet, a szintaktikai függetlenségére utaló jegyként értelmezhető, bár nem kizárólagosan. Mint fentebb is utaltam rá, az igekötős alak már jelen volt a szerkezet első írott előfordulásakor a Münchener kódexben az igekötő nélküli mellett (*keze megaszott ember* és *keze aszott embernek*), így az mindenképpen a szintaktikai önállóságát jelentette az ómagyar korban. Nézzük, hogy alakul ez a mai alakoknál:

(1) Igekötő (igemódosító) nélkül	Igekötővel (igemódosítóval)
<i>a körme szakadt</i> varrónő (58%)	<i>a körme beszakadt</i> varrónő (48%)
<i>a szíve nagyobbodott</i> beteg (53%)	<i>a szíve megnagyobbodott</i> beteg (60%)
<i>a vágya teljesült</i> ember (65%)	<i>a vágya beteljesült</i> ember (61%)
<i>a zsebe telt</i> politikai elit (64%)	<i>a zsebe megtelt</i> politikai elit (36%)
<i>az arca pirosult</i> kislány (34%)	<i>az arca kipirosult</i> kislány (55%)
<i>az élete fordult</i> ember (30%)	<i>az élete rosszabbra fordult</i> ember (45%)
<i>az élete teljesedett</i> ember (37%)	<i>az élete beteljesedett</i> ember (58%)

Az igekötős alakok nagy részét jóval kisebb számban fogadták el helyesnek, mint az igekötő nélkülieket, viszont egyetlen válaszadó sem volt, aki minden igekötős alakot elutasított volna. Ugyanakkor azok esetében, akik nagy számban ítélték grammatikusnak az igekötős alakokat, sem volt mindegyik elfogadható. Ez megerősíti azt a feltételezésünket, hogy bár erősen megszorított a szerkezet, igekötőt még behelyezhetünk a mai nyelvben is. Az igekötő elfogadhatóságának különbségei abból is adódhattak, hogy mennyire tartják a válaszadók önálló szintaktikai szerkezetnek vagy csak szóösszetételnek a vizsgált szerkezetet. Ez abból is látható, hogy akik kevésbé ítélték grammatikusnak az igekötős változatokat, azok nagyobb számban utasították el ezt a típusú szer-

kezetet igekötő nélkül is. Az adatok azt mutatják, hogy az igekötő (igemódosító) beilleszthetősége

¹⁶ Idézi Simonyi (1914: 28) és Pais (1965: 69).

vagy elhagyhatósága a szintaktikai önállóságot erősíti, illetve valószínűsíti, de ettől még lehetne szóösszetétel is.

6.2. Jelzők az ige argumentumával

Ez a kérdés azt tesztelte, vajon a szerkezet nominális tagja módosítható-e egy-egy jelzővel, melléknévvel. A lexikalizált alakok között egy ilyen példa fordult elő: *jó kedve túnt kérőnek*. A válaszadók többsége néhány szerkezet esetében lehetségesnek tartotta jelző behelyezését. Az alábbi példák ezt erősítették: *a hátsó lába égett kutya* (61%), *az ősz haja hullott férfi* (53%), *az egész termése pusztult mező* (56%), *a tetovált karja veszett férfi* (61%). A fenti szerkezetek azt vélelmezik, hogy a jelző beszúrásának lehetősége a szintaktikai önállóság ismérve, hiszen a melléknév a nominális elemet módosítja csak, és nem az egész szerkezetet vagy az antecedentet.

6.3. Igei bővítmények (adjunktum)

Ezzel a feladattal azt vizsgáltam, hogy a szerkezeteink igei tagja bővíthető-e adjunktummal, azaz szabad határozóval. A komplementumokkal, azaz állandó határozóval vagy kötelező bővítménnyel való bővíthetőségét az már eleve kizárta, hogy egyargumentumú igeik jelenhetnek meg ebben a szerkezetben. Az igemódosítók közül az igeekötőket kivettem, de az egyéb igemódosítókat itt is teszteltem: *a tegnapi vére hullott Vászka* (56%), *a vasárnap nyoma veszett ember* (89%), *az élete rosszabbra fordult ember* (67%). A fenti példák is azt mutatják, hogy a válaszadók néhány esetben lehetségesnek tartották egy-egy határozó behelyezését a szerkezetbe, de a határozó inkább a névelő és a nominális elem közé kerülhetett. Ezzel ellentétben, ha a határozó a nominális és a verbális elem közé ékelődik, például *a nyoma vasárnap veszett ember* esetében, akkor csak 4%-ban fogadták el a szerkezetet, viszont az igemódosító megjelenhet a nominális és a verbális elem között. Az figyelemre méltó volt, hogy amíg igemódosítóként az igeekötős alakok között csak 45% tartotta elfogadhatónak *az élete rosszabbra fordult ember* szerkezetet, igei bővítmenyként már 67% ítélte grammatikusnak. Miután a névelő a szerkezet elején határozottan kijelöli a konstrukció határát, így az igei bővítmeny mindenképpen a szerkezet részének tekinthető, ezért az adjunktum behelyezhetősége feltétlenül a szintaktikai önállóságot erősíti.

6.4. Mellérendelés és ellipszis

Miután a mellérendelés és az ellipszis a szóösszetételek esetében is jelentős szerepet játszhat, és bár Kenesei (2008) megállapítja, hogy nem teljesen ugyanolyan szabályok érvényesek a lexikai és a szintaktikai elliptálásra, annak vizsgálata, hogy a szerkezetünk bevonható-e a mellérendelésbe és az elliptálásba, mégsem nyújt kielégítő megoldást a szintaxisba való besorolhatóságának a problémájára. Ugyanis a hasonló lexikalizált formákat is azonos módon elliptálhatjuk, ugyanakkor ez önmagában még nem szolgáltat elegendő ellenérvet arra, hogy nem önálló szintaktikai szerkezetről van szó. A szóösszetételeknél is megfigyelhető hátra- és előreható ellipszis. Kenesei (2008) példái: *bér- és adóalap-csökkentés* vagy *béralapcsökkentés és -növelés*, amelyek közül a szerkezetünkben csak a hátraható működik, az előreható nem. Az olyan példák, mint *a vére és foga hullott Vászka* (64%), *a lába és keze égett gyerek* (80%) jól mutatják, hogy amíg a verbális elem törlését vagy a nominális elem mellérendelését nagy százalékban grammatikusnak ítélték a válaszadók, addig az igei argumentum ellipszisének vagy a verbális elem mellérendelésének nagy többségében agrammatikusnak tartották. Erről tanúskodnak az olyan példányok, mint *a haja veszett és hullott férfi* (15%),

a teste felhevült és leburnult gyerek (43%), a vére hullott és folyt Vászka (25%). A világhálón is ráakadtam olyan adatokra, amelyek a hátraható elliptálást példázzák, mint *a karja, lába törött sofőr*.¹⁷ A lexikalizált, illetve nyelvtörténeti alakok hátraható ellipszisére látszólag található példa: *egy keze lába elesett benna ember* vagy *keze-lába-esett ember*, de a *keze-lába* összetett szó is lehet önmagában, így a megkövült alakok esetében nem tudok elliptálást kimutatni. Ezzel ellentétben *a teste felhevült és leburnult* formát azért ítélték nagyobb számban elfogadhatónak, mert azok, akiknek jó volt a szerkezet, a *teste* és a *leburnult* között nem feltételeztek ugyanolyan kapcsolatot, mint a *teste* és a *felhevült* között, tehát nem is tekintették elliptált szerkezetnek. Az internetes példák között találhatóak ilyenek, mint *egy lelke veszett és összeroppant gárda*¹⁸ vagy *egy állkapcsa tört, kificamodott cica*,¹⁹ amelyek első látásra előreható elliptált alakoknak is tűnhetnének, de ezek szintén *a teste felhevült és leburnult gyerek* csoportjába tartoznak, hiszen a *leburnult*, *összeroppant* és *kificamodott* önállóan, igei argumentum nélkül is grammatikusnak tekinthető. Ezek a példák rávilágítanak arra az empirikus tényre, hogy az igei argumentum nélkül e szerkezet verbális eleme sohasem állhat meg a nem elliptált alakok esetében sem, és ez indokolhatja az előreható ellipszis működésképtelenségét: *a *(hangja) ment dalnok, a *(vére) folyt katona, a *(vágya) teljesült ember* stb.

6.5. Többes szám

A többes számú környezetekben való vizsgálat kétirányú volt, egyrészt arra voltam kíváncsi, hogy az igei argumentum felvehet-e többes számú toldalékot, azaz birtoktöbbsesítőt, és a verbális elem egyezik-e vele, vagy sem, másrészt, ha a módosított főnév többes számban van, akkor az egyeztetve lesz-e az igei argumentummal, azaz többes szám 3. személyű birtokos alakba kerül-e, vagy egyes szám 3. személyű birtokos alakban marad.

6.5.1. Birtoktöbbsesítővel

Az internetes alakok között nem akad egy sem, amelyiknél a verbális elem többes számban lenne. Az adatbázisban egy példát találni rá a régebbi alakok között: *inai-szakadozott*, de a verbális elem változatlan marad. A vizsgálatban a válaszadók nagyrészt elfogadhatatlannak tartották a többes számú alakokat, egy példa érte el csak az 50%-ot, de a verbális elem nem volt egyeztetve vele. Ugyanakkor az egyeztetett szerkezeteket, ahol a verbális elem is többes számba került, nagyon nagy százalékban elutasították: *a lábai égett kutya (43%), a lábai égtek kutya (11%), a fogai hullott jószág (50%), a fogai hullottak/hulltak jószág (17%)*. Mindezzel együtt a nem egyeztetett többes számú alakok szórványosnak tekinthetők a mai magyarban, de a vizsgálatom során ezt sem hagyhatom teljesen figyelmen kívül.

¹⁷ „Akkor a lehető legtermészetesebb, hogy bekúszik a felborult tartálykocsi alá, amelybe beleszorult a rakja-lábatörött sofőr” (http://www.dh-online.hu/fooldal-fokuszban/20090509_nem_kell_istent_jatszani_/print – 2010. augusztus 3.).

¹⁸ „de ez egy nagyon lelkeveszett es osszeropptant garda” (<http://www.foci.hu/forumtartalom.php?tid=71770&min=3480&max=20> – 2010. augusztus 3.).

¹⁹ „Egy másik forumon egy állkapcsatört, kificamodott (elütött?) cica életéért aggodunk” (<http://www.nlcafe.hu/forum/index.php?id=1057&fid=441&topicid=167999&bw=1&forumuser=&forumuseri d=&step=1&page=92> – 2010. augusztus 3.).

6.5.2. Többes szám 3. személyű birtokos alak

Az igei argumentum egyeztetése a többes számú módosított főnévvel szintén nem tekinthető általánosnak a válaszadók ítéletei szerint, de néhány adat a világhálón is található, például a *nyomuk veszett kollégák*.²⁰ A régi alakok között egy ilyet találtam: *inok szakadott emberek*, ugyanakkor az ilyen alak is, mint az *inuk szakadtában*, meggyőzhet bennünket, hogy egykor lehetett egyeztetés az antecedens és birtoka között, viszont ez mára már opcionálisnak és szórványosnak tekinthető:

(2) T/3. személyű birtokos	E/3. személyű birtokos
<i>a zsebük megtelt</i> politikusok (62%)	<i>a zsebe megtelt</i> politikusok (50%)
<i>a termésük pusztult</i> mezők (40%)	<i>a termése pusztult</i> mezők (64%)
<i>a vérük hullott</i> katonák (31%)	<i>a vére hullott</i> katonák (64%)

Az adatok azt mutatják, hogy ma az E/3. személyű birtokos személyjel még többes számú antecedens esetén is elfogadhatóbb, de az antecedens és a szerkezet nominális eleme közötti többes számú egyeztetés megnyilvánulása a szintaktikai önállóságot erősíti.

6.6. Jelöletlen szerkezet

A jelöletlen alakok tesztelése annak ellenére, hogy ezek vizsgálata, mint már korábban is utaltam rá, nem tartozik a kutatás tárgyába, azt a célt szolgálta, hogy kideríthessem, vajon a szerkezet szintaktikai önállóságában a legfőbb ismérvek tekintett személyjelölt mennyire tarthatjuk a szerkezet elengedhetetlen részének, vagy enélkül is grammatikusnak tekinthető-e a konstrukció. A válaszadók megerősítették azt a sejtésemet, hogy a személyjelölt nélkül rosszul formált alakok jönnek létre: *a vér hullott Vászka* (14%), *a nyom veszett ember* (15%), *a hang ment dalnok* (12%). A lexikalizált alakok között jelöletlen alakok is előfordulnak, például *a fej-veszett menekülés* vagy *az agy-sérült beteg*, de itt a személyjelölt hiánya inkább a szóösszetétellel válás okozója, ahogy kiviláglik például a *kutyasétáltatás* és a *kutya sétáltatása* példák összevetésekor is. A személyjelölt megléte és szükségessége, ahogy ezt a válaszadók többsége megítélte, arra mutat, hogy valódi szintaktikai szerkezetéről van szó, amely a mai magyarban is létező konstrukció, és ezért szükséges elvégeznünk a szintaktikai elemzést is.

7. Érvek a szintaktikai elemzés mellett

Az alábbiakban összefoglalom a legfontosabb érveket amellet, miért tekintem önálló szintaktikai szerkezetnek a vizsgált konstrukciót.

- Személyjelölt van a szerkezetben: a birtokos személyjel, amely birtokviszonyra utal, az pedig birtokos szerkezetet feltételez, amely pedig egyértelműen szintaktikai viszony révén válóulhat csak meg, azaz a birtokos személyjel nélkül agrammatikus lesz: **a vér hullott Vászka*.
- A szerkezetben megjelenő verbális elem argumentumszerkezete megköveteli egy alany megjelenését, amely viszont sosem törölhető, nem elliptálható, különben agrammatikus

²⁰ „Így kapja a fiatal, mesterkartográfussá éppen előlépett Archim Dekamp a feladatot, hogy a korábban eltűnt, felmérés közben nyomukvesztett kollégákat, de mindenképpen a térképeiket, ki kell hozni az alig ismert Hekyrából” (<http://epa.oszk.hu/00700/00775/00024/1352-1359.html> – 2010. augusztus 3.).

szerkezetet kapunk, vagy az egy másik szerkezethez vezet: *a *(vére) folyt katona* vagy *a *(körme) szakadt varrónő* ≠ *a szakadt varrónő*. Az alany kategóriájának a feltételezése, illetőleg szükségessége pedig csak szintaktikai szerkezet esetében lehetséges. Az alanyt azért nem törölhetjük, mert ebben az esetben a testesen nem, csak birtokos személyjelen keresztül megnyilvánuló birtokos névmást nem tudnánk azonosítani: **a [(∅) ∅]²¹ folyt katona*. Ugyanis a személyjelölő mint kötött morféma önmagában nem, csak egy testesen megjelenő főnéven keresztül nyilvánulhat meg.

- Ha szöszetétel lenne, akkor nem lehetne szintaktikai és szemantikai kapcsolatot teremteni a nominális elem és az antecedens között, ahogyan például a lexikalizált alakoknál ez már csak opcionális, és így nem helyezhető be bármilyen antecedens, tehát szemantikai megszorítások jellemzik: *az agya-lágyult ötlet* lehetséges konstrukció, amely viszont nem értelmezhető úgy, mint **az az ötlet, amelynek az agya (meg)lágyult*. Ezzel szemben *a vére folyt* szerkezet antecedensének a helyére nem helyezhető akármilyen szó, nem elég, hogy élőt jelentő főnévnek kell lennie, hanem magasabbrendű állatfajnak vagy embernek, amelyben vér kering. Ilyen például a *disznó*, amely grammatikussá teszi a szerkezetet: *a vére folyt disznó*, ezt úgy fordíthatjuk, hogy *az a disznó, amelynek a vére folyt*. Ám egy élettelen dolog már agrammatikussá változtatja a konstrukciót, például a *papír*: **a vére folyt papír*. Hangsúlyoznom kell továbbá, amire már fentebb is utaltam, hogy ez a konstrukció nem jelzős szerkezet, tehát nem egy kompakt egységként kapcsolódik a módosított főnévhez, hanem a szerkezet verbális eleme kiválasztotta tematikus szerep követelményeinek megfelelő alanyi argumentumnak szemantikai kapcsolatban is kell lennie a módosított főnévvel, különben agrammatikus szerkezethez jutunk. Ez az oka, hogy az *agya-lágyult* szinte bármilyen főnévhez kapcsolódhat, míg a *vére folyt* esetében korlátozott a kapcsolódási lehetőség.
- Ha a főnevet összetett melléknév módosítaná, akkor egy szokásos melléknévhez hasonlóan szintaktikai korlátozás nélkül kapcsolódhatna hozzá határozószó (*nagyon jó*), állhatna állítmányi szerepben (*ez jó volt*), vagy megjelenhetne a *valamilyennek tart/lát/vél* stb. szerkezetben (*jónak tart*), ezt Kenesei (1986) is felhasználta elemzésében, amikor a személyjelölt szerkezetek közül a hátul jelölt (HJ) vagy a *Vágó István vezette vetélkedő* típusúakat vizsgálta. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy amíg a spontán létrehozott alakok sohasem helyezhetők ilyen környezetekbe, addig a lexikalizált vagy idiomatikus alakok egy részével már grammatikus szerkezeteket kapunk:
  1. Állítmányi szerepben: **Vászka vére hullott volt* vagy **Vászka ereje-szakadt volt*, de *Vászka ügye-fogyott volt*.
  2. Vélekedést kifejező igével: *Elek Vázkát *vére hullottnak tartotta* vagy *?ereje-szakadtanak vélte*, de *ügye-fogyottnak gondolta*.
  3. Határozószóval: **Láttam a hihetetlenül vére hullott Vázkát* vagy **Láttam a hihetetlenül ereje-szakadt Vázkát*, de *Láttam a hihetetlenül ügye-fogyott Vázkát*. Ezt erősítik meg a válaszadók ítéletei is, amikor időhatározót ugyan magas százalékban elfogadtak a szerkezetben a nominális előtt közvetlenül, például *a vasárnap nyoma veszett ember* (89%) esetében, viszont a módhatározót már jóval kevesebben tartották behelyezhetőnek ugyan ebbe a pozícióba. Feltehetően csak az időhatározói jelentésnek köszönhető, hogy 34% gondolta mégis grammatikusnak így a szerkezetet: *az állandóan* (= mindig/folyton) *zsebe megtelt politikai elit*, és kevésbé hihetjük, hogy a *(zsebe megtelt)* egységhez tartozónak vélték. Az előbbi adatok is arról győzhetnek meg bennünket, hogy itt nem a szokásos

²¹ A zéró szimbólum egy testesen nem megjelenő elemet szimbolizál. A zárójelzés pedig ebben az esetben nem opcionálitást jelent, hanem szerkezeti hierarchiát: az első ∅ a második ∅-nak a birtokosa.

jelzős szerkezetről van szó, hanem igaza volt Révainak, Arendtnek és követőiknek, hogy ez egy valódi mondat, pontosabban egy tagmondat, méghozzá egy jelzői tagmondat.

A fentebb vázolt érvek arra mutatnak, hogy megalapozottnak tartható az a feltételezés, hogy az általam vizsgált szerkezet független szintaktikai konstrukció és nem szóösszetétel, nem összetett melléknév, ehelyett a mondatban tárgyat képezi, és önálló szintagmaként kell tudnunk számot adni róla a további vizsgálatok során.

A vizsgált konstrukció szintaktikai szerkezete tehát az alábbiak szerint ábrázolható, amely megegyezik Révai és Arendt elemzésével:

névelő	alárendelt (jelzői) tagmondat	módosított főnév (antecedens)
a	[(birtokos $\emptyset_i$) <i>vér-e_i hull-ott</i>]	<i>Vászka</i>

A személyjelölt birtokos személyjelként értelmezhető, amely egy rejtett birtokos névmásra referál ($\emptyset$), és ez a rejtett névmás a módosított főnevet (*Vászka*) képviseli birtokosként a jelzői (alárendelt) tagmondatban.

8. Összegzés

Jelen tanulmányban egy olyan szerkezetet vizsgáltam, amely egy alanyesetű birtokos személyjeles főnév és egy egyargumentumú, többnyire nem akkuzatív *-t*, *-tt* toldalékos ige kapcsolatából áll. Ez a konstrukció egy olyan főnevet (antecedens) módosít, amely a verbális elem argumentumának a birtokosaként értelmezhető. Nagyon megszorított szerkezet, amely még ma is létezik, és nem a szóalkotás, hanem a mondatban tárgykörébe tartozik. A cikkben bemutatam egy 100-as mintán végzett kísérlet eredményeit, amely azt vizsgálta, hogy a mai magyar nyelvben mennyire elfogadható ez a szerkezet az anyanyelvi beszélők körében. A cikk végigjárta ennek a szerkezetnek a szintaktikai ismérveit: alkalmazható-e rá valamilyen szintaktikai elemzés, és mi az oka, hogy mégsem a szóösszetételek közé tartozik. A fő érvünk a személyjelölt megléte volt, amely kapcsolatot teremt a beágyazott tagmondat alanya és a módosított főnév között. A vizsgált szerkezetről így megállapítottam, hogy alkalmazható rá Révai és Arendt szintaktikai elemzése, hiszen ez egy jelzői tagmondat, amelyben a személyjelölt egy olyan rejtett névmásra referál, amely a módosított főnevet képviseli birtokosként.

SZAKIRODALOM

- Adamikné Jászó Anna (szerk.) 1985. *A magyar nyelv. Jegyzet a tanítóképző főiskolák számára a budapesti program szerint*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- A. Jászó Anna (főszerk.) 1991. *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Antal László 1961. *A magyar esetrendszer*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Arendt, Hannah 1873. *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* IV.
- Balassa József – Simonyi Zsigmond 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan*. MTA, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1991/1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1 Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–179.
- Károly Sándor 1956. *Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. Nyelvtudományi Értekezések 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kenesei, István 1986. On the Role of the Agreement Morpheme in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 36: 109–20.
- Kenesei István 2000. Van-e segédige a magyarban? Esettanulmány a grammatikai kategória és a vonzat fogalmáról. In: Kenesei István (szerk.): *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Osiris, Budapest, 157–96.

- Kenesei István 2008: Az ellipszis szabályai a szóösszetételekben. In: Bibok Károly (szerk.): *A morfológiától a pragmatikáig. Tanulmányok Pete István 80. születésnapjára*. JATEPress, Szeged, 63–77.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála – Lengyel Klára 2002: *Kis magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (főszerk.) 2006. *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klemm Antal 1942. *Magyar történeti mondattan*. In: Melich János – Németh Gyula (szerk.): *A magyar nyelv-tudomány kézikönyve* II. 6. füzet. MTA, Budapest.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. A különírás és az egybeírás. Vitaanyag. *Magyar Nyelvőr* 128: 141–57.
- Nádasdi Péter 2006. Mozgítás nélkül? Egy prenominalis vonatkozó szerkezet minimalista elemzése a magyarban. In: Gárgyán Gabriella – Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok5 Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. JATEPress, Szeged, 61–86.
- Pais Dezső 1965. Az alanyi és tárgyias összetételek. In: Pais Dezső–Benkő Loránd (szerk.): *Alak- és mondattani gyűjtelék*. Nyelvtudományi Értekezések 46. Akadémiai Kiadó, Budapest, 63–84.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Révai Miklós 1805/1973. *A magyar szép toll*. Pest, Trattner Mátyás betűivel. Kézirat. (Reprint, közzeteszi Éder Zoltán 1973. Akadémiai Kiadó, Budapest.)
- Simonyi Zsigmond 1875. A szavak összetétele a magyarban V. *Magyar Nyelvőr* 4: 437–44.
- Simonyi Zsigmond 1914. *A jelzők mondattana*. MTA, Franklin, Budapest.
- Szarvas Gábor 1895. Magyartalanságok. *Magyar Nyelvőr* 24: 501–36.
- Szinnyei József 1894. *Rendszeres magyar nyelvtan*. Hornyánszky Viktor kiadásában, Budapest.
- Tompa József (szerk.) 1961/1962. *A mai magyar nyelv rendszere* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zolnai Gyula 1893. Mondattani bűvárlatok. *Nyelvtudományi Közlemények* 23: 145–77.

Nádasdi Péter

doktorandusz

Szegedi Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Nádasdi, Péter

An attributive clause with a person-marked nominal element: A case study in present-day Hungarian

The aim of this paper is to analyse an attributive construction of very restricted occurrence in Hungarian as in the following example:

- (1) *a vér-e hull-ott Vászka*
 the blood-poss.sg.3. fall-*tt*-suff proper noun
 ‘Vászka whose blood has fallen’

The main peculiarity of this construction is that it contains a nominal element in Nominative Case with a possessive suffix (*vér-e*) and a mostly unaccusative, intransitive verbal element with the *-tt* suffix (*hull-ott*). This construction modifies a head noun (*Vászka*) construed as the possessor of the argument of the verbal element (*vére*). While descriptive grammars consider such phrases as compounds in Modern Hungarian, this paper argues that this highly constrained attributive construction, to which at most verbal prefixes and negative markers can link, does not behave as a frozen adjectival compound but as a productive syntactic structure. In order to prove the main claims, this paper presents a survey of the acceptance of these constructions in present-day Hungarian among

100 native Hungarian speakers, and it describes the characteristics of this construction for the first time, concluding that the construction is an attributive (embedded) clause which contains a person marker (the possessive suffix *-e*) that makes a syntactic link between the subject of this clause (*vér-e*) and the head noun (*Vászka*).

Keywords: attributive clause, person marker, nominal element, verbal element, adjectival compound, syntactic structure, modified noun, intransitive verb, antecedent

Névmás – névmási jelentés*

Hadrovics László professzor grammatikai vizsgálataiban központi kérdésnek tekintette a jelentést, a funkciót. *Magyar történeti jelentéstan*ában több helyen foglalkozott a szavak jelentésváltozásával, a szavak jelentésének kiüresedésével vagy éppen tartalommal való telítődésével. A főnév jelentésváltozásaival kapcsolatban szól arról, hogy előfordul az, hogy a főnév névmássá vagy névmási elemmé válik (Hadrovics 1992: 222–3), ugyanis ha „egy szó minél több kapcsolatot létesít más szavakkal, jelentése annál tágabb körű lesz, körvonalai annál inkább elmosódnak. Így megtörténhet, hogy a nagyon széles körre terjedő szó végül üressé válik, valósággal mindent jelenthet, tehát igazi jelentéstartalma nincs is” (Hadrovics 1992: 65). Így keletkezett például a TESz. szerint a *maga* visszaható névmás (< *mag* + birt. személyjel), vagy így válhatott névmási elemmé a *csoda*, *csuda* főnév is, úgy, hogy a jelentése elhalványult, és mint nyomósítószó a kérdő névmások mellé szegődött, például: *kicsoda*, *micsoda*. Régen más szavak is betölthettek hasonló szerepet, például: *ördög*, *manó*, *fene*, *patvar*, *nyavalya*, *rosseb*, *franc* stb. A történeti emlékekben találunk is ilyenféle kifejezéseket: **mi ordog** ez ky reank io? (SándK. 25), **Mi patvart** iarnal te ott? (Heltai 81v–82r), csak amíg a *csoda* összetétellé vált az előtte levő névmással, a többi esetben egy névelő toldódott be a névmás és a főnév közé: **Mi a csoda** van veled?; **Ki a fenét** érdekel ez? (Hadrovics 1992: 223–4).

A főnév névmássá vagy névmási elemmé válásának az ellentéte is előfordul, úgy, hogy a névmás, elsősorban az általános és a határozatlan névmás, olykor konkrét fogalmi tartalommal telítődik. Jó példa erre a *holmi* összetett névmás, például: **Holmi** ócskaságokért nem kívánok pénzt adni; később azonban a *holm*nak kialakult a főnévi jelentése is, sőt ma már gyakoribb a főnévi használat: **Ezeket a holmikat** nem viszem magammal.

Hadrovics a következő határozatlan és általános névmások főnevesülését figyelte meg: *valaki*, *valami*, *akárki*, *akármi*, *senki*, *semmi*.

A *valaki* felvett például ’számottevő egyéniség’ jelentést, például: *Azt hiszi, hogy ő már valaki*. A *valaki* jelenthet azonban szerelmi partnert is, például: *Péternek van valakije* (vö. Hadrovics 1992: 274–5).

Érdekes az *akárki* esete is. Ha egy munkát *akárki* elvégezhet, az nem lehet különösen nehéz. Az *akárki* azonban tagadó alakban még konkrétabb jelentést kap: **Ő nem akárki** (Hadrovics 1992: 275). Ugyanígy főnevesülhet az *akármi* és a *semmi* is. A *semmi* a köznyelvben is előfordulhat főnévi szerepben, például: *Ez nem semmi*, de a tudományos nyelvben is használják szakszóként.

Egyébként fogalmi jelentéssel telítődhet a *sehogyse* határozói általános névmás is, ilyenkor határozószói szerepet tölt be, például: *Sehogyse* ’nem jól’ *érezem magam* (Hadrovics 1992: 275).

Hadrovics szellemében szeretnék néhány újabb problémát felvetni, elsősorban a határozatlan és az általános névmásokkal kapcsolatban.

Közismert tény (de Hadrovics is megjegyzi; 1992: 223), hogy az *ember* szó betöltheti az általános alany szerepét, például ilyen mondatokban: *Néha az ember nem tudhatja, hogy jól döntött-e*.

* Elhangzott az MTA-n, a Hadrovics-emlékülésen, 2010. június 15-én.

Hadrovics csupán az *ember* szó kiüresedéséről szól, de nem von le következtetéseket az *ember* szófajával kapcsolatban.

Hogy reálisan tudjunk dönteni az *ember* szó szófajáról, érdemes megvizsgálnunk, hogy az európai szakirodalom mit ír a névmásokról. Hova sorolja őket a szófaji rendszerben, és a szavaknak milyen halmazát tekinti névmásnak? Egyes szerzők (Helbig–Buscha 1977: 22–23; Flämig 1977: 39–52; Heildolp et al. 1981: 496; Kenesei 2000: 111 is) nem ismerik el a névmásokat önálló szófajnak, mások csak a főnévi névmásokat tekintik névmásnak (Quirk–Greenbaum 1977, Grevisse 1986), a többi besorolják a megfelelő szófaji osztályba (melléknév, számnév, határozószó). Vannak olyanok is, akik a szokásos névmástípusokon kívül bizonyos jelentésüket veszített szavakat is felvesznek a névmások (elsősorban az általános és határozatlan névmások) közé, például: *csinál, tesz, izé, dolog, ember, világ, egy, most, ma* stb. (Helbig 1977: 103–5; Heildolp et al 1981: 496, 632–5; Hentschel–Weydt 1990: 229). Felmerül tehát a kérdés, hogy amikor az *ember* szó általános alany szerepét tölti be, akkor nem névmás-e, mégpedig általános, illetve egyes esetekben határozatlan névmás, például: *Az ember nem tudhatja, hogy...* Az *ember* szó névmási funkcióját igazolja az is, hogy nem csupán alanyként, hanem tárgyként és határozóként is lehet hasonló általános funkciója (tehát nemcsak általános alanyként), például: *Az embert bántja* ('mindenkit bánt'), *ha így bánnak vele; Ilyen körülmények között az embernek* ('mindenkinek') *elmegy a kedve mindentől; Könnyen megtörténhet az emberrel* ('mindenkivel'), *hogy elfelejt valamit*. A példák azt bizonyítják, hogy mindezekben a mondatokban az *ember* szó nem egyszerűen főnév, hanem kiüresedett főnév általános névmási szerepben, illetve: általános névmás. Vannak azonban olyan beszédhelyzetek is, amelyekben az *ember* szót akár általános, akár személyes névmásnak is felfoghatjuk, például: *Roszsul esik, ha az emberrel* ('velem/velünk/mindenkivel') *udvariatlanul bánnak; Az ember* ('én/mi/mindenki') *sokszor meggondolja, hogy mondjon valamit*.

Érdekes a határozatlan és az általános névmási funkció és a reduplikáció kapcsolata is. Reduplikáción a nyelvészeti szakirodalom általában a szó egy fonémájának, a tőnek vagy a lexémának teljes vagy részleges ismétlését érti.

Teljes reduplikáció esetén a tő egész fonológiai anyaga megismétlődik, például: japán *yama* 'hegy', *yama-yama* 'hegyek' (Fodor 1999b: 1671), varipiri (ausztráliai nyelv) *kurdu* 'gyerek', *kurdu-kurdu* 'gyerekek' (Marantz 1994: 3486).

Részleges reduplikáció esetén a szóalak fonológiai anyagának csak egy része jelenik meg reduplikátumként. A részleges reduplikáció lehet szó eleji, szóvégi és szó belseji. Példák szó eleji reduplikációra: gót *haitan* 'nevezni', *haihait* 'nevezett' (Hutterer 1975: 140); agta (polinéz nyelv) *takki* 'láb', *tak-takki* 'lábak'; bari 'test', *bar-bari kid-in* 'az én egész testem' (Marantz i. m. 3486). Példák szóvégi reduplikációra: hausza (szudáni nyelv) *cika* 'tölt', *cikakke* 'megtölt'; *jefa* 'dob', *jefaffe* 'eldob' (Lindström 1995: 5). Példák szó belseji reduplikációra: hausza (szudáni nyelv) *lit-tafi* 'könyv', *littattafi* 'könyvek' (Fodor István 1999a: 499).

Vannak olyan reduplikációs esetek, amelyek valamely nyelvnek tipológiai jellemzői, és vannak olyanok is, amelyek nem automatikusan, szabályosan alkothatók meg, csupán szórványosan, esetlegesen fordulnak elő egy-egy nyelvben.

Egyesek szerint (vö. Hutterer 1999: 454; Conrad 1988: 194–5) az indoeurópai alapszavakra, valamint egyes indoeurópai nyelvekre inkább a részleges reduplikáció, más nyelvekre (pl. afrikai, kínai, japán, maláj-polinéz, indián, ausztráliai stb.) a teljes reduplikáció jellemző (Szerebrenyikov 1986: 13; Fodor 1999b: 1671).

A reduplikációnak a következő funkciókat szokták tulajdonítani: a többes szám jelölése, a praeteritum, a perfectum és az imperfectum jelölése, a fokozás jelölése, az intenzitás jelölése, az aspektus jelölése, az osztó értelem kifejezése; de szerepe van a reduplikációnak a szóalkotásban is, elsősorban a hangutánzó és hangulatfestő szavak, az indulatszók, a gyermeknyelvi szavak, valamint a becenevek megalkotásában.

A reduplikáció jelensége a magyarban is megtalálható mindkét formában: létezik teljes és részleges reduplikáció is.

A reduplikáció eddig ismert funkció a magyarban (a korábban felsorolt funkciók alapján):

1. Az aspektus, elsősorban a gyakorítás, ismétlődés jelölése az igeekötők kettőzésével: *át-átméz* 'átnézeget', *be-benéz* 'benézeget', *fel-felsőhajt* 'felsőhajtgat', *hátra-hátránéz* 'hátránézeget', *ki-kimarad* 'kimaradozik', *oda-odamond* 'odamondogat', *vissza-visszanéz* 'visszanézeget' stb. Ez a típusú reduplikáció ma is produktív (bár nem kivételtelen), és jellemző sajátossága a magyar nyelvnek.

2. Hasonló szabályszerűséget mutat (automatikusan működik) a reduplikáció az osztó értelem kifejezésére a határozott mennyiséget jelentő számneveknél: *két-két ember ment be*, *három-három könyvet adtak a tanulóknak* stb. A reduplikációs alak itt is helyettesíthető sok esetben raggal ellátott számnévvvel, például *kettenként* vagy *kettesével* mentek be, *hármanként* vagy *hármásával* adták a könyveket a tanulóknak.

Mindkét eset a grammatikai reduplikáció körébe sorolható. Grammatikai funkciójú reduplikáció a reduplikációnak az a formája, amellyel tulajdonképpen szóképzéshez vagy szóalak-változtatáshoz (ragozáshoz-jelezéshez) hasonló műveletet hajtunk végre.

3. A reduplikáció kifejezhet erősítést, nyomatékosítást is: *kérve kérte, várva várta*.

4. Érdekes funkciója a reduplikációnak a megengedés kifejezése: *szépnek szép* 'bár szép', *tanulni tanultam* 'bár tanultam...'

5. A magyarban is szerepet játszik a reduplikáció a szóalkotásban, például: *nana, kuc-kuc, csip-csip, papa, bibi, Fiffi, Lala* stb.

6. Véleményem szerint (Keszler 2001: 644) az alapalakkal szemben az ismétléses alak határozatlanságot és általánosságot is kifejezhet, például: *egy*, de: *egy-egy* 'néhány' vagy 'mindenki külön-külön'; *egyszer* 'egy ízben' vagy: 'valaha', de: *egyszer-egyszer* 'néha'; *ki* 'némelyik' (pl.: *ki* ezt mondja, *ki* azt mondja), de: *ki-ki* 'mindenki' (pl. *ki-ki* jól járt). A *ki-ki* megengedő általános névmással kapcsolatban (*ki-ki* 'bárki' *megtalálhatja a párját*) ugyanezt állapítja meg Laczkó is (2006: 71). Érdekes, hogy az *olykor* ragos mutató névmás már önmagában is határozatlanságot fejez ki, az *olykor-olykor* pedig azt jelenti, hogy 'néha-néha'.

Bár ilyen funkciójú teljes reduplikációra csupán három esetet találtam, előfordul hasonló jelenség a részleges reduplikációval keletkezett szavaknál is, például *boldog-boldogtalan* '(válogatás nélkül) mindenki', *úton-útfélen* 'mindenütt'.

Amennyiben az ikerszókat is elfogadjuk részleges reduplikációnak (és szerintem joggal tehetjük), akkor bővül a példák sora. Ilyenkor a szó jelentésének általában csupán az egyik eleme utal általánosságra: *giz-gaz* 'mindenféle vegyes gyom', *gyim-gyom*, 'mindenféle kis gyom, dudva', *retyerutya* 'mindenféle atyafiság', *ringy-rongy* 'mindenféle rongy, vegyes holmi'. Vannak hasonló tájnyelvi példák is: *dibbel-dábbal* 'mindenfélével' (ÚMTSz.), *inde-unde* 'mindenáron' (ÚMTSz.), *kelekuláz* 'mindenfélét össze-vissza fecseg' (MTSz.), *retye-putya* 'mindenféle rokonság, atyafiság, pereputty' (MTSz.), *ilmiholmi* 'néhány apróság, egy s más' (ÚMTSz.). (A tájnyelvi adatokat Szikszainé Nagy Irma [1993] gyűjtéséből idéztem.)

Amennyiben a szóvégi reduplikáció körébe besorolhatók az olyan kifejezések is, amelyekben két, azonos toldalékkal ellátott szó alkot összetételt, akkor még tovább bővül a példák sora.

Az általános és a határozatlan jelentés azonban itt a reduplikáción kívül más okra is visszavezethető, ugyanis ezekben az esetekben gyakran ellentétes jelentésű szavak vagy felsorolások tagjai alkotnak összetételt, és a tagok jelentése valami pontosan meghatározhatatlan vagy egy halmoz minden elmére érvényes jelentésben realizálódik, például: *csapat-papot otthagytott* 'mindent otthagytott', *egyszer-mászor* 'néha', *itt-ott* 'néhol', *jobbról-balról* 'mindkétfelől', *lépten-nyomon* 'minduntalan', *ország-világ előtt* 'mindenki előtt', *széltében-hosszában* 'mindenfelé', *szőröstül-bőröstül* 'mindenestül', *úton-módon* 'valamiképpen, valami módon'. A hasonló típusú kifejezések egy részénél előfordul, hogy jelentésüknek csupán egyik mozzanata határozatlan vagy általános:

egyben-másban 'néhány dologban', *helyel-közzel* 'nagy néha', *'árkon-bokron* 'mindenen/minden akadályon' (túl van), *hébe-hóba* 'nagyon ritkán, néha', *hetet-havat* '(válogatás nélkül) mindent', *jóban-rosszban* 'minden helyzetben', *tücsköt-bogarat* '(válogatás nélkül) mindent', *tűzzel-vassal* 'mindenféle öldöklő eszközzel', *úton-módon* 'valamiképpen, valamilyen módon'.

Kérdés, hogy a fent leírt általános és határozatlan jelentés változtat-e a szó eredeti szófaján, és hogy közel került-e ezeknek a szavaknak némelyike (pl. *egy-egy*, *egyszer-egyszer*, *egyszer-más-szor* stb.) a névmásokhoz, hiszen a névmások elkülönítésekor fő szempontnak általában alaki kritériumokat szoktak figyelembe venni (bár ezt sem teljes következetességgel, hiszen a *néhol*-t határozói névmásnak vesszük, a *néhá*-t stb. már nem).

A reduplikáció általános és határozatlan jelentést adó és szófajváltó szerepének, valamint a névmások mibenlétének és listájának meghatározása természetesen még további kutatásokat igényel. Munkám csupán adaléku kíván szolgálni a szófajok pontos kategorizálásának képlekenységéhez.

SZAKIRODALOM ÉS FORRÁSOK

- Conrad, Rudi 1988. *Lexicon sprachwissenschaftlicher Termini*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.
- Flämig, Walter 1977. Zur grammatischen Klassifizierung des Wortbestandes im Deutschen. In: Helbig, Gerhard (szerk.): *Beiträge zur Klassifizierung der Wortarten*, 39–52. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig.
- Fodor, István 1999a. **hausza** nyelvek. In: Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 498–503.
- Fodor István 1999b. Nyelvészeti szakkifejezések. In: Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1651–76.
- Grevisse, Maurice 1986. *Le bon usage*. Grammaire française. Duculot, Paris–Gembloux.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történelmi jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heidolph, Karl Erich et al. 1981. *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Akademie-Verlag, Heidelberg.
- Helbig, Gerhard – Buscha, Joachim 1977. *Deutsche Grammatik*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig.
- Heltai Gáspár 1575. *Chronica az magyaroknak dolgairól...* Colosvarot.
- Hentschel, Elke – Weydt, Harald 1990. *Handbuch der deutschen Grammatik*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Hutterer, Claus Jürgen 1975. *Die germanischen Sprachen. Ihre Geschichte in Grundzügen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hutterer, Claus Jürgen 1999. **gót**. In: Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 452–5.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer, Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 75–136.
- Kenesei István 2006. Szófajok. In: Kiefer, Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 80–109.
- Keszler Borbála 2001. Reduplikációs jelenségek a magyarban. In: Andor, József – Szűcs, Tibor (szerk.): *Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára*. Lingua Franca Csoport, Pécs, 640–6.
- Laczkó Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- Lindström, Jan 1995. Summary on reduplication. In: *Linguist List* Vol. 6/52. January 16.
<http://www.nord.helsinki.fi/~jklindst/sumred.html>
- Marantz, Alec 1994. Reduplication. In: Asher, Ron E. (szerk.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 7. Pergamon, Oxford, 3486–7.
- Szerebrennyikov, B. A. 1986. *Általános nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sziksainé Nagy Irma 1993. *Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Quirk, Randolph – Greenbaum, Sidney 1977. *A University Grammar of English*. Longman, London. Sources.

Keszler Borbála
professor emeritus
ELTE BTK
Magyar Nyelvtudományi
és Finnugor Intézet

SUMMARY

*Keszler, Borbála***Pronouns and pronominal functions**

The author describes, in the wake of László Hadrovics' work, selected cases of the abstraction of concrete conceptual meaning, and of the process whereby pronominal function (primarily that of general and indefinite pronouns) comes into being. She proposes that (just like in German and other languages) the word *ember* 'human being', when used as a general subject, is in fact a general pronoun. In various types of (full or partial) reduplication, she proves the claim that reduplication may have the function of turning an item into a (general or indefinite) pronoun. The paper does not present a satisfactory solution either concerning the role of reduplication in giving an item general/indefinite meaning and in changing part-of-speech affiliation, or indeed concerning a definition or definitive list of pronouns. Rather, it only wishes to represent a modest contribution on the flexibility of an exact categorization of word classes.

Keywords: pronouns, pronominal function, general/indefinite meaning, reduplication

Új nyelvhasználat felé?

Magyar nyelvészek, anyanyelvünket féltő honfitársaink időnkint fölvetik hogy az Európai Unió és a nemzetközi szervezetek általában, az ezekben fellelhető tendenciák fenyegetést jelent(het)nek nyelvünkre. Rögtön tegyük hozzá, a fenyegetést nem jogi értelemben látjuk, mert az többé-kevésbé mindenki előtt világos, hogy nyelvünk használatában is teljes jogú tagja vagyunk az Európai Uniónak: képviselőink javaslatot tehetnek, felszólalhatnak magyar nyelven, a hivatalos tanácskozásokon tolmácsolást igényelhetnek, a dokumentumokat magyar nyelven is kérhetik stb. A veszélyt tehát nem efelől vetjük föl, hanem másban érzékeljük.

Az angol nyelv (mellette kisebb mértékben a francia, a német) bizonyos területeken kezd általános méreteket ölteni a nyelvhasználatban, nemcsak a nemzetközi szervezetekben, az Unióban, hanem sokkal szélesebb körben. Ez önmagában még nem baj. A probléma ott kezdődik, ha ezek az idegen nyelvek az anyanyelvet – tehát itthon a magyart – kezdik kiszorítani a tudományos, a szakmai területekről, a tanácskozásokból, a felsőoktatásban a tudományos képzésből. Ezekre a veszélyekre hívta föl a figyelmet Kiss Jenő a *Magyar Tudomány*ban írt cikkében: „Mikor tudja megőrizni egy közösség anyanyelvét versenyképes nyelvként a gyorsan globalizálódó világban? Ha saját belső piacán megtartja, biztosítja teljes körű használatát azzal, hogy tagjai a társadalmi élet minden szintjén és színterén használják” (2009: 69). Majd később így folytatja: „Ha a kutatók tudományuk művelésében nem a két- vagy többnyelvű, hanem az angol egynyelvű modellt követik, követnék, akkor a felsőoktatás sem lehetne egy idő után más, mint angol egynyelvű. Ha a felsőoktatás teljesen angol egynyelvűvé válna, akkor megnehezedne, s egyre súlyosabb akadályokba ütközne az anyanyelvi tudományművelés, és kérdésessé válna az anyanyelv versenyképességének megmaradása” (i. m. 73).

Nem jó dolog, nem helyeselhető, ha a doktori fokozat dolgozatait angol nyelven írják és védik; kifacsart eljárásnak kell tartanunk, ha egyes szakemberek, tudósok arról szólnak, hogy szakmai értekezéseiket először idegen (angol) nyelven fogalmazzák meg, majd azt fordítják magyarra. Itt már a gondoknak egy új területe és mértéke jelentkezik: nélkülözhető idegen szavak és szerkezetek átvétele, illetve idegen nyelvi szerkezetek utánzása, másolása, tehát a saját magyar nyelvi gondolkodásmód átalakulása és ezzel a kölcsönös megértés megnehezítése.

Olvasok egy kétkötetes művet: Intézményi menedzsment a felsőoktatásban (Műegyetemi Kiadó, 2009). Ez a felsőoktatásban dolgozó szakemberek részére 2008-ban szervezett tanfolyam előadásait tartalmazza. Az előszó szerint „a program célja az volt, hogy a hazai felsőoktatási intézmények vezetőinek (leendő vezetőinek) módot adjon ismereteik szisztematikus fejlesztésére, a korszerű nemzetközi és hazai szakirodalom friss ismereteivel való találkozásra. Kiemelt szempont volt a hazai szakirodalom, a gyakorlati vonatkozások, az életszerű, közvetlenül is használható tudás átadása”.

Hogyan valósult meg ez a törekvés a kölcsönös megértés (a kommunikáció) érdekeire nézve? Nézzük először a szóhasználat területén. A felsőoktatás-pedagógia, a számítógépes nyelvhasználat közismert, elfogadott szavai ellen nem lehet kifogásunk, akár magyar, akár idegen szavakról és szerkezetekről van szó. Ilyenek: *menedzsment*, *mátrix*, *input*, *output* (bár ez utóbbiak lehetnének *bemenet*, *kimenet* is). De az már erősen megkérdőjelezhető, kellenek-e a következő idegen szavak: *projekt* (terv), *integráció* (egyesítés, egységesítés), *hardver* (gép), *szoftver* (program), *prioritás* (el-

sőbbség), *kompetencia* (illetékeség), *e-learning* (távoktatás, levelezőképzés), *top-down* (felülről vezérelt), *kontrolling* (ellenőrzés), *diverzifikáció* (sokféleség, elkülönítés, elkülönülés), *indikátor* (jelző, jelölő), *fragmentáltság* (töredezetség), *interfész* (kapcsolóelem, határfelület), *portfólió* (befektetés, ?), *for profit* (?). Egy-egy esetben elképzelhető – körülírással együtt – az idegen szó is, amíg a magyar megnevezés kialakul, megszilárdul.

Súlyát tekintve nagyobb gondot jelent bizonyos szerkezetek, mondatformák használata. Mint látni fogjuk, ezek nem mai jelenségek a magyar nyelvhasználatban, de az idegen nyelvi hatás fölerősíti, itt-ott még kanonizálja is (elfogadottá teszi) őket.

Ízelítőül és elgondolkodtatás céljából nézzünk egy kissé hosszabb idézetet:

„A hallgatói státuszt [sic!] a hallgatói jogviszony igazolja, ami önmagában leginkább a hivatali felfogáshoz áll közel, mert a hallgatói jogviszonyt jogszabályok definiálják, valóban leginkább ügyfélnek (bizonyos szolgáltatásokra jogosultnak, illetve bizonyos szabályok betartására kötelezettnek) tekintve a hallgatót. A hallgatói jogviszonyt viszonylag kevés központi szabály (jogszabály) írja körül, ami miatt számos intézményi belső szabályozás szükséges. Ez az eljárás ugyanakkor az önkormányzati modellhez áll közelebb. Ebben az esetben a hallgatói jogviszony részleteit rendre olyan belső szabályok (tanulmányi és vizsgarend, térítések és juttatások stb.) világítják meg, melyekben a jogszabályok szokásosan az ügyfelekkel közös együttműködési kötelezettséget határoznak meg. Ez utóbbi viszont tipikusan az önkormányzatiság gyakorlata. A hallgatói jogviszonyt meghatározó jellemzők az önkormányzati és a hivatali kultúra kölcsönhatásából alakultak ki, ezért abban a pillanatban, amikor a tandíjas (költségtérítéses) képzések megjelentek, az eltérő kultúra konfliktusokat okozott. Pontosan ez történt mintegy tíz éve Magyarországon a felsőfokú képzésben: a költségtérítéses hallgatók körében kötelezővé tették az intézmények és a hallgatók közötti szerződéskötést. A felsőoktatási intézmények nem követték a költségsemlegesség elvét, ezért a kormányzat szerződéses kapcsolattá transzformálta vissza a »bizalomelmélet kudarcának« tartható helyzetben a hallgatói jogviszonyt. Megjegyezve egyúttal, hogy – magában a következetes végrehajtáshoz kellő erő nem érezve – a két rendszert párhuzamosan futtatja: a költségtérítéses hallgatók szerződést is köthetnek, és a hallgatói jogviszony jogszabály, illetve intézmény által megszabott elemei is érvényesek rájuk. E tekintetben azt állapíthatjuk meg, hogy a hallgatói státushoz kapcsolódó minőségügyi kérdésekben nagyon erős »a tanítvány«, valamint az »ügyfél« státusz hatása, a »fogyasztói« viszont gyenge. A *felsőoktatási intézményeknek meglehetősen tág határok között van joguk a »tanítvány« státuszának szabályozására, ugyanakkor az állam is igen tevékeny ebben.* A hagyományok, az ellentétes érdekek és a szolgáltatás bonyolultsága miatt a szerződéses kapcsolatokon alapuló fogyasztói magatartás nem jellemző” (152–3).

Mit tartalmaz ez a bekezdés? – Hagyományosan szabályok határozzák meg a hallgatók jogállását, amelyeket az intézmények és az ezeket felügyelő hatóságok (minisztériumok) szabtak meg, együttműködési kötelezettséget megállapítva. A tandíjas (költségtérítéses) képzés bevezetésével óhatatlanul megjelentek a szerződéskötés, a „fogyasztói” viszony elemei, ezek azonban máig sem dominálnak (nem jellemzők). – Lehet ezt a szöveget némiképp még bővíteni, de úgy vélem, a jelenlegi formát mindenképpen bőnek, túlméretezettnek tarthatjuk. Miben áll ez a bőség? Egyrészt sok a tartalmi redundancia, másrészt ennek következményeként bőven vannak a szövegben szakszavak, ismétlések, viszonylag terjedelmes és bonyolult mondatok, közbevetések, zárójeltek, gondolatjeles részek.

A túlzó szakmaiságra törekvő mondat- és szövegszerkesztési következményei – mint már az iménti példában is láttuk – a terjedelmes mondatok, a különféle (zárójeltes, gondolatjeles) bővítések, és ilyen sajátosság a szimultán (alárendelő, nagy szintmélységű) szerkesztés, továbbá a nominális (névszós) formák. Szó sincs róla, hogy nem részletezhetjük, pontosíthatjuk gondolatainkat, de az nem szerencsés, ha minden részletet egy mondatba akarunk tömöríteni.

Terjedelmesnek tekinthetünk egy mondatot, ha részeinek száma meghaladja a 20–25–30 egységet. Ennek a bő terjedelmnek a következménye (különösen szakszavakkal, idegen szavakkal megtűzdelt szakmai szövegben), hogy figyelmünk, tudatunk nem képes átfogni az egész mondatot, mert mire a végére érünk, elfelejtjük az elejét, nem tudjuk, hova kell visszakapcsolnunk; újra el kell olvasnunk az egész mondatot. Növeli a megértés nehézségeit, ha a mondatot még gondolatjeles, zárójeles részekkel is kiegészítjük. Lássunk egy példát.

„A szolgáltatásorientált architektúra (SOA) olyan új alkalmazás integrációs módszertan, melyben az integráció a különálló alkalmazások közötti, intézményi szolgáltatás-könyvtárra épülő szabványos adatsere útján képzelhető el, szemben a régebbi integrációs technikákkal, az alkalmazásokba finoman beépített adati interfészekkel. Az egyes alkalmazások szolgáltatásai az úgynevezett intézményi középrétegben (middle-ware) kapcsolódnak egymáshoz. Az integráció alapja egy szolgáltatási mátrix, amelyben az egyes intézményi alkalmazások különböző moduljainak és folyamatainak a szolgáltatásait gyűjtjük” (264).

Jobb megoldás ebben az esetben, ha a hosszú mondatokat több részre tagoljuk, a terjedelmes közbevetéseket új mondatokba formáljuk, a szakmai hivatkozásokat irodalomjegyzékkel oldjuk meg, a felesleges idegen szavakat elhagyjuk, a szükségeseket körülírással pótoljuk, vagy (ha egyáltalán szükség van vagy lesz rájuk) a körülírás végén zárójelben megadjuk.

Megfigyelhetjük az iménti idézetben (de persze igen sok helyen másutt is), milyen gyakoriak a **névszós (nominális) megoldások**.

Határozottan le kell szögeznünk, hogy maga a nominális fogalmazás nem hiba, sok esetben meg sem kerülhető. Mégis, általában, fel szeretném hívni a figyelmet, hogy nemegyszer benne van az elvontság veszélye, és így nehezíti a megértést. Nyelvünk adott esetben előnyben részesíti az igés megoldást, mert az igei állítmány közvetlen és szoros kapcsolatot tud teremteni az alánnyal, a tárggyal, sokszor egy-egy határozóval; a névszói állítmány mindezekben az esetekben csak korlátozott lehetőségeket tartalmaz.

Nehezíti a mondat megértését a **szimultán szerkezet**, azaz a többszörös alárendelés, alárendelő lánc egy mondaton, egy tagmondaton belül. Például könyvünkben az egykori főiskolai felvételekről szólva:

„Jóllehet az SZMSZ nem engedi meg, hogy a közvetlen munkahelyi vezető felettese módosítsa az értékelési pontszámot, az SZMSZ-ben leírt értékelési szabályok, így különösen a pontszámok alkalmazására vonatkozó szabályok nyilvánvaló figyelmen kívül hagyásának észlelése esetén az ezt elkövető vezető vagy új értékelésre utasítható, vagy a szabály megsértése az ő értékelésében szankcionálható” (183).

Célszerű, itt egyenesen kívánatos a szerkezet felbontása: ...módosítsa az értékelési pontszámot, mégis, ha észlelik, hogy figyelmen kívül hagyták az SZMSZ-ben leírt értékelési szabályokat, így különösen a pontszámok alkalmazására vonatkozó szabályokat, a vétséget elkövető vezetőt vagy új értékelésre lehet utasítani, vagy a szabályok megsértését büntetni lehet.

A szimultán szerkezet megértését az akadályozza tehát, hogy a tartalmilag összetartozó részek (a példában: a *felettes módosítsa az értékelési pontszámot – mégis, ha észlelik*) távol kerültek egymástól, és a nekik alárendelt mondatrészek megelőzik őket. – Szabványok fordítóival beszélgetve találkoztam azzal a véleménnyel, hogy az eredeti szövegben szereplő angol mondatokat a könnyebb megértés érdekében sem szabad több mondatra bontani. Kiderült azután, hogy ilyen utasítás, állásfoglalás nem született; a megbeszélés résztvevői el sem tudták volna képzelni a fordítást egy efféle utasítás elfogadásával.

Az imént tárgyalt jelenségek példatárát egy kissé kiszélesítve bemutatok egy példát egy műszaki fejtegetésből, annak szemléltetésére, milyen széles körű a tárgyalt jelenségek előfordulása. A szöveg szinte állatorvosi ló: van benn minden, ami nehezítheti a megértést: szimultán és nominális szerkezet, szakmai és idegen szavak, 41 szóból álló terjedelmes mondat.

„A magyar térinformatikai fejlődést az EU nemcsak a forrásbevonással gyorsítja fel, hanem a kontinens méreteiben zajló igazgatásreengineeringben való részvétellel is. E folyamatok egyik kritikus kérdése a nagy információs rendszerek minősége lehet. A jelenlegi és már látható EU-struktúrákban a térbeli adatok jelentősége növekszik, a minőségi adatok rendelkezésre állása és felhasználása a versenyképesség meghatározó tényezőjévé válik. Meghatározó az ezredforduló körüli közigazgatás számára a makro- és mezoszintű gazdasági és foglalkoztatottsági mutatókat illetően a regionális kiegyenlítési tevékenység, a csökkenő dotációt hatékonyabb ellenőrzéssel felszívó mezőgazdaság, a forráselosztást EU-projekt szinten monitorozó elosztásrendszerek és az ezekhez kényszerűségből is csatlakozó nemzeti rendszerek, továbbá mindezek hálózati, szükség szerint on-line működtetett információs rendszeri támogatása.”

Hol van az efféle fogalmazás, fejtegetés azoktól a lehetőségektől, amelyekkel élve követhetővé, netán élvezhetővé válik a szöveg? A stílári eszközök, metaforák és alakzatok azok a tényezők, amelyekkel élve jobban elérhetjük a célunkat, a szakmai fejtegetések, közlések megértését. Ehhez nem minden szakembernek, tudósnak van adottsága, de törekednie kell rá, szinte kötelessége.

Nehéz és időigényes, de izgalmas és elvégezhető feladat, hogy a fentiekben vázolt mondat szerkezeti jelenségeket egybevevünk a nemzetközi szervezetekben született szövegekkel, azok megfelelő sajátosságaival. Vannak ilyen párhuzamok, megfelelések, és ezek igazolni látszanak a cikkem elején fölvetett hatást, hogy tudniillik a nemzetközi dokumentumok olvasása, ezek nyelvének követése, szövegszerkezetének spontán vagy tudatos utánzása fenyegetheti nyelvünk sajátosságainak fenntartását és nem utolsósorban a kölcsönös megértést. (Az idegen nyelvi példázatokot elhagytam.)

Nem foglalkoztam a nyelvhasználat hangzós sajátosságaival (tempó, mondat- és beszéddallam stb.). Ezekben is megfigyelhetők olyan jelenségek, amelyekben idegen nyelvi hatást is feltételezhetünk, de ezekre egy másik alkalommal lehetne majd visszatérni.

A vázolt írásos jelenségekkel nem volt szándékom elkeseredést kelteni, inkább csak elgondolkodtatni, figyelmeztetni, mert bőven találkozhattunk kedvező tapasztalatokkal. Csak egy példát idézek, Berend T. Iván közgazdász akadémikustól. Berend húsz éve, 1990 óta él Kaliforniában, és tanít az ottani egyetemen. 2010. augusztus 20-án interjút adott a Népszabadságban, ebből vettem a következő szöveget. Vehettem volna jóval többet is. Nem találkoztam benne sem terjedelmes, sem nominális vagy szimultán mondattal, idegen szóval is csak alig.

„Négy évtized kyneszi közgazdasági teóriája a szabályozott piacgazdaság gyakorlatával együtt letűnt, és átadta helyét az önszabályozó piacgazdaságnak a hetvenes évek végétől. Mint Soros György fogalmazta, ez a váltás a pénzügyi tőkét ültette a vezetőülésbe. Polányi Károly hat évtizeddel ezelőtt megfogalmazott gondolatrendszerét idézve, az önszabályozó piac alárendeli a társadalmat a gazdaságnak. A neoliberális elmélet támogatást intézett minden állami szabályozás ellen, beleértve a jóléti állam újraelosztó rendszereit. Ennek jegyében számolták fel néhány évvel ezelőtt a nyugati prosperitás negyedszázadában meghatározó szerepet játszó állami szektorokat, és követeltek meg, a fokozatosságot elutasítva, az azonnali privatizációt az átalakuló országokban.”

SZAKIRODALOM

Bencédy József: *Sajtónyelv*. (MÚOSZ, Bálint György, Újságíró Iskola, Budapest, 1995).

Kiss Jenő 2009. *A tudományos szavak, az anyanyelv és az értelmiségi elit*. Magyar Tudomány 1: 67–74.

Bencédy József
ny. főiskolai tanár

Érdekes növénynevek VII.

patkánycserje J. *Palicourea* (P. 203). **patkányfü** J. ua. (MNöv. 150). R. 18. sz.: N. *patkányfü* 'Cynoglossum, Hundsunge' (Nyr. 85: 211), 1841: ua. 'Cynoglossum officinale' (Barra), 1896: ua. (TermtudKözl. 28: 652), 1911: ua. (Nsz. 231). Ma egy egzotikus növény elnevezése. A szótörténet tanúsága szerint azonban régebben a kutyanyelvűfű egyik társneve volt, a név magyarázata az, hogy ezt a növényt patkányok pusztítására használták. Összetartozik a *patkányirtófű* névvel (l. alább).

patkányfarkkaktusz J. *Aporocactus flagelliformis* (MNöv. 103). A kígyókaktusz (< német *Schlangenkaktus* 'ua.' [Genaust 70]) hasonló szemléleten alapuló alakfestő társneve. Valószínűleg az angol *rattail cactus* (Natter 55) átvétele. Hasonneve a *korbácskaktusz* (< ném. *Peitschenkaktus* 'ua.' [uo.]) és az *ostorkaktusz* (P. 194). A patkányfarkkaktusz latin *Aporocactus* nemzetségeve ennek a kaktusznak a sűrűségére, áthatolhatatlanságára utal, az 'átjárhatatlan' jelentésű görög *áporosz* szóból alkották. A németben a *Rattenschwanz* (M. 240), azaz 'patkányfark' a zsurlófű metaforikus elnevezése.

patkányirtófű J. *Cynoglossum officinale* (MNöv. 50). R. 1894: N. Csallóköz: *patkányirtófü* 'ua.' (Ethn. 5: 37), 1908: ua. (Zelenyák 29), 1911: *patkány irtófű* 'ua.' (Nsz. 231). Az ebnyelvűfű, kutyanyelvűfű egyik tájnyelvi neve. A névadás magyarázata az, hogy ezzel a növénnel régebben patkányokat mérgeztek.

patkánymag J. *Delphinium staphisagria* (Natter 168). Valamikor keresett növény volt ez a szarkalábféle, mert széttört magját zsiradékkal összekeverték, és az élősdiék (vö. *tetűölő fű* társneve), sőt a patkányok ellen is használták. Más növények szintén alkalmasak a nemkívánatosan elszaporodott patkányok irtására vagy csak elűzésére, ilyen például a közismert ökörfarkkóró. A TermtudKözl. (30: 665) idéz egy régi felhasználási javaslatot: „nem kell éhez semmi Patika, sem valamely keverék: hanem tsupán az ökörfark kórót kell ott lerakni gyökerestől, a' honnan el akarjuk üzni a' Patkányokat. Ezen növény olly irtóztató a' Patkányok előtt, hogy onnan tüstént messze takarodnak, és fényes nappal is elbujdosnak”.

patkányvirág J. 1. Dunántúl: *Salvia nemorosa*; 2. Ormánság: *Rumex p.p.* (MNöv. 120; 150). R. 1894: N. *patkány virág* Szombathely 'Salvia nemorosa' (Ethn. 5: 37). Kesernyész illatával sokfelé bolhaűzésre alkalmazzák a zsályát, a tájnyelvi adatok szerint a patkányt is zavarja a szaga.

palackféregfü J. *Lythrum salicaria* (Szabó–Péntek 130). R. 1576: *palackfü* (SzlJsz. 375), 1578: *palackféreg f** 'Sphatula, Gladiolus' (Herbarium 40), 1590: *palacka fu* 'Thlaspi' (SzikszF. 29), 1604: *palackf** 'ua.' (MA.), 1775: *palatzk-fü, palatzk-féreg-fü* 'ua.' (Csapó 66), 1783: *palatzka-fü, palatzk-fü* 'ua.' (NclB. 393), *nagy palatzk-fü* 'Clematis erecta' (uo. 381), *palatzk féreg-fü* 'Iris foetidissima' (uo. 324), 1792: *palatzka fü* (Váli 185), 1798: ua. 'temondádfü' (Veszelszki 256), 1807: *palatzkféregfü* 'Iris foetidissima', *nagy palatzkafü* 'Clematis erecta' (MFüvK. 80), 1843: *nagy palackafü* 'ua.', *palackfü* és *tarsóka palackafü* 'Thlaspi bursa pastorum', *palackféregfü* 'Iris solidissima' (Bugát 335), 1845: *palackfü* 'Thlaspi campestre' (Műsz. 357), 1896: *palackafü* 'iszalag' (Pallas 13: 718), 1911: *palackféreg* 'Bursa', *palackfü* 'Lepidium; Bursa; Thlaspi' (Nsz. 225). N. MTsz. 1: 61: *palackféreg-virág* (Háromszék m. Angyalos, Besenyő, Gidófalva) | Nyr. 18: 574 és

Herman:Pászt. 682: ua. (Tótszentpál) 'ua.' | MNy. 4: 33: *palackféregfű* (Réty) 'Capsella Bursapastoris és Thlaspi arvense' | KertLap. 17: 243: ua. (Nagykőrös) 'nőszírom' | Nyr. 34: 106: *palac-fű* (Szentpál) 'páztortáska'.

A *palackfű*, *palackafű* stb. növényneveink a *palacka* 'Cimex; Wanze', azaz 'poloska' szóval függ össze. A R. *palacka* (16. sz. második fele: *palasz-féreg* [KolGl.], 1683: *palczka*, *palaczka* szó 'poloska' jelentésű [Nyr. 40: 112], 1815: *palatzka féreg* 'büdös féreg' [Kassai B 296]. Nyelvjárási $p^{TM}l^{ck}^{TM}$ Nyitra vid., Alsócsitár [MNyj. 3: 209] 'poloska') a szláv *plosk*, *-a*, *-o* 'lapos' (Nyr. 88: 24) szóból származik. E szó származéka *poloska* szavunk szláv eredetije is; vö. cseh N. *ploščka*, *ploška*, *plošt'ka* 'poloska' (TESz. 3: 245). Moór Elemér megad ugyan (Nyr. 88: 24) egy szlovák *ploščka* alakot is, de a TESz. szerint a szlovákból csak az alapszó más képzős származéka mutatható ki (vö. szlk. *ploštice* 'ua.'). és ezért a *poloska* nyugati szláv eredetű.

Különböző növényeket jelölnek az ezzel az állatnévvel alkotott botanikai terminusokkal, de minden esetben a növény szaga volt az elnevezés alapja. A debreceni füvészkönyv szerzői például a *palatzkféregfű*, *tsimazfű* névvel – Benkő József nyomán – az erősen illatozó Iris foetidissimát jelölik, amelynek társneve is a szagára utal: *büdös liliom* (MFüvK. 80). Ugyanígy magyarázható más növényeknél is a név, például Csapónál: „levelei megdörzsöltetvén oly büdösek, mint a büdösféreg”. Meliusz használati útmutatást is ad a jelölt növényhez (Herbarium 40): „ha megfxzxd és az ágyat, felt megktxzxd vele, meg xli az czimazókat az palaDzkfergeket”. Szabó-Péntek 130: „a palackféregfűről 'Lythrum salicaria' azt mondják Kibéden, hogy elüzi a poloskákat”. Hasonlóképpen az idegen nyelvi megfelelők is a jelölt növények szagára utalnak, így a német R. 1783: *stinkende Schwertlilie*, *stinkende Weilwurz* (NclB. 324, 325). L. még a *poloskafű* szócikkét.

palackféregmag R. 1807: *palackkamag* 'Corispermum' (MFüvK. 58), 1825: *fényes palaszkamag* 'Corispermum nitidum' (MNy. 79: 120), 1843: *palaszkamag* 'ua.' (Bugát 335), 1845: *palackkamagú*, *palackkakergető* 'ua.' (Műsz. 357). A debreceni füvészkönyvből vették át a Corispermum Diószegiék tükörfordítással alkotott elnevezését a későbbi szerzők. Gyakrabban szerepel a növény **poloskamag** (MNöv. 156) hasonneve (*palacka*: poloska a régiségben). R. 1864: ua. (Gönczy 76), 1872: ua. (FKézK. 328), 1897: ua. (Pallas 14: 90). Ennek a növénynek a termése poloska nagyságú, és ahhoz hasonló. Társneve a *csimazkóró* (MNöv. 156). A magyar név a latin nemi elnevezés, a *Corispermum* (< görög *korisz* 'poloska'; *sperma* 'mag') tükörfordítása. A latin terminus alapján keletkezett a német *Wanzensame* 'ua.' (Genaust 177) kifejezés is.

vízi palacka R. 1815: *vízi palatzka* 'úszka, Nato necta' (Kassai B. 66). A tudományos *nato* név a latin *natus* 'úszó' jelentésű szóból származik, a növény vízi élőhelyére utal.

tigrisaloé J. Aloë variegata (P. 31). Az összetett szó *aloé* utótagja valószínűleg a német *Aloé* (PbF. 74) átvétele. Végző soron az arab *alloe*, héber *halal* 'fényes és keserű' szóra vezethetők vissza, akárcsak a francia *aloé* (uo.). A *tigris* előtag pedig a csíkos levelekre utal.

tigrisbegónia J. Begonia x boweri 'Tiger' (Szobanövények. Budapest, 1988, 54). Nemesítés eredménye ez a foltos, csíkos dísznövény, amely a több ezer fajt számláló Begonia nemzetséghez tartozik.

tigrisfarok luc J. Picea torano (P. 166). A névadás szemléleti alapja e fenyőfajta ága. A *luc* utótag, amely összetételben már 1255-ből adatható („Arborem *Luchfenew* uocatum”, OklSz.) a magyarban szláv, közelebről valószínűleg szerbhorvát eredetű; vö. szbhv. *luč* 'világító szilánk, fáklya; erdei fenyő, feketefenyő', szlovák *luč* 'ua.' (TESz. 2: 797).

tigrisfoltú búvárkosbor J. Stanhoepa tigrina (P. 57). A tudományos elnevezés utótagja a latin *tigrinus* 'színesen foltozott, tigriscsíkos' jelentésű, már Pliniusnál (13: 96) is szerepel. Ennek megfelelője az összetett magyar név jelzői előtagja. Hasonló a névadási szemlélet a **tigrisfoltos tulipán** J: Tulipa greigii (P. 257) és a **tigrisfű** J: Thysanolaena maxima (P. 249), valamint a **tigriszirom** J: Neomarcia caerulea (Növénykalauz. Hagymás és gumós növények. Budapest, 1998, 36) esetében.

tigriske, tigrislevel J. *Sansevieria trifasciata* (MNöv. 56). A liliumféle növénynemzetség szobanövénynek használt fajairól kapta a nevét, mert e fajok levelei harántcsíkosak, mint a tigris bundája. A *fácánlevél* (szanzavera, szanszevéria) a sárga csíkos leveleire utaló elnevezések. Némely fajtája csak töosztással tartja meg jellegzetes, sárga csíkozottságát, egyébként szürkésfehér haránt csíkozatuk van. A levelek csíkozottságát írja le a növény *zebrafü* (uo.) társneve is. Tudományos *Sansevieria* elnevezése Karl Peter Thunberg, svéd botanikustól származik, aki a genusnevet *Sansevieria* hercegének, Rajmond de *Sangronak* (1710–1771) a nevével alkotta meg.

tigrislilium J. *Lilium tigrinum* (Surányi 267). R. 1911: *tigris lilium* 'ua.' (Nsz. 310), 1965: *tigrislilium* 'ua.' (MNöv. 190). A Japánból származó lágy szárú dísznövény magyar neve szaknyelvi szó, a latin elnevezés tükörfordítása. Csakúgy, mint szó szerinti német megfelelője, a *Tigerlilie* 'Tigridia pavonia' (M. 574). A nemi *Tigridia* név (< latin *tigris*, gen. *tigridis* 'tigris' < görög *tígrisz*) szintén a virág tigrisbőrhez hasonló foltosságára utal. A több mint 2000 éve ismert feltűnő szépségű és a mérsékelt égövön is könnyen termesztendő dísznövény kínai neve *csüan-tan*, azaz 'csavart vörös', illetve *csen-csu-paj-ho*, azaz 'gyöngyös lilium' (Kósa–Varga 24). Ezek az elnevezések is leíró terminusok. A magyar *tigrisvirág* (Priszter 163) szintén a *Tigridia* neve, a német *Tigerblume* 'ua.' (PbF. 447) tükörfordítása. Egy régi angol forrásban már megvan a név: *floure of Tygris* 'Tigridus flos' (John Gerarde: *The herball or generall Historie of plantes*. London, 1636, Chap. 16).

tigrisalpú R. 1807: *tigrisalpú* (MFüvK. 362), *tigrisalpú perkáta* 'Ipomoea pes tigridis' (uo. 163), 1813: *tigrisalpú* (OrvF. 362). Diószegiék szóalkotása metaforikus terminus. A *tigrisalpú* a tudományos név latin *pes tigridis* utótagjának tükörfordítása.

tigristorok J. *Faucaria tuberculosa* (Priszter 163). Akár a növény német *Tigermaul*, *Tiger-rachen* neveinek, a magyar elnevezésnek is a latin *Faucaria* nemi név volt az alapja, amelyet a 'torok, gége' jelentésű lat. *fauces* szóból alkottak. A botanika szaknyelvében megvan a *Faucaria tigrina* szó szerinti megfelelő, továbbá a *Faucaria lupina*, illetve a *Faucaria felina* is (tulajdonképpen farkastorok és vadmacskatorok binominális terminusok). Ide tartozik a **tigrisszáj** 'Faucaria tigrina' (MNöv. 190) elnevezés is, amely egy egzotikus növény – latinból fordított – szaknyelvi „műneve”.

párdüfű J. *Cerinth minor* (MNöv. 180). R. 17. sz.: *párdüfű eöle fő* „Merghes főnek elsx neme”; *Aconitum pardalianches*; *Dolwurtz* (NépNyelv. 1935: 176), 1783: *párdüfű* 'Cerinth minor' (NclB. 334), 1807: *párdüfű* 'ua.' (MFüvK. 155), 1843: *párdüfű* 'ua.' (Bugát 337), 1873: *párdüfű* 'ua.', kis szeplén' (Ballagi 2: 412), 1897: *párdügyilok* 'Doronicum pardalianches' (Pallas 16: 1143), 1908: *párdüfű* 'Cerinth minor' (Zelenyák 151), 1911: ua. (Nsz. 229). A névadásra vö. Diószegiéknél: „bokréája karimája, fogai hegyesek” (MFüvK. 155). A *Cerinth minor* levelei pettyesek, mint a párdüfű. A növény metaforikus *viaszfű* társneve – Benkő József révén – a németből való tükörfordítás eredménye; vö. R. 1783: *Wachsblume* 'ua.' (NclB. 334). Annak ellenére, hogy mérgező növény, óvatos adagolással természetesen gyógyfűként használták, erre utalnak a szeplőlapu társnevei: *Boldogasszony-csepegtettefű*, *forrasztófű*, *méregvonófü* (MNöv. 180).

párdügalóca J. *Amanita pantherina* (MNöv. 149). R. 1911: *párdügomba* 'ua.' (Nsz. 229), 1912: *párdü galóca* 'Amanita umbrina' (Képes Növény-atlasz. Budapest, 412), 1988: *párdügalóca* 'Amanita pantherina' (Krébecz J.: *Gomba-atlasz*. Budapest, 26), 1999: ua. (L. Hagara: *Gombák képes enc.* Prága, 186). A tudományos latin névből (*Amanita* [< görög *amanitesz* 'gomba'] előtag és *pantherina* utótag) fordított gombanevek folytatói több nyelvben is megtalálhatók; vö. például német *Thermpilz* 'ua.' (M. 404), amely szó szerint 'párdügomba' jelentésű. A magyarba a 20. század elején minden valószínűség szerint a németből mint közvetítő nyelvű került át az elnevezés. Veszélyes mérgező gomba, gyorsan hat. Méreganyaga a pantheridin. A **párdüpereszke** 'Tricholoma pardinum' (MNöv. 149) szintén mérgező, alpesi gomba neve.

párdügyilok J. *Doronicum* (Natter 192). R. 1897: *párdügyilok* 'Doronicum pardalianches' (Pallas 1144). A zergevirág társneve. Nyilván erősen mérgezőnek tartották az így elnevezett növényt. Az elnevezés angol megfelelőjének Natter-Nád a 'leopárdmérge' értelmezést adta.

párducliliom J. *Lilium pardalinum* (P. 162). Ennek a liliumnak a virágzatára, annak színére és párdúcoltos mintájára utal a név, amely a binominális latin elnevezés tükörfelfejzése (*Lilium* 'liliom' és *pardalinum* < görög *pardalisz* 'párdúc').

párductevelyakorján A Bugát Pál-féle természettudományi műnyelv egyik sikerületlen növényneve. Részben Szabó József fellépésének eredményeként a legtöbb ilyen növénynevalkotás terjedésének útját állták. A Nyr. (29: 16) hasábjain 1900-ban Móra Ferenc is kikel a *párductevelyakorján* ellen „Népies növénynevek a Kiskunság flórájában” című cikkének az elején.

párducvirág J. *Belamcanda chinensis* (MNöv. 149). Egzotikus növény „műneve”. Szintén újabb átvétel, tükörfordítással a németből való; vö. ném. *Pantherblume* 'ua.' (M. 404). Használatos a németben a növény *Leopardenblume* (Genaust 96) hasonneve is. A nőszirmfélék családjába tartozó nemzetségnek ez a nyáron virágzó tagja Hátsó-Indiától Japánig él. Elnevezése alakleíró, sárgás és pettyes virágszirmai szolgálnak a névadás szemléleti hátterül.

osztrigafa J. *Rhizophora mangle* (MNöv. 126). R. 1911: ua. (Nsz. 220). Az egzotikus mangrove-fa (< német *Mangrovebaum* 'ua.' /Genaust 535), csillárfa (MNöv. i. h.) egyik társneve. Latin *Rhizophora* (< görög *rhiza* 'gyökér'; *phorosz* 'tartó, hordó') nemzetségneve a mangrove jellegzetes gyökereire utal. A *mangle* faji nevét pedig a mangrove spanyol nevéből való, végső soron a növénynek az indonéz szigetvilágban használt *manggi-manggi* nevéből kölcsönözték.

büdös poloska J. *Cimicifuga foetida* (Nsz. 244). A latin nemi *Cimicifuga* (< lat. *cimex*, *cimicis* 'poloska') terminusból kerülhetett a magyar botanikai szaknyelvbe a *poloska* növénynevként. A növényt ugyanis intenzív szaga miatt poloskaüzökként használták. A *Cimicifuga europaea* a *poloskadög* (MNöv. 156) R. 1911: ua. (Nsz. 243), 1925: ua. (MF. 355), valamint a *poloskavész* (R. 1869: *bűzös poloskavész* 'Cimicifuga foetida' [Math. és TermtudKözl. 6: 196], 1872: ua. [FKéZK. 153], 1911: *poloskavész* [Nsz. 244]). További társneve a *csimaszkín*, *poloskafű* és a *poloskakín* (MF. 355), valamint a *poloskaüző* (R. 1845: ua. 'Cimicifuga' [Műsz. 357, 368]). A Pallas-lexikonban három hasonnev is olvasható 1897-ben: *poloskavész*, *poloskakín*, *poloskavesztő-fű* 'ua.' (14: 90). Mint az 1845-ös forrásban (Műsz. i. h.) Kováts Mihálytól olvasható: „iszonyú bűdösséget illatozó növény és a csimaz, vagy bűdösféreg ellen legjobb orvosságnak íratik”. A latin nemzetségnév tükörfordítása a *poloskaüző*, hiszen a *Cimicifuga* a 'poloska' jelentésű latin *cimex*, gen. *cimicis* és a *-fuga* 'üző' (fugare 'menekülésre kényszeríteni') szavakból alkották.

cigánypoloska N. ÚMTsz. 1: 693: *cigánypoloska* (Fk.gyarmat) 'némely növény szúrós, ragadós termése' | MTsz. 1: 229: *cigánypoloska* (Zemplén m. Szürnyeg) 'növény'. Hasonló a névadási szemlélet a *cigánytetű*, a *koldustetű*, a *cigánybolha* nevek esetében.

poloskafű J. 1. poloskagyom; 2. poloskavész (MNöv. 155). R. 1897: ua. 'Clematis erecta' (Pallas 14: 90), 1911: ua. 'Thlaspi' (Nsz. 243). N. NéprÉrt. 35: 81: *poloskafűj* (Göcsej, Zalabaksa) 'Briza media'. Szó szerinti német megfelelője a *Wanzengras* 'Aspidium filix-mas, Holcus lan., Ononis spin.' (M. 602). A névadás szemléleti hátterét l. a *palackféregfű* szócikkében.

poloskagyom J. *Bifora* (P. 208). N. Szabó-Péntek 56: ua. (Erdély). Egyéves, erősen szagos gyom. Záporok és jégeső után messze érzik kellemetlen, bűzös szaga. Levele összemorzsolva is átható büzt áraszt, ezért nevezték el a bűdös bogárról. Azonos névadási szemléletű a német *Wanzenkraut* 'Ononis spin., Actaea spic., Briza media' (M. 602) elnevezés. Az összetett szó 1621-ben fölbukkanó („*Gyom*: Gramen, Congeries vilium... noxiarum herbarum”, MA.) *gyom* utótagja csuvasos jellegű ótörök jövevényszó.

poloskakapor J. *Coriandrum sativum* (MNöv. 108). N. Tissier 79: *hímpoloska*, a *poloska férje*. Az illatos, szagos koriander társneve. A tudományos *Coriandrum* a görög *korisz* 'poloska' szón alapul, mert a koriandernek zöld állapotban erős poloskaszaga van. A zöld növényben és az éretlen termésekben ugyanis kellemetlen szagú aldehidek találhatók. Az éréssel azonban „erős javulás” kezdődik, végül a növény már illatszerek alapanyaga, intenzív illata, aromája később kellemessé válik. Többféle gyógybor összetételében megtalálható volt, az ital mámorító hatásának fo-

kozására használták. Napjainkban is különböző likőrök alapanyagaként szolgál, így például a baszk Izzarra, az alpesi Chartreuse vagy a karmeliták mézfű teája tartalmaz koriándert.

A név származásából arra következtethetünk, hogy már időszámításunk előtt is termesztették a növényt, és étkezés, gyógyítás céljára használták. Többek között említi Theophrasztosz, Hippokratész, Dioszkuridész és Plinius az ókorban, majd I. (Jámbor) Lajos (Kapitulárik, 795-ben) és Nagy Károly is (Leltárok c. kézirata, 812-ben). A 15. századtól szinte egész Európában termesztették.

poloskakosbor *J. Orchis coriophora* = poloskaszagú kosbor (MNöv. 156). R. 1909: ua. 'Orchis' (Graumann 97), 1982: *poloskaszagú kosbor* 'Orchis coriophora' (Csapody I.: Védett növ. Budapest, 286), 1987: ua. (Weeds 1187). Román megfelelője a *plosnișoasă* 'ua.' (uo.). A növény jellegzetes szaga a névadás magyarázata. A *poloskakosbor* hasonneve a **palackakosbor** R. 1843: *palackza kosbor* 'Orchis coriophora' (Bugát 251), 1864: ua. (Gönczy 51).

poloskaszem *J. Coreopsis* (MNöv. 179). A szépecske idetartozó társnevei még a *leányszem*, a *menyecskeszem* és a *szépszeművirág* (uo.). Az előbbieket a német *Mädchenauge* 'ua.' (PbF. 138), azaz 'leányszem' tükörfordításai. A német növénynév azonban hibás fordítás eredménye a görög *kóré* 'leány' és az *opsz* 'szem' szavak alapján, így a felsorolt magyar elnevezések sem tükrözik a névadás eredeti szemléleti alapját. A név ugyan metaforikus terminus eredetileg, a *poloskaszem* maga ugyanis a latin *coreopsis* (< görög *korisz* 'poloska'; *opszisz* 'kinézni') szó mintájára jött létre Linné révén, de – akár a latin névé – ennek is a magvak poloskához hasonló volta a motivációja. Hasonlóan idegen az eredeti névadási szemlélettől Diószegiék *magszigony* elnevezése (1807), amely a termés különös alakjára vonatkozik, vagy Pest vármegye néhai főorvosának, a növénytant is író és a növénynevek terén merész nyelvújítónak bizonyuló Barra István névadása (1841), a *bécsike*. Ez a virág sárga-fekete színéből eredhet esetleg, de inkább úgy magyarázható, hogy a kedves kerti virág Bécsen keresztül jutott hozzánk.

poloskavirág *J. Thlaspi arvense* (Ethn. 87: 211). Erdélyben, a háromszéki Árapatakon használatos, szagra utaló nyelvjárási elnevezése a tarsóka, tarsolyfű növénynek. A Magyar Fűvész Könyvben, 1807-ben olvasható először a *Thlaspi tarsóka* és *tarsolyfű* neve. A németből való *tarsoly* 'lapos táská, pénztárca' jövevényszóval függ össze etimológiailag, a magházra utal az elnevezés. A növény német neve is *Täschelkraut* (Genaust 641), azaz táskafű. Tudományos nemzetsége a 'szétnyomni' jelentésű görög *thla-ein* szóból való, szintén a tömör, lapos magházra vonatkozik. Társneve a *békakása* nyelvjárási elnevezés (Nép és Nyelv | ÚMTsz. | SzegSz.) és a régtől adatható *nyűfű* (R. 1783: NclB., 1807: MFűvK., 1843: Bugát, 1911: Nsz., 1925: HGy.).

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

Barra = Barra István: *Növénytan*. Pest, 1841.

Csapó = Csapó József: *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.

Ért. = *Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből*. (MTA) Pest, 1870/7: 65–76.

FK. = Beythe András: *Fives kxn̄v*. Németújvár, 1595.

FKézK. = Hazslinszky Frigyes: *Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve*. Pest, 1872.

FMF. = Sajó Endre: *Francia-magyar mezőgazdasági szakszótár*. Budapest, 1987.

Genaust = H. Genaust: *Etimologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1966.

Gönczy = Gönczy Pál: *Pestmegye és tájéka viránya*. Pest, 1864.

Graumann = Graumann Sándor: *A magyar növénynevek szótára*. Langensalza, 1909.

Gyógysz. = *Gyógyszerészet*. Bukarest, 1956–. i. h.: 1991. (35. évf.).

Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium a fákac fveknec nevekrxl, természetekrl és hařnairol*. Kolozsvár, 1578.

HGy. = Magyary Kossa Gyula: *Hazai gyógynövények*. Budapest, 1925.

KertLap. = Kertészeti Lapok. Bp., 1885–.

Kósa–Varga = Kósa G.–Varga E.: *Kína kerti virágai*. Budapest, 1986.

- LexBud. = *Lexicon valachio – latino – hungarico – germanicum*. Budae, 1825.
M. = H. Marzell: *Alphabetisches Vezzeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Budapest, 1924–1925.
MFüvK. = Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
MNöv. = Csapody V.–Priszter Sz.: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
MoK. = *Magyarország kultúrflórája*. Budapest, 1959.
Műsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
Natter = Natter-Nád Miksa: *Virágos könyv*. Budapest, 1939.
NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (in Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Budapest, 1911.
OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.
P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
PbF. = R. Schubert–G. Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
PE. = Pannon Enciklopédia. *Magyarország növényvilága*. Budapest, 1995.
Péntek–Szabó = Péntek J.–Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
PPNomH. = Pápai P.F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706 (in Nyr. 29: 363–66).
Szabó–Péntek = Szabó A.–Péntek J.: *Ezerjófű*. Budapest, 1996.
Tissier = A. Tissier: *A nemi vágyat serkentő növények*. Budapest, 1999.
Váli = Váli Mihály: *Házi orvosi szótáratska*. Győr, 1792.
Veszelszki = Veszelszki Antal: *A' növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.
Weeds = Williams, G.–Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe*. Budapest, 1987.
Zelenyák = Zelenyák J.: *A gyógynövények hatása és használata*. Budapest, 1908.
Zelnik = Halászné Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* [CsopNyelvDolg. 36]. Budapest, 1987.

Rácz János

A Fattyúpaptól a pásztorokáig. A Bethlen-család levéltárából származó, csupán egyszeri előfordulása (OklSz.) talányos személynév a TESz.-ben és az EWUng.-ban ekként szerepel a *fattyú* szó történeti adatai között: 1405: „Quidam Jobagio *Fatthiopap* nomine” [= ’Amelyik jobbágyának *Fatthiopap* a neve’]. Nem tudjuk sajnos, hogy előtagjának milyen lehetett a korabeli köznévi jelentése; így az sem világos, hogy mire, milyen megkülönböztetésre utalhatott.

1. Jó okkal feltehető – az alábbiakban ez bizonyossá válik –, hogy a *Fattyópap*nak olvasandó (EtSz. *fattyú* a.) névnek *pap* utótagja nagyjában vallási szertartások végzésére jogosult egyházi személy denotátuma (foglalkozást jelölő „jegye”) lehetett. Ez a feltevés viszont nyomban arra irányítja a kutató figyelmét, hogy az első névtag – amely voltaképpen a mai ember számára sokkal inkább negatív emocionális értékű asszociációkat kelt – miféle összefüggés alapján „szegődhetett társul” a *pap* névelemhez. A kérdésfelvetés különösen nyilvánvaló, hiszen a *fattyú* közszőnek legrégebbi – 1456 körül adatolt – 1. jelentése: ’házasságon kívül született gyermek; | elhanyagolt gyermek’ (TESz., EWUng.). Felvetődik az a gondolat, hogy az első névelem motivációjának megfejtésében valamelyest segíthetnek a *fattyúnak jelzőként* adatolt (régiségeivel soron következő) 2. és 3. fogalmi tartalmai: 1577 körül: ’nem igazi’, illetve: 1585: ’főlöskéges mellékajtként kinött <növényi ág>’ (uo.). Ezek egyike ugyanis mintegy azt sugallja, hogy a *Fatthiopap* első névtagja nagyjából a ’nem igazi’ bőséges jelentésmozzanatainak valamelyikéhez állhat közelebb, ennek ugyanis lehetnek esetleg eleddig felderítetlen, sajátos jelentéstartalmú mellékajtkásai. Nos, hogy ez a meglátás jó-e vagy nem, ebben segít dűlöre jutni a következő, Hadrovics László nevéhez fűződő tétel: különböző szemléleti alaplól kiinduló elnevezések egy olyan fogalomban találkozh(at)nak, amely más-más módon mindegyikükben jelen van (Hadrovics 1992: 97).

Léteznek szerencsére olyan megnevezéseink (esetünkben: kételemű, *pap* utótagú összetett szavak), amelyeknek **jelentéstartalma közös** (összevág) a R. *Fatthiopap*éval. – Lássuk őket közelebbről. Szentlőrincáta, Ada, Szeged: <a 'plébános' jelentésű *nagypap* vonatkozásában> *kispap* 'papnövendék', illetőleg 'káplán' (ÚMTSz.; 1. még SzT.); Viss: *fiók-pap* 'segédlelkész, káplán' (ÚMTSz.); Sepsiszentgyörgy: *kicsipap* 'református segédlelkész' (ÚMTSz.). – Tudnunk kell azonban, hogy az utóbbi névvel Háromszék vármegyében <'a nagyobbik egyházközség papja' jelentésű *nagy pappal* szemben> a 'kisebbik egyházközség papja'-t illetik (MTSz.); a Gömör vármegyei Kelemerén viszont a *fiók-pap* szókapcsolat 'papnak a fia' értelmű (uo.), erre lásd például: Szeged: *fiókfecske* 'fecskefióka' (Szeg.Sz.); Szeged és Hódmezővásárhely: *fiókgalamb* 'galambfióka' (ÚMTSz.).

A *pap* főnévvel társult első három példának *fiók*, illetve *kis* vagy *kicsi* előtagjai láthatóan az **egyedüli közös fogalomnak**, 'a lelképásztor mellett a papi teendőkben segédkező, rendszerint kezdő, fiatal lelkész'-nek, azaz 'segédlelkész'-nek a meghatározói. Adataink tehát azt a valóságot mutatják – végigvezetve ezt a gondolatmenetet –, hogy az erdélyi reformációt majd másfél évszázaddal megelőző *Fatthiopap*ot is jelzője révén foglalkozásnévnek tekintjük, és kifejtve – 'a plébános, lelképásztor mellett a papi teendőkben segédkező, rendszerint kezdő, fiatal – jobbágyrendű – lelkész'-ként értelmezzük. Hogy tényleg jobbágy jogi helyzetű személy volt, közvetve megerősíti ez a régi adalék is: 1743: *jobbágy-pópa* 'román jobbágypap (jobbágyrendű román görög katolikus vagy görögkeleti pap)': mik is [...] úgy mint: Kortsomar(os) Sitar, Udvarj Bíró, két béres, vinczelér, kertész, és egj olá *Jobbágy-Pópa* Segiltyúk Tisztartó Vr(ama)t [Herepe AF; BK Herepei lev. Vaszilie Tóma (42) jb vall.] (SzT.).

A soron levő adat arról tanúskodik, hogy a *fattyú* szó jelzőjeként más foglalkozást jelentő szó „társaságában” szerepel:

[*laptáros* →] *fattyú*laptáros. – [Kerítőhalászatban] „Kajáron a partra halásznak s így második csolnak nincs, hanem két laptáros marad a parton, akik a háló egyik végét a part közelében megtartják” (Balatonfőkajár: ÚMTSz. *laptáros* a.). A hálót a parton állva húzó, illetve tartó két halász egyikének, a rangban és korban **fiatalabb** **kisegítőnek** Komáromban *fattyú-laptáros* a neve (MTSz. *fattyú*, valamint *laptáros* a.).

2. „A szinonimák etimológiai jelentősége végeredményben azon a tételen nyugszik – vélekedik Kiss Lajos –, hogy a rokon jelentésű szavaknak azonos szokott lenni a szemantikai történetük is, és ezért a helyes etimológiára olykor éppen a szinonimák vezetnek rá” (Kiss 1976: 35). Így hát az ezután jövő *fattyú* ~ *fiók*, *fattyú* ~ *kis* előtagú szópároknak meg a *fattyú* ~ *fia* birtokjeles főnévi kettősnek **azonos** jelentésű párhuzamaiból okkal következtethetünk arra, hogy milyen is lehetett – a jó hatszáz éves személynév *fattyú* előtagját megelőző – köznévi alapjelentése, illetőleg eredete.

(a) [(*fő*)szarufa →] *fiókszarufa* ~ *fattyúszarufa*. – Régi: *fiókszarufa* 'rövidebb szarufa a háztetőn, amelyet a fő szarufához szegeznek' (CzF.); *fattyú-szarufa* (Székelyföld): a szarufa toldaléka' (ÚMTSz.). Nagyon valószínűnek tartom, hogy ide kapcsolódik a bizonytalanul megítélt (a forrásban megkérdőjelezett) jelentésű *fattyú szarufa* 'támasztó/gyámszarufa' régi adalék is: 1806: A Házak és Kamara Szoru Fáin lévő *Foityu Szorufák* [Veresegyháza AF; Told. 23] (SzT.). – Ezekben az adalékokban mind a *fattyú*, mind a *fiók* előtag külön-külön és együttesen <a (*fő*)szarufá-val szemben> a toldalék- vagy gyászarufa 'kisebb méretű'-nek tárgyi képzetét hordja megában; lásd még: *fiókkerenda* „Kisebbféle gerendák az épületetőkön, amelyek támaszokul, vagy öszvekötésül szolgálnak a nagyobb gerendáknak” (CzF.).

(b) [(*nagy*)köröm →] *fiókköröm* ~ *fattyúköröm*. – <A '(házi)állat patája' jelentésű (*nagy*) *körömmel* alkalmilag szembeállítva, lásd például Hajdúnánás: *nagy köröm* 'ua.': (ÚMTSz.)> jobbára 'a hasított körmű állatok csülke fölött, hátul fejlődött kettős kis szarúképződmény'-nek *fiókköröm*, (olykor) *fattyúköröm* a neve (CzF., MTSz., ÚMTSz., ÉrtSz.). – A *fiók* ~ *fattyú* előtagok azonos szemlélet nyelvi megtestesítői; arról tanúskodnak közösen, hogy ez a szarúképlet – akár csak a *fi-*, *fü-* (<*fi-*), *ics-*, *kisköröm* stb. nyelvjárási elnevezésváltozatok (MTSz., ÚMTSz., ÉrtSz., illetőleg: Mokány 1980: 22, 29) <szemben a (*nagy*)*körömmel*> 'kicsi méretű'. A sárándi „*segéd*

vagy *fijók köröm*” (ÚMTSz. cédulaanyaga) vagylagosságából mindamellett arra is következtethetünk, hogy névadói egyben másodlagos funkciót is tulajdonítanak neki.

(c) *fiókhajtás* ~ *fattyúhajtás*. – Felsőőr: *faccsihajtás* 'a növény fejlődése szempontjából nem kívánatos elágazás, kinövés' (FTSz.); Gyula: *fijók-hajtás* 'ua.' (ÚMTSz.). – Aligha kétkelhetőnk abban, hogy itt a *faccsi* és a *fijók* előtagok egyöntetűen fogalmazzák meg szemléletük azonos mi-voltát, <a „gazda”-növény viszonylatában> 'a fejlődésnek, növekedésnek kezdetibb – **fiatalabb** – szakaszá'-t.

(d) [*nagykócsag* →] *kiskócsag* ~ *fattyúkócsag*. – Tanulságos olvasmányaim egyikében, a Magyar madárnevekben Kiss Jenő részletesen foglalkozik a *kiskócsag* (*Egretta garzetta*) neveinek eredetével, létrejöttüknek ok-okozati összefüggéseivel. Rámutat többek között arra is, hogy a *kiskócsag* neve „a *nagykócsag*-gal van korrelációban, egymásra vonatkoztatva van értelmük. Kis termete volt a névadás alapja” (Kiss 1984: 67). Kiemelt fontosságú, hogy Kiss Jenő a *kiskócsagnak* két forrásból is idézi *fattyú kócsag* nevét (uo. 68). – Ami a *kis*- és *fattyú kócsagban* rejlő szemlélet lényegét illeti, nem lehet nem belátnunk, hogy mind a *kis*, mind a *fattyú* elemek jelentésükben összeváganak egymással; más szóval élve: mind a két jelzői előtag szó szoros értelmében 'kicsi' jelentésű, ekként fejezve ki az említett két madárfaj közötti istenadta – **természetes** – nagyságbeli különbséget. Létrejöttükkor nem volt közöttük semmilyen fogalmi-tartalmi vagy expresszív különbség. Ami egyben tehát azt is jelenti, hogy a *fattyú* jelzőt nem értelmezték – ezért mi sem értelmezhetjük – 'korcs, elfajzott vagy keresztezett <madár(faj)>'-féleként. Mellesleg említem meg, hogy madárneveink világában elvéve előfordulnak olyan kivételek is, amelyeknek *fattyú* jelzői 'a rendestől eltérő, korcsképződésű' értelműk van. Nevezetesen: a *fattyúfajd* 'Tetrao hybrida' jelzője azt emeli ki, hogy ez a madár „a nyír- és süketfajd basztardja; nagyobb a nyírfajdnál, de a süketfajdhoz hasonló színezetű” (RévLex. *fajdfélék* a.); vö. orosz *нолыгныхарь* (= fél[ig]fajd) meghatározásával: „ублюдок от глухаря и полюха” ('a süketfajd és nyírfajd basztardja') (Hrinčenko 3: 288, 289). A 'geze' (*Hippolais icterina*) madárnak *fattyú fülemüle* neve viszont „tükörszó: a ném. N. *Bastardnachtigall* 'ua.' fordítása” (Kiss 1982: 261). A *fattyú szerkő* (*Chlinodias hybrida*) a R. latin szaknyelvi *Hydrochelidon hybrida* 'ua.' (= 'keresztezett hibrid csér') „nyomán született mesterséges név – írja Kiss Jenő –, vagy [...] spon-tán népi névadás azon az alapon, hogy bár e madár szerkő, színezete a csérekéhez hasonló, ezért keresztelkedésének vélhették” (uo. 185). – A 'fenyvescinege' nevének R. *Fattyú-cinege* „előtagja nem világos” (uo. 291).

(e) Mínthogy jelentésviszonyuk alapján szintűgy szoros egységet alkotnak, meg kell még említeni a – külön-külön is jelentős elterjedtségű – *fia* ~ *fattya* 'a kukoricaszár tövéből kinövő egy vagy több apró kis sarjhajtás' fő típusú birtokjeles szópárt. A *fattya* (*fatty*, *fattyu*, *fattyuja* stb. változataival) ugyanis nagyjából a nyugati, közép-dunántúli, délföldi és tiszai nyelvjárások sajátja, az északkeleti, mezősegi, keleti, székely és csángó nyelvjárásokat viszont jobbra a *fija* (*fijók*, *fijóka*, *fijókja*, *fijókája* stb.) alakok uralják (MNYA. 39, RMNYA. 67). Mindkét típus változatai – képekre fordítva – mintegy az „*anya*”-*kukoricaszárnak* a „*fia*”-ként értelmezendők. Hasonló szemléletbeli viszony áll fenn például az *anya-szarv* 'az eke nagyobbik szarva, amelybe a gerendely vége van befoglalva' meg a *fiók*- vagy *fiaszarv* 'az eke kisebbik szarva' talajművelő eszköz részeinek nevei között (MTSz. *anya* és *fiók* a.; ÚMTSz.).

A 'növény fia' (← 'valakinek a kisfia') szemléletet példázzák a következő idegen(ből átvett) szavak is:

(α) Az orosz *пáсынок*, tagjai: <jelen esetben> hasonlóságra vagy megegyezésre („сходство или тождество”) utaló *на* praefixum, valamint a *сын* 'fiú' szónak *сынок* 'valakinek a (kis)fia, gyermeke' kicsinyítő képzős származéka; nevezetesebb jelentései: 'mostohafiú; mostohagyermek' (tkp. olyan[féle], mint a saját gyermeke) (Фасмер 1976: *на*-, ill. *пáсынок* a.), 'a szőlő, dohány sarj- vagy hónalj[hajtása]', illetve a 'kerítésoszlop ferde támasztéka': *Надобь поддержать заборь пасынками* (= 'Fattyakkal szükséges megtámasztani a kerítést') (Даль 1955: *пáсынок* a.). Lásd még: ukrán *пáсинок* 'mostohafiú' → 'sarjhajtás' (EtSIUkrM. 2004: *пáсинок* a.).

(β) A kárpátaljai Técső szomszédságában levő Kerekhegy magyar nyelvjárásában él a kárpát-ukrán *насемок* 'a tengeri tövéből kinőtt hajtás' jelentésű főnév helyi magyar fejleménye, a *pászemká* 'ua.' jövevényszó (saját gyűjtésem). A 'növény oldalhajtása' → 'mostohafiú' jelentésű ukrán nyelvjárás *насемок* a fentebb említett ukrán *насинок* szóval áll származásbeli kapcsolatban (uo. *насемок* a.).

(γ) Márkus Mihály Nyíregyházán jegyezte fel a 'tengeri tövéből kinőtt hajtás' jelentésű *pász-torka* szlovák jövevényszót (Márkus 1943: 108; ÚMTSz.). Noha a várható szlovák *pastorka* 'ua.' megfelelőjére nincs adatunk, (egykori) meglétét a következő szláv szavak megnyugtatóan igazolják: egyházi szláv, szerb redakciójú egyházi szláv *насторька, насторькы, насторькъ* 'mostohagyerek', orosz *насторка* 'mostohalány', illetve szlovák (nőnemű) *pastorkyňa*, (hímnemű) *pastorok* 'mostohalány, -fiú'; cseh *pastorča* 'mostohagyerek'; *pastorьka előzményüket rokonítják például a lett *pastars* 'utolsó', *pastarītis* 'a legutolsó, legfiatalabb gyermek' jelentésű szavakkal (Vasmer 1964: *pastorka* a.).

Az effajta szemlélet kialakulása egyáltalán nem meglepő, hiszen Técsőn nem úgy tekintünk a kukorica (*málé*) sarjhajtására, mint valami eredendő rosszra (értsd: a növény „fattyára”; „kakukkfiókájára”), mert egyrészt jó zöldtakarmány volt, másrészt pedig a kukoricának ígéretesebb *fiját* rendszerint meg is hagytuk, mivel azon termett az igazán jó *tejesmálé*.

3. Az említett példából kirajzolódik, hogy a *fattyú* alapjelentése – a *fiú*éhoz meg a *fióké*hoz hasonlóan (TESz. *fiók*, *fiú* a.) – 'valakinek a fia; fiú(gyermek)' lehetett. Támogatják ezt a *fattyúnak* nyelvjárásainkban ma is élő 'gyermek', 'fiúgyerek', 'serfűlő fiú, siheder', 'legény' jelentésárnyalatai (ÚMTSz.). Ezt a korábbi jelentést vitték át egyrészt némely épületelemnek, növényeknek, állati testrészeknek, madárnak a hozzájuk hasonló kisebb tartozékára, sarjhajtására, szaruképződményére, fajtájára; másrészt (belső) hasonlóságon alapuló névátvitellel) a kevésbé jelentős, alacsonyabb rendű, rangú személy megnevezésére. A *fattyúnak* ez az utóbbi jelentéstartalma **hangulati rosszabbodáson** is átment, azaz 'házasságon kívül született, törvénytelen gyermek' értelmet kapott. Ez a negatív jelentés – a szemantikai expresszivitás következményeként – az emberek tudatában régtől fogva uralkodóvá vált (l. például a SzT. *fattyas*, *fattyú*, *fattyúgyermek* címszók alatt felsorolt jelentős számú szöveges adalék támogató valloását).

4. A fentiekhez annyit kell még hozzáfűzni, hogy a *fattyú* tisztázatlan eredetének (TESz., EWUng.) megoldását nem kerestem, mert nem ez volt a célom. Számomra azonban felsejlik: olyan tüzetes kutatás révén, amelyik feltétlenül figyelembe veszi (többek között) a minden különbség nélkül felcserélhető *fattyacska* : *fiacska*; *Fattyas* : *fias*; *fattyal* : *fial*; *fattyaz* : *fiaz* (ÚMTSz.) egyezség-féléket, akár az is kiderülhet, hogy a *fiú* szó nemcsak a *fajjal* áll rokoni kapcsolatban (TESz., EWUng.), de még a *fattyúval* is.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János (szerk.): 1962–1974. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv, Pest/Budapest.
- Даль, Владимир 1965: *Толковый словарь живого великорусского языка* I–IV. (Набрано и напечатано со 2-го издания 1880–1882 гг.) Москва. [Új lenyomat: 1956].
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EtSIUkrM. = Мельничук, А. С. (főszerk.): 1982. *Етимологічний словник української мови*. Наукова думка, Київ.
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János 1914–1944. *Magyar etymológiai szótár* 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- EWUng. = Benkő Loránd (szerk.) 1992–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- FTsz. = Imre Samu 1973. *Felsőöri tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hrinčenko = Гринченко, Б. Д. 1958. *Словарьукраїнської мови*. 1–4. (Надруковано з видання 1907–1909 рр. Фотомеханічним способом.) Київ.
- Kiss Jenő 1984. *A magyar madárnevek (Az európai madarak elnevezései)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Lajos 1967. Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.): *Az etimológia elmélete és módszere*. Nyelvtudományi Értekezések. 89. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Márkus László 1943. *A bokortanyák népe. Tanya, falu, mezőváros* 3. A Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetének Kiadása, Budapest.
- Mokány Sándor 1980. *Magyar szófejtések*. Nyelvtudományi Értekezések. 105. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MnyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MTSz. = Szinyei József (szerk.): *Magyar tájszótár* 1–2. 1893–1901. Hornyánszky Kiadó, Budapest.
- OkISz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a magyar nyelvtörténet szótárához*. Hornyánszky Kiadó, Budapest.
- RévLex. = Révai nagy lexikona. 1911–1935. *Az ismeretek enciklopédiája*. 1–21. Révai Kiadó, Budapest.
- RMNyA. = Murádin László (gyűjt.) – Juhász Dezső (szerk.) 1925–2009. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. 10. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványa, Budapest.
- SIRusLitJaz. 1959 = *Словарь современного русского литературного языка*. 9. Издательство Академии наук СССР. Москва–Ленинград.
- SzegSz. = Bálint Sándor 1957. *Szegedi szótár* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzT. = Szabó T. Attila (szerk.) *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Bukarest (később) Budapest–Bukarest, ill. Budapest–Kolozsvár, I. Kriterion, majd Akadémiai és Kriterion, ill. Akadémiai és Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadó, 1976-tól.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva (szerk.) 1979. *Új magyar tájszótár*. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Фасмер, Макс 1974. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. 1–4. Издательство «Прогресс», Москва.

Mokány Sándor

ny. egyetemi docens
Szegedi Tudományegyetem BTK

Kiefer Ferenc: Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre. 2006. Akadémiai Kiadó. Budapest. 344 lap

Kiefer Ferenc akadémikus könyve a következő részekre tagolódik: Előszó (9–11), 1. Az aspektus fogalma és a magyar aspektusrendszer vázlata (13–91), 2. A progresszív aspektus (93–136), 3. Akcióminőség és aspektus (137–204), 4. Eseményszerkezet (205–58), 5. Aspektuselméletek (259–312), Befejezés (313–9), Irodalom (321–31), Tárgymutató (333–41), Névmutató (342–4). A könyvet Siptár Péter szerkesztette, és az MTA támogatásával jelent meg. Az előszó végén olvasható, hogy Ladányi Mária és Wacha Balázs lektorálták, továbbá az is, hogy a „könyv elkészítését az OTKA a To42687. számú pályázattal támogatta” (11). A névmutatóban 115 név szerepel. Az a három szerző, akire legtöbbször hivatkozik: Z. Vendler (32 hivatkozás), D. R. Dowty (28) és Wacha Balázs (25). Kiefer előzőleg 19 tanulmányban foglalkozik a témával. A mostani könyv lényege a Strukturális mondat-tan végén (1992: 801–86), „függelékként”, *Az aspektus és a mondat szerkezete* címen már megjelent.

Az aspektus témára ráillik az a latin mondás, amely szerint *Grammatici certant et adhuc sub judice list est*. A rendelkezésemre álló szűk terjedelem arra készlet, hogy csak a témával kapcsolatos alapvető nézőpontokat vegyem szemügyre, és azokhoz fűzzek megjegyzéseket.

1. Az aspektus fogalma: igeaspektus, avagy mondataspektus? Kiefer könyvében az aspektus a mondat belső időszerkezete (21). (A Strukturális mondattanban [809] is ez olvasható: „Aspektusnak nevezzük a mondatok belső időszerkezetét.” Ekkor az irodalomjegyzékben Comrie műve még nem szerepel, de a téma felvázolásakor nyomatékkal hangsúlyozza, hogy „az aspektussal foglalkozó általános művek közül a következő szerzők gondolatait használtuk fel: Bernard Comrie” stb. Mostani könyvében Kiefer Comrie jelentőségét már konkrétan kiemeli, sőt idézi is (21): „a szláv hagyományt is figyelembe véve definiálja Comrie (1976) az aspektust”. Majd így folytatja: „Comrie definícióját érdemes szó szerint idéznünk, mivel sok szempontból hasonlít az általunk javasolt definícióra: »aspects are different ways of viewing the internal temporal constituency of a situation« (ibid.: 3)”. Az angol és magyar nyelven közölt definíció a szavak szintjén „azonos”, értelmezése azonban igencsak eltérő. Ez a következőkben jelentkezik.

1.1. Mondataspektus vagy igeaspektus? (vö. Pete 1994: 232–47). Comrie és Kiefer aspektusdefiníciója csak abban tér el, hogy Kiefer a „szituáció” szót a mondatközpontú strukturalizmus szellemében „mondat”-ra cseréli: „A szituációkat mondatok segítségével írjuk le, tehát a »szituáció« terminus helyett egyszerűen mondatról beszélhetünk.” A „szituáció” terminus Comrie-nél (1976: 13) azonban nem „mondat”-ot jelöl, hanem az **ige** szófaji kategoriális jelentését, amely egyesíti a Vendler-féle ontológiai osztályokat. Vö.: „In the present work the term »situation« is used as this **general cover-term**, i.e. a situation may be either a state, or an event, or a process.” 'Ebben a műben a *szituáció* terminus az állapot, az esemény, a folyamat **általános összefoglaló neve.**' Én az igék szófaji kategoriális jelentésének jelölésére a *cselekvés* (ang. action) terminust javaslom, amely lehet *tevékenység, történés, állapot, viszony, létezés*.

Szinte lehetetlen olyan nyelvész találni, aki az aspektust mondattani kategóriaként értékelné. Érdekes, hogy a könyv 260. oldalán Kiefer is ígéket talál Vendlernél. Vö.: „Vendler az ontológiai kategóriákhoz nyelvi példákat rendel hozzá, ezek között azonban nemcsak ígéket, hanem igei csoportokat, illetve predikátumokat is találunk.” Továbbá: Péter Mihály: „Teljességgel elismerve a magyar aspektus többszintű »érdekeltségét«, hangsúlyozni kívánom, hogy – igével kifejezett cselekvés, illetve folyamat szemléletéről lévén szó – az aspektusjelentés **elsődlegesen** lexikai-szemantikai természetű” (2008: 3). H. Bußmann: „**Aspekt.** Verbale Kategorie, die sich auf die zeitliche Struktur oder andere inhaltliche Merkmale von Verbbedeutungen bezieht” (1990: 103). S. Chalker, E. Weiner: „**aspect** A category used in describing how the action of a verb is marked” (1994: 34).

1.2. A szláv hagyomány figyelembevétele vagy inkább átvétele? A Comrie-fogalom meghatározását követő *John was reading when I entered* – Иван читал, когда я вошёл 'John olvasott, amikor beléptem' példák magyarázatából az derül ki, hogy Comrie (átfogalmazva) Maszlov és követői totalitás- és folyamatjelentésű aspektusfelfogását vette át. – Ez pedig egybeesik a múlt idejű aoriszos és imperfektum jelentésének a meghatározásával (annak ellenére, hogy az ígéket jelen és jövő időben is használjuk). Vö.: Comrie (1976: 3): „In each of these sentences the second verb presents **the totality** of the situation referred to (here my entry) without to its internal temporal constituency: the whole of the situation is presented as a single unanalysable whole, with beginning, middle, and end rolled into one; no attempt is made to divide this situation up into the various individual phases that make up the action of entry. The imperfective pays essential attention to the internal structure of the situation, viewing a situation from within; as also will be the general point is not incompatible with perfectivity.”

1.3. Az ige időszerkezetének magyarázata Comrie-nél és Kiefernél eltérő. Comrie magyarázata az előbb idézett meghatározásban egyszerű: A befejezett szituációk (az igeik különböző szemantikai típusai!) a cselekvést annak belső időszerkezete nélkül (!) elemezhetetlen szimpla **egészként** jelölik, amelyben az idő kezdete, közepe és vége egybeolvad. A folyamatosak a figyelmet a szituáció belső szerkezetére irányítják, azt belülről szemlélik, és ez a fő nézőpont összegeztethetetlen a befejezettséggel.

Ez az értelmezés 15 évvel korábban A. V. Iszacsenko német nyelvű orosz nyelvtanában (1962: 348) már megjelent. Vö.: „Drücken wir einen Vorgang vermittelt eines *imperfektiven* Verbs aus, z. B. *Он читает* oder *он читал*, so stehen wir gleichsam inmitten des Vorganges, den wir nicht übersehen, dessen Beginn und Ende uns verborgen ist und denn wir folglich nicht als ganzheitliches, zusammengefaßtes Geschehen auffassen können... Beim *perfektiv* ausgedrückten Vorgang stehen wir dagegen außerhalb des Geschehens, überblicken das Ereignis als Ganzes und fassen es in seiner **Totalität** auf.”

Míndez igaz lenne, ha nem lennének kezdő jelentésű befejezett igeik: *Eleredt az eső*. Ezért is írja Iszacsenko (1960: 134), hogy „a cselekvés befejezettsége fogalmának a bevitele az igeszemléletről szóló tanba [...] néhány évtizeddel visszavetette a probléma adekvát megoldását, mivel »befejezettségről« csak múlt időben beszélhetünk”. „Введение понятия «законченности действия» в учение о видах оказалось роковой ошибкой: оно на несколько десятилетий отодвинуло более адекватное решение сложной видовой проблематики...: ведь о «законченности» можно говорить только применительно к формам прошедшего времени.”

Kiefer a mondatnak külső és belső időszerkezetét különbözteti meg (16–32). Szerintünk a külső időszerkezetre semmi szükség, mivel nála „[a] mondataspektus a mondat belső időszerkezetét fejezi ki” (26). Leegyszerűsítve a problémát, a **külső** idő a beszédidőnek a *mikor?* kérdésre felelő időhatározószók jelentésével való szemantikai egyeztetésén alapul: **Holnap megérkezett a csomagod* – *Tegnap megérkezett a csomagod* (16–7). A **belső** idő az **időtartam** jelölésének különböző eszközeitől függ. **A könyvet három napon át elolvasom* – *A könyvet három napon át olvastam* (jobban hangzik: *három napig*). **A könyvet három napon belül olvasom / olvasni fogom* (Kiefer megjegyzése: „ígrétként elfogadható”). – *A könyvet három napon belül elolvastam* (22). (Természetesebb:

A könyvet három nap *alatt* elolvastam / három napon belül *elolvasom*). Ezek alapján Kiefer a folyamatosságot és a befejezettséget a következő módon definiálja (23–4):

a) Egy V ige akkor és csakis akkor folyamatos, ha az igét tartalmazó mondat által leírt cselekvés, történés vagy folyamat az adott időtartomány legtöbb résztartományában érvényes.

b) Egy V ige akkor és csakis akkor befejezett, ha az igét tartalmazó mondat által leírt cselekvés, történés vagy folyamat csak az egész figyelembe vett időtartományban érvényes.

c) Egy M mondat által kifejezett esemény akkor és csakis akkor folyamatos, ha az esemény által leírt cselekvés, történés vagy folyamat az adott időtartomány legtöbb résztartományában érvényes.

d) Egy M mondat által kifejezett esemény akkor és csakis akkor befejezett aspektusú, ha az esemény által leírt cselekvés, történés vagy folyamat csak az egész szóban forgó időintervallumra érvényes, tehát annak egyetlen osztata esetében sem áll fenn.

Megjegyzéseim:

1) Ezt úgy kell értelmeznünk, hogy a *Tíz évig írtam a disszertációm*at esetében a cselekvés bármelyik időpontjáról elmondható (a múlt idejű aorisztosz jelentését jelenbe transzponálva), hogy *Írom a disszertációm*at. A *Megírtam a disszertációm*at csak az időintervallum végén mondható. Az igeszemléleti formákat azonban jövő időben is használjuk. Az írás kezdetekor mondhatom, hogy *Tíz év alatt megírom / fogom megírni a disszertációm*at. De a továbbiakban az időtartamot vagy mindig csökkentem, vagy inkább a mondat belső időszerkezetét mellőző, időtartamot jelölő időhatározó nélkül folyton csak azt hajtogatom *Megírom / 'meg fogom írni a disszertációm*at. A folyamatos összetett jövő idő használatakor pedig még el sem kezdtem az írást: *Fogok írni disszertációt*.

2) Számos mondatban az „időintervallum vagy időtartomány” ismeretlen. Ezt Kiefer úgy jellemzi, hogy „gyakran csak implicite van adva: *Mit csinál Pista? – Olvas*” (23). Ha Pista nyugdíjas, értelmezhetjük úgy is, hogy a fő foglalatossága most már élete végéig az olvasás.

3) Továbbá: „A folyamatos aspektus esetében különbséget kell tennünk korlátlan és korlátozott idővonatkozású folyamatosság között” (28–9). Szerinte az alábbi mondatok korlátlan idővonatkozásúak: *Egész nap dolgoztam. Négy évig külföldön dolgoztam*. Ezen mondatok folyamatosságát azonban éppen az időtartamot jelölő időhatározók korlátozzák egy egész napra, illetve négy évre.

4) A fentiekkel kapcsolatban hasznosnak tartom Péter Mihály (2008: 3) megállapításának idézését: „A magyarban a perfektív-imperfektív szembenállás lényeges tulajdonsága, hogy a perfektív ige az oppozíció **jelölt** tagja, azaz mindenkor jelzi a cselekvés totális szemléletét; ezzel szemben az imperfektív ige mint az oppozíció **jelöletlen** tagja nem jelzi a cselekvés totalitását.” A kezdő jelentésű befejezett igéket azonban feltétlenül kivennem a „mindenkor jelzi” csoportból: *Végre elindult a busz*.

5) A **folyamatos** igék jelentésével külön is kell foglalkoznunk. Az angol időegyeztetés helyett a szláv nyelvekben és némileg a magyarban is **igeszemléletegyeztetés** (taxis) van. Teljes egyidejűség esetén folyamatos igéket használunk: *Jött le a lépcsőn és fűtyörészett*. Részleges és metsző egyidejűségkor a hosszabb időtartamú ige folyamatos, a rövidebb időtartamú befejezett: *Jött le a lépcsőn, és megbotlott* (lejövételkor). *A gyerekek addig játszottak, amíg be nem esteledett*. Téves az az állítás, hogy „két folyamatos igei szerkezet önmagában időhatározó nélkül nem jelölhet egymásutániságot” (34): *Rozika játszott, rajzolgatott, uzsonnázott és pihent*.

2. Aspektusnyelvek és nem aspektusnyelvek. Kiefer Ferenc (14–5): „Minden nyelv képes aspektuális kategóriák kifejezésére, a különbség az ún. aspektusnyelvek (pl. szláv nyelvek) és nem aspektusnyelvek (pl. a germán nyelvek) között abban keresendő, hogy míg az aspektusnyelvekben az

aspektuális kategóriák az igének (az igei lexémának) vagy az ige meghatározott paradigmaticus alakjainak (igealakoknak) a jelentésében már kódolva vannak, a nem aspektusnyelvekben az aspektualitás kategóriák elsősorban mondattani eszközökkel fejeződnek ki. A »tiszta eset« azonban ritka: a nyelvek többnyire mindkét eszközzel élnek. A magyarban ugyan az alapvető aspektuális kategóriák már az ige lexikai jelentésében vagy jelentéseiben is jelen vannak, ezek azonban a mondat különféle szintjein, az igei szerkezetben vagy a mondat egészében megváltozhatnak, illetve a szintaktikai környezet függvényében váltokozva érvényesülnek, mivel függhetnek a tárgy vagy az alany fajtájától, az igeidőtől vagy az időmódosítóktól is. Az ige aspektuális értékének ismerete tehát nem elegendő a mondat (a mondatban kifejezett cselekvés vagy történéis) aspektusának a meghatározásához.”

Megjegyzéseim:

1) Örömmel olvasom, hogy Kiefer mindjárt a könyve elején leszögezi, hogy a magyarban „az alapvető aspektuális kategóriák már az ige lexikai jelentésében vagy jelentéseiben is jelen vannak”. Így téves az a koncepció, amely a magyarban mondataspektust tételez fel (vö.: Pete 1994: 232–47).

2) Kissé érthetetlen, hogy az igeközpontú strukturális nyelvészet magyar zászlóvivője hogyan jutott arra a következtetésre, hogy az ige alapvető jelentésének alkotóeleme a tárgytól és az „időmódosító”-nak átkeresztelt **időtartamot** jelölő időhatározótól (is) függ. Itt inkább arról van szó, hogy a folyamatos és a befejezett igék erős (kötött) vagy gyenge (fakultatív) vonzatai nem esnek egybe (másképp: valenciájuk eltérő). Ezzel kapcsolatban három momentumra hívom fel az olvasók figyelmét:

a) Az angol nyelvészeti *modifier* terminus magyar megfelelője *bóvítmény*. Vö.: „A dependent element, normally a word, that affects the meaning of another element, normally the headword” (S. Chalker–E. Weiner 1994: 245). Kiefer később már minden időhatározót időmódosítónak nevez. Vö.: „Az *elfelejt* igeosztály az *átvészelt* igeosztály igéihez hasonlóan szintén nem tűr meg maga mellett időmódosítót: **Őt órákor elfelejtettem, hogy felhívjalak*” (248). A könyvben több ilyen jellegű mesterkéltné példa van, amelyekre aztán elméletek épülnek. Az idézett példával kapcsolatban lábjegyzetben azt olvassuk, hogy „az időmódosító az elfelejtés eseményére [értsd: időpontjára] vonatkozik”. Az én nyelvészérem azt sugallja, hogy az *Elfelejtettelek őt órákor felhívni* mondat tartalmazza a cselekvés és a megszéllt időpont elfelejtését is. Az *átvészelt* igét is használhatjuk időhatározóval: *A háború alatt átvészeltük a bombázásokat*.

b) B. Comrie (1976: 16–7) a tényeknek megfelelően hangsúlyozza, hogy az időtartam **nem döntő** egy ige folyamatos vagy befejezett voltában, mivel mindkét szemlélet lehet azonos időtartamú. Vö.: „It is sometimes claimed that perfective forms indicate situations of short duration, while imperfective forms indicate situations of long duration. It is easy to find examples from individual languages that contradict this assertion, perhaps the clearest being where both perfective and imperfective forms can be used in referring to the same length of time, without any necessary implication of the duration being short or long.” Vö.: *Csak egy pillanatig állt a gép – Jó sokáig állt a gép* (mindkét ige folyamatos). *Egy pillanatra megállt a szíve – Örökre megállt a szíve* (mindkét ige befejezett).

c) Igaza van Kiefernek, az alanytól – a mondat szemantikai központjától – valóban függ az ige aspektuális értéke és használata: Vö.: *A fiú a Duna partján lefeküdt a fűre – Budapest a Duna két partján fekszik*.

3) **A mozzanatoság és a gyakorítás**. Kiefer: „A mozzanatos igék pillanatnyi eseményt fejeznek ki, következésképpen osztatlan időszerkezetűek, és ezért perfektívek” (74). Az „osztatlan és osztott időszerkezetre” épülő elmélet metanyelvészeti szinten kifogástalan, a nyelvi tények azonban ezt nem igazolják. A mozzanatos és a gyakorító igék morfémaszerkezete és jelentése egyformán lehet folyamatos és befejezett: *reccsen / megreccsen a padló; Télen adogatja el / eladogatja az almáját*. Téves az az állítás, hogy „nincs... aspektuális különbség a mozzanatos alapige és az igekötő-

vel ellátott ige, illetőleg a perfektiváló elemmel kiegészített igei szerkezet között” (74–5). Kiefer 1992-es tanulmányával vitatkozva 1994-es cikkemben (235) több példával támogatott érveléssel bizonygattam a fázisaspektus elmélet alapján, hogy a *moccan* – *megmoccan* típusú oppozíciók belső határpont nélküli és határpontos szemléletpárok. Visszatérve Kiefer mostani példájához, a *reccsen* folyamatos alak a recsegő hang **tényét** közli, vagy pedig mértéhatározókkal társulva a hang egyszeri történést vagy erősséget jelzi: *Nyár-éjszakán a grófi szérűn Reccsen a deszka-palánk* (Ady) – *Egyet (nagyot, ijesztőt) reccsent alatta a létra foka. A megreccsen a cselekvés kezdetét jelölő befejezett ige: Nagyon lassan, vigyázva mentem, de megreccsent a padló, és a gyerek felébredt.* Vitatható az az állítás is, hogy a *Megmozdult a föld, megkondult a harang, megrezdültek a fák* közlésben „a tagmondatokban írt események tetszőleges sorrendben következhetnek be” (75). Én a cselekvés-sorozat elindítóját: a földrengést mindenképpen az első helyre tenném. A további sorrend a beszélő hallása vagy látása érzékenységének a fokától is függhet.

3. Aspektuelméletek. Kiefer Ferencnél (310) három csoportjuk van.

3.1. Az eseménytípus-alapú elméletek. Kiefer megjegyzi, hogy „Vendler a három arisztotelézi ontológiai kategória (állapotok, cselekvések, teljesítmények/eredmények) helyett négy kategóriát különböztet meg”, amelyeket Kiefer eseménytípusokat jelölő aspektuális kategóriáknak tekint (260). Ezek a következők:

- (1) Állapotok/states: *szeret, gyűlöl, tud, hisz, óhajt.*
- (2) Cselekvések/activities: *fut, sétál, úszik, autót vezet.*
- (3) Teljesítmények/accomplishments: *felgyógyul, egy mérföldet fut, mond.*
- (4) Eredmények/achievements: *megtalál, elkezd, meghal, megszületik.*

Vendler azonban „eseménytípusokról” nem ír. Sőt még az általa felsorolt igecsoportok között sem találjuk az *event* ’esemény’ szót. Ő az igék ontológiai (= szemantikai) csoportjait sorolja fel, amikor az angol progresszív aspektus képzési lehetőségeit vizsgálja, amelyet akkor még igeidőnek neveztek. (Az angolban nem minden igenek van progresszív aspektusa, ezért ezen aspektus képzési lehetőségének a felderítése az egyik fő feladat.) Vö.: „I start with the well-known difference between verbs that possess continuous tenses and verbs that do not” (1967: 99). „Distinctions have been made among verbs suggesting processes, states, dispositions [rendelkezések], occurrences [események], tasks [megbízások], achievements, and so on.” A Vendler-féle négy „ontológiai” csoporttal teljesen rokon a magyar nyelvtanokban régóta olvasható definíció: az ige cselekvést, történést, állapotot és létezést kifejező szófaj. (Zeno Vendler magyar származású.) Azt is jó tudnunk, hogy Arisztotelész tíz ontológiai kategóriát különböztet meg (Pete Krisztián <http://ktnye.akti.hu/index.php/Attrib%BAtum>):

Kategória neve		Ontológiai típus
1.	szubsztancia	szubsztancia
2.	minőség	akcidens (v. attribútum)
3.	mennyiség	
4.	viszony	
5.	birtoklás	
6.	állapot	
7.	hely	
8.	idő	
9.	cselekvés	
10.	elszenvedés	

A szubsztancia önálló létező, az akcidenziák önálló létezéssel nem bírnak, egymagukban nem jelenhetnek meg: szubsztanciákhoz kapcsolódnak. Továbbá cselekvéseket, állapotokat kifejezhetnek nemcsak igék, hanem főnevek, melléknevek, határozószók is, amelyek hordozója közvetlenül vagy közvetve a szubsztancia (a főnév): *ment – mentés, mentő gondolat; megbetegszik – betegség, beteg ember, betegen fekszik*. Kiefernél erre emlékeztető D. Dowty elmélete ismertetésekor találunk (285–90).

Kiefer eseménytípusai a következők (249–51):

- (a) Állapotok: *Anna alszik*.
- (b) Folyamatok: *Péter fut. Anna szépül. Péter levelet ír*.
- (c) Teljesítmények: *Péter megírja a levelet. Az épület megszépül*.
- (d) Eredmények: *A busz megérkezett a faluba*.
- (e) Pontszerű események: *Anna feljajdult. Valaki tüsszentett*.
- (f) A végignéző típusú igék eseményszerkezete: *Anna végignézte az előadást*.
- (g) Az *elgondolkozik* ige típus eseményszerkezete: *Péter sokáig elborozgatott*.
- (h) A *reverzibilis* utóállapottal rendelkező igék eseményszerkezete: *Anna egy hétre elutazott*.

Különös, hogy a folyamatos és befejezett *ír – megír* szemléletpárok külön ontológiai típusba kerülnek. Kiefernél azt olvassuk, hogy „állapotige nem jelenhet meg progresszív aspektusú szerkezetben. Az angolban e szabály alól számos kivételt találunk (*I am hoping...*). A magyarban, valószínűleg a progresszív aspektusnak az angoltól eltérő tulajdonságai miatt nem találunk kivételt” (263). A *remélem – reménykedem* pár mintha hasonlítana az angolra, a *gazdagszik – meggazdagszik, szegényedik – elszegényedik* pedig állapotot jelölő szemléletpárok. (Ennek alapján az angol „progresszív aspektus” terminus magyarba való átvitelének nem sok értelme van. A különbség bemutatása a magyar „folyamatos” és az angol „progresszív” aspektus között azonban szerfölött hasznos lenne: például van-e olyan jelentéstípus, amikor az angol progresszív jelentés a magyarban csak befejezett igével fejeződhet ki.) N. Ju. Svedova (1989: 5–171) az oroszban a létezést **változó** állapotként értékeli, amelynek 10 fázisát különbözteti meg. Az 5. fázis maga a lét (существование). Ezt 41 (!) szemantikai csoportra osztja. A 10. szakasz a lét megszűnése (исчезновение, конец) 15 lehetséges jelentésváltozatban.

3.2. Az időintervallumos elemzések az aspektust a **mondat** belső időszerkezetével jellemzik.

Kiefer: „Ahányféle időintervallum, annyiféle aspektus. Az aspektuális kategóriák megállapításához ezért az időintervallumokat kell meghatározni. E szerint a felfogás szerint [...] külön aspektuális kategóriát képvisel egy időintervallum kezdő- vagy végpontjára fókuszáló vagy az időintervallum több egymásután következő pontját azonosító mondat” (310). Időintervallumból elég sok van. Vö.: például a naptári vagy csillagászati időszámítási egységeket. Az időintervallumok egy részének van kezdete és vége, de az is lehet, hogy csak a kezdetét ismerjük. Az ilyen időintervallumok kezdetére vagy végére való „fókuszálásnak” az esetek többségében nem sok köze van az aspektushoz. Egy életkor időintervallum-kezdetét jelölhetjük folyamatos, esetleg befejezett igével is, de csak befejezett igével zárhatjuk le: *született/megszületett... – meghalt/elhalálozott...* A könyv lényegében csak az időintervallumok tartamára „fókuszál”. Egészen más a helyzet, ha az **ige** által megnevezett cselekvés lefolyását tekintjük egy-egy időintervallumnak. Ez már **fázisaspektusos** elemzés: ekkor valóban lehet a cselekvés folyamata, kezdő, kétoldali és befejező határpontjára fókuszálni: *Eleredt – esik/eseget – elállt az eső. Sokszor megálltam – álldogáltam – álldogáltam e kép előtt – Elálltam a kép előtt*. (Az *ellálldogáltam* szerintem befejezett, mivel kétoldali határponttal „egy ideig” aspektuális jelentéssel társulva korlátozza az *álldogálás* időintervallumát.)

3.3. A nézőpontaspektuson alapuló elméletek „abból a feltevésből indulnak ki, hogy... ugyanaz az esemény többféle nézőpontaspektussal kapcsolható össze. A nézőpontaspektus általában csak

az imperfektív-perfektív oppozíciót öleli fel. A perfektív nézőpont az eseményt teljességében szemléli, az esemény kezdő- és végpontját is tartalmazza. Az imperfektív nézőpont a folyamatra fókuszál, és sem az esemény kezdő-, sem pedig végpontjára nincs tekintettel” (310–1). Péter Mihály (2008: 7–8) nézőpontja szerint az igekötő nélküli *Mostál kezet?*; *Vettél be orvosságot?* „aspektusértéke ambivalens, a jelöletlen ige perfektív vagy imperfektív jelentését a situáció és/vagy a szövegkörnyezet hívja elő: *Kész az ebéd. Mostál kezet?* (perf.), *Kertészkedés után mindig mostál kezet?* (imperf.) Ezzel szemben a *Megmostad a kezed?*; *Bevetted az orvosságot?* mondatokban a konkrét cselekvés sikeres (= teljes) végrehajtására kérdezek rá, amit a tárgy határozott névelős használata is alátámaszt”.

Megjegyzéseim:

1) Ha lehetséges, ragaszkodnunk kell a **formai** alapokon nyugvó szemantikai elemzéshez: a *mos/megmos* szemléletpár, a *vesz/megvesz* szintén szemléletpár. A *bevesz* igében a *be-* prefix szinkretikus jelentésű: jelöli a cselekvés irányát és befejezett szemléletét. Az ilyen igék folyamatos párját a prefix hátravetésével képezzük: *Bevetted az orvosságot?* – *Ma vettél be orvosságot?*

2) A folyamatos igék **tényközlő** és tényre **kérdező** jelentésben a szláv nyelvekben és a magyarban is morfémaszerkezetük megváltoztatása nélkül a cselekvés teljességét (totalitását) jelölik: *Olvastad a Háború és békét?* – *Igen, úgy 20 évvel ezelőtt olvastam. Az Elolvastad a Háború és békét?* konkrét előzetes szituációhoz kötődik: a kértet megígérte, vagy szerepelt a kötelező irodalom jegyzékében stb. Kiefer Ferenc ezt a jelentést az egzisztenciális olvasat műszóval jellemzi, amellyel a tárgymutató eligazítása szerint a könyvben hét különböző helyen találkozhat az olvasó. Kiefer felfogása eltér a miénktől, magyarázata körülményesebb. Nálunk a tényközlő jelentés csak olyan folyamatos igékre vonatkozik, amelyeknek befejezett párja is van. Kiefernél egzisztenciális olvasatú lehet minden olyan aspektusú mondat, amely „már korábban is (legalább egyszer) előfordult” (függetlenül attól, hogy az igének van-e befejezett párja). Felfogása szerint a *Pisti biciklizett már az udvaron; Dolgozott (már) nálunk; Táncoltam (már) velem;* stb. „mondatok befejezett aspektusúak” (71). Ez azért lehetséges, mert mindegyik mondatot az *Előfordult már, hogy...* kifejezéssel kezdetük. Befejezett igés mondatokat is kezdetünk így: *Előfordult már, hogy eltaktikáztam a lehetőséget / két hét alatt megírtam egy cikket.* Továbbá: minden múlt idejű cselekvés így vagy úgy véget ér.

3) A határozott névelős tárgy használata a befejezett igék esetében nem a cselekvés „sikeres” használatát, hanem egy előzetes szituáció ismeretét tételezi fel: például a kérdező tudja azt, hogy unokája nemigen szeret kezét mosni, a betegnek az adott időpontban be kellett vennie az orvosságot, vagy mondta a kértetnek, hogy vegye meg az adott könyvet stb.: *Megmostad a kezed?*; *Megvetted a könyvet?*; *Bevetted már az orvosságot?*

4) A „sikeres” cselekvés jelöléséhez határozószó is szükséges: *Jól megmostad a kezed?*

5) Az oroszban a cselekvés **ismétlések**or általában folyamatos igéket kell használnunk, de a magyarban mindkét szemléletet használhatjuk: *Kertészkedés után mindig mostál / mindig megmostad a kezed?*

6) Az oroszban és a lengyelben a **partitívuszi** jelentés kifejezésekor alapszabály a befejezett ige használata birtokos esettel: *Я выпил воды; Wypilem wody.* A magyarban ilyenkor folyamatos igit használunk névelő nélküli főnév tárgyesetével vagy pedig *-ból/-ből* ragos főnevet határozott névelővel: *Ittam vizet; Ittam a vízből. A Я выпил воды; Wypilem wodę* jelentése pedig 'Megittam a vizet'. Vö.: **Megittam a vízből; Eszegetett diót / a dióból – Megezegette a diót / *a dióból.*

3.4. Mennyiségi jellemzésen alapuló aspektus. Az Arisztotelész kategóriái között felsorolt, de Kiefernél figyelmen kívül hagyott **mennyiség** is nagy szerepet játszik az aspektusok használatában. A „totalitás” elméletének ellentmond az a tény, hogy bármennyi részmennyiség megnevezése-

kor használhatunk befejezett igét: *A könyvből már elolvastam két (három, százötven) oldalt.* I. A. Melcsuk (1998: 92–116) mennyiségi, disztributív, duratív, progresszív és kompletív (szláv nyelvek) aspektusú nyelveket különböztet meg. Ide sorolható Henk Verkuyl Kiefer (277–85) által ismertetett felfogása, amely szerint a holland és a német nyelvben duratív (folyamatos), terminatív (befejezett) és momentán (pillanatnyi) típusú mondataspektus van.

A könyvben megtaláljuk még David Dowty (1979, 1986) elméletét, aki szerint az angolban progresszív és habituális olvasatot kifejező (*used to*) aspektus van (285–96). Olvashatunk Carlota Smith kétszintű aspektuselméletéről is (296–310).

4. Hány aspektus van a magyarban? Szerintünk csak folyamatos és befejezett, pontosabban belső határpont nélküli és belső határpontos. Kiefer könyvében a 25. lapon azt olvassuk, hogy „egy befejezett aspektusú igéből folyamatos (progresszív) aspektusú mondat alkotható”. Szerinte a *Pisti végre írt egy jó cikket; Egy liter víz szivárgott ki a falból* mondatok perfektívek (oszthatatlan időszerkezetűek). Az elsóban a tárgy, a másodikban a mértékhatározó teszi befejezetté a mondatot, a *Pisti egész nap írt; Szivárgott ki a víz a falból* mondatok ezzel szemben imperfektívek (osztható időszerkezetűek) (26). Sajnos a *Pisti végre megírt egy jó cikket; Kiszivárgott egy liter víz is a falból* igazi perfektív párokról azonban egy szó sem olvasható. A 30. oldalon a szerző előrebocsájtja, hogy „a korlátozott időtartamú folyamatos aspektust a továbbiakban PROGRESSZÍV ASPEKTUSNAK fogjuk nevezni”. Én nem sok értelmét látom három aspektus megkülönböztetésének. Az osztható és oszthatatlan időszerkezetnek (gondolom, hogy ez 'időtartam') nem sok köze van az aspektushoz: *Pisti végre már három hét (három hónap, három év) alatt írt egy jó cikket. – Egy óra (egy nap, egy hét) alatt egy liter víz szivárgott ki a falból.* (Az „osztható és oszthatatlan időszerkezetnek” Kiefer Ferenc metanyelvi rendszerében van egy saját meghatározása.)

5. Telikus és atelikus igei szerkezetek. Kiefer (67): „A határpontos igei szerkezeteket TELIKUS, a határpont nélkülieket ATELIKUS igei szerkezeteknek nevezzük.” A gör. *télos* jelentése 'cél'. Ezeket az igeiket mások terminatív és aterminatív igeiknek nevezik. Az angolban az *atelic/aterminative* and *telic/terminative verb* ('határpont nélküli és határpontos ige') nem morfológiai, hanem szemantikai (és szintaktikai) kategória, elhatárolásuk alapja egy cselekvés célirányos vagy nem célirányos volta. Továbbá e nyelv leírói szerint a határpont lehet **belső** és **külső** is, megjelenésük független az angol continuous és common ige szemlélettől. Trask (1993) szótárában atelikus igeik vannak a *Janet is sleeping* 'Janet alszik', *Lisa speaks good French* 'Lisa jól beszél franciául' (22) mondatokban, telikus igeik pedig a *Lisa is cleaning the fridge* 'Lisa tisztítja a frizsidert', *We drove to Canterbury* 'Autóval mentünk Canterburybe' (276) szerkezetű mondatokban. A. N. Baranov – D. O. Dobrovolszkij terminológiai szótárában (1996: 49, 584) az atelikus igeinek nincs természetes határpontja: *to eat* 'eszik', *to sing* 'énekel', a telikus igeik pedig vonzatuk nélkül nem használható úgynevezett strukturált cselekvéseket jelölnek: *to devour* 'felfal', *to reach* 'elér': *I'll soon reach the end of my book.*

A magyar és a szláv nyelvek ige szemléletében a folyamatos igeik **belső határpont nélküliek**, a befejezetek pedig **belső határpontosak**. A belső határpont lehet a cselekvés kezdetén, végén, a határpont lehet abszolút és relatív stb. Mi a tudomány fejlődése nyomán az **aspektualitásnak** (Aspektualität, aspectuality, аспектуальность) három egymásra épülő és egyre szűkülő alkategóriáját különböztetjük meg: 1) az **akciódinamizmust** (actional dynamism), 2) az **aspektust** (aspect) és az 3) **akcióminőséget** (the manner of verbal actions) (vö. Pete 2009: 29–46). Az akciódinamizmus lehet **statikus** (bennük bármilyen belső határpont megjelenése kizárható, az angolban az ilyen igeik nem lehetnek progresszív aspektusúak, jellemzőjük az unaspectiveness) és **dinamikus** (jellemzőjük a belső határpont – kezdet, vég, körülhatároltság – megjelenésének a lehetősége: az aspectiveness).

6. Akcióminőségek. Kiefernél az akcióminőségek típusai a következők (150–79):

1. Frekvenciatív és iteratív akcióminőség: *ki-kinyitotta az ajtót, nyitogatta az ajtót.*
2. Deminutív akcióminőség: *dolgozgat, megvakargatta a fejét.*
3. Szemelfaktív akcióminőség: *simogatja az arcát.*
4. Delimitatív akcióminőség: *egy ideig eljátszadozott, elborozgat.*
5. Inchoatív (ingresszív) akcióminőség: *elsírja magát, felharsan, megszeret.*
6. Rezultatív akcióminőség: *megfőzi az ebédet, eltűzeli a leveleket.*
- 6.1. Totális akcióminőség: *beciclikzik, beken, beporosodik.*
- 6.2. Szaturatív akcióminőség: *kialussza magát, kipihen magát, beborozik.*
- 6.3. Terminatív akcióminőség: *elénekel, elmesél, elolvas, elsuttog.*
- 6.4. Exhaustív akcióminőség: *agyontanulja magát, tönkretanulja magát.*
- 6.5. Intenzív akcióminőség: *agyonfagy, agyonporosodik.*
- 6.6. Vmit rosszul csinál: *elsóz, elcukroz, elkezel, elfuserál.*
7. Szubmerzív akcióminőség: *behisztizik, berévül, besír* (179).

Nehezményezem, hogy ez az osztályozás egyes szemléletpárokat is az akcióminőségek közé sorol (*énekel/elénekel egy dalt, porosodik – beporosodik* stb.), továbbá nem kellő mértékben támaszkodik formai kritériumokra.

7. Péter Mihály tipológiai ismertetése (2008: 3). „A magyar aspektus grammatikailag »nem kifejlett« kategória. Comrie az aspektus evolúciós létrája legalsó fokán álló angol és német után következő fokra utalja a magyart, fölébe helyezve a grúz és a balti nyelveket; a létra legfelső fokán természetesen a szláv nyelvek állnak a morfológiailag megszilárdult »vid«-opozíciókkal (Comrie 1976: 94).” Az ilyen „létrák” elfogadását nem tartom szerencsésnek. Ha a létra felső fokára kerülés fő kritériuma az aspektusképzés „morfológiai szilárdsága”, akkor a létra felső fokára az angolnak kellene kerülnie, mivel ebben a nyelvben minden olyan igéből, amelynek lehetséges progresszív aspektusa, azt mindegyik időben azonosan képezzük. Vö.: az angol *write* ’ír’ ige cselekvő alakjainak képzését kijelentő módon:

Tense	Indefinite	Continuous	Perfect	Perfect Continuous
Present	I write	I am writing	I have written	I have been writing
Past	I wrote	I was writing	I had written	I had been writing
Future	I shall write	I shall be writing	I shall have written	I shall have been writing
Future in the Past	I should write	I should be writing	I should have written	I should have been writing

Péter Mihály a magyar aspektus „kifejletlenségét” „a magyar igekötők bizonytalan szófaji státusának” tulajdonítja (2008: 3). Az úgynevezett igekötőknek köszönhető, hogy a magyar aspektus **általános** rendszere a belső határpontokon alapuló **fázisaszpektus**-elmélet alapján megegyezik a szláv rendszerrel. Vö.:

Megjegyezzük, hogy az „igekötők” egy része (*meg-, fel-, le-* stb.) szerintünk a mai nyelvben nem szófaj, hanem morféma, pontosabban prefix, amely a szógyökér előtt vagy után, tőle elválva is állhat (vö. Pete, 2000: 257–71), a másik része pedig határozószó, amely önállóan is használható, vagy pedig összetett igéket képez: *A család együtt utazott. – Együttműködök vele.* (A szláv prefixek egy része az előjárószókkal egyezik, a magyar prefixek másik része pedig a határozószókkal.) A határozószavas összetett igék nálunk nem prefixesek.

1. Páros igék	2. Páratlan igék	3. Kettős szemléletű igék
a) Minden jelentésben: <i>слать / послать</i> <i>śłać / posłać</i> <i>küld / elküld</i>	a) Csak folyamatosak: <i>зависеть от...</i> <i>zależać od...</i> <i>függ vmitől</i>	a) Idegen eredetű igék: <i>дублировать</i> <i>synkronizować</i> <i>szinkronizál</i>
b) Nem minden jelentésben: <i>писать / написать письмо</i> <i>Пiero не пишет.</i> <i>pisać / napisać list</i> <i>Pióro nie pisze.</i> <i>ír / megír egy levelet</i> <i>Ez a toll nem ír.</i>	b) Csak befejezettek: <i>вывихнуть</i> <i>zwichnąć</i> <i>kifecamít</i>	b) Nem idegen eredetűek: <i>казнить, использовать</i> <i>użytkować 'fel/használ'</i> fertőtlenít 'про-дезинфицировать' 'z-dezynfekować' lomtalanít

Értékelésem szerint Kiefer Ferenc könyve számos pozitívuma ellenére sem felel meg maradéktalanul annak az elvárásnak, amelyet I. B. Satunovszkij az orosz nyelv vonatkozásában így fogalmaz meg: „Насущной задачей современной аспектологии является создание максимально широкого и в то же время ясного и простого описания этой категории” (1997: 225). Ezt még kiegészíteném John Ruskin (1819–1900) szállóigévé vált mondásával: „It is far difficult to be simple than to be complicated.” A végső értékelés szempontjából ez talán mellékes. Én a különböző elméletek rövid ismertetését a könyv elejére tettem volna. Aztán kiválasztottam volna, sőt kialakítottam volna egy olyan elméletet, amelynek keretében az egyes főfejezetekben a mostaninál részletesebben, tipológiai összevetés alapján foglalkoztam volna a magyar igeszemlélettel.

*

Kutatási perspektívaként két lehetséges **ötlet** fogalmazódott meg bennem:

1) Látva Arisztotelész és Vendler ontológiai kategóriáinak sikerét, meg lehetne kísérteni az igeszemlélet leírását Kant kategóriáinak a szem előtt tartásával is. (Kant kategóriái ugyanis a mondatdal kifejezett ítélet osztályozásán alapulnak). Ezek a kategóriák a következők:

Quantität (Mennyiség)	Qualität (Minőség)	Relation (Viszony)	Modalität (Modalitás)
Einheit (egység)	Realität (realitás)	Substanz und Akzidenz	Möglichkeit (lehetőség)
Vielheit (pluralitás)	Negation (tagadás)	Ursache und Wirkung (ok és okozat)	Dasein (lét (tény))
Allheit (mindenség)	Limitation (limitáció)	Wechselwirkung (kölsönhatás)	Notwendigkeit (szükségyszerűség)

Az oroszban a folyamatos és a befejezett igék használatakor minőségi, mennyiségi és modális aspektusú aljelentéseket (úgynevezett частные видовые значения) különböztetnek meg (Pete 2005: 119–35).

2) Péter Mihály *A magyar aspektusról – más aspektusból* (2008: 3) című cikkében szélsőségesként értékeli Bende-Farkas Ágnesnek (1994: 140–67) azt a véleményét, amely szerint a magyar aspektusok „szőrendi alakzatoktól” függenek. (Kissé különös, hogy Kiefer meg sem említi, hogy ilyen vélemény is létezik.) Péter Arany Jánosra hivatkozva arra hívja fel a figyelmünket, hogy a „pozitív jellegű” értékelő határozós mondatok szőrendje különbözik a „negatív jellegűek” szőrendjétől. Ezt az értekelő határozó és az állítmány szemantikai egyezésének követelményével magyarázza (5). Példája: *Zsuzsi könnyen megoldotta a számtanpéldát. – Zsuzsi nehezen oldotta meg a számtanpéldát.* Ebből azonban az igeszemléletre vonatkozólag semmiféle következtetést nem vont le. A Grétsy

László és Kovalovszky Miklós szerkesztette *Nyelvművelő kézikönyv* (1985: 884–96) **szórend** című szócikke a VI., *A kirekesztő és összefoglaló szórend* című részében (892) többek között lényegében ugyanazt olvassuk, amit Péter Mihálynál:

a) „A kiemelésnek az előbbieken említett fajtáiban, ha nem az állítmányt emeljük ki, valamilyen tagadás, kirekesztés rejlik. Pl.: *az árut ő hozta el* (nem más); negatív értelmű kifejezések esetén is. Pl. *aligha jön el; kevesen jöttek el, ritkán szólal meg*” (892). (Vö.: *'biztosan eljön, 'sokan eljöttek, 'gyakran megszólal, de a 'sokan jöttek el, 'gyakran szólal meg* is jó, sőt a *Szuzsi 'könnyen oldotta meg a számtanpéldát* is lehetséges, ha a *nehezen oldotta meg* állítást cáfolom.)

b) „Ha azonban a kiemelt mondatrész hozzátoldást, belefoglalást, általánosítást, erősítést jelent, **összefoglaló** szórendet használunk, amely olyan, mint a nyomatéktalan mondatok szórendje: az igekötős igéké egyenes, a módosító igekötős igéké egyenes, a módosító igétől függő igekötős ige-neveké megszakított sorrendű. Például: **mindent kitalált; a főnöke is beleegyezett, már júniusban visszaérkezik.**

Mindez megerősített abban a nézetemben, hogy a magyar ige szemlélet **fázisaspektusú**. Ez abban is jelentkezik, hogy a prefixek hangsúlyozottságától és helyétől függően a fázisok a szógyökérben kifejezett lexikai jelentés „rovására” kiemelhetők vagy háttérbe szoríthatók. Ennek a részletes bemutatása további vizsgálódások tárgya lehetne „a pozitív és a negatív jellegű” határozószavas igei szó szerkezetekkel és a határozószavas összetett igékkel (pl.: *egybeír, különír, visszaad*) együtt.

SZAKIRODALOM

- Baranov, A. N.–Dobrovól'skij, D. O.–Michailov, M. N.–Paršin, P. B.–Romanova, O. I. 1996. *English-Russian Dictionary of Linguistics and Semiotics*. Volume I, Moscow. Pomowski & Partner.
- Bende-Farkas, Ágnes 1994. Aspect and Word Order in Hungarian. In: Zoltán Bánréti (ed.): *Papers in the Theory of Grammar*. Research Institute of Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. Budapest, 140–67.
- Bußmann, Hadumod 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Alfred Kröner Verlag. Stuttgart.
- Chalker, Sylvia–Weiner, Edmund 1994. *The Oxford Dictionary of English Grammar*, Oxford, Clarendon Press.
- Comrie, Bernard 1976. *Aspect. An introduction to study of verbal aspect and related problems*. Cambridge Univ. Press.
- Исаченко, А. В. 1960. *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким*. Морфология. ч. 2, Братислава.
- Isačenko, A. V. 1962. *Die russische Sprache der Gegenwart*. Teil I, Formenlehre. Halle (Saale).
- Krékits József–Jászay László 2008. *Szláv igeaspektus*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Мельчук, И. А. 1998. *Курс общей морфологии*. II. Москва–Вена.
- Pete István 1994. Mondataspektus vagy ige szemlélet? *Nyr.* 1994/2.
- Пете, Иштван 2005. *Морфология русского языка*. Szeged, Szláv Intézet.
- Пете, Иштван 2009. Аспектуальность и трехступенчатость. *Studia Slavica Hung.* 54: 29–46.
- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *MNy.* 2008/1. 1–11.
- Trask, R. L. 1993. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. London and New York. Routledge.
- Шатуновский, И. Б. 1997. Ответ на вопросы аспектологического семинара. В кн. Черткова М. Ю. (ред.) *Труды аспектологического семинара филологического факультета*. МГУ Том 2, 225.
- Шведова, Н. Ю. 1989. Русские бытийные глаголы и их субъекты. In: *Слово и грамматические законы языка*. Москва, Наука, 5–171.
- Vendler, Z. 1957. Verbs and Times. *The Philosophical Review* LXVI: 143–160.
- Vendler, Z. 1967. Verbs and Times. In: Vendler, Z.: *Linguistics in Philosophy*. Ithaca NY: Cornell University Press, 97–121.

Pete István

ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem BTK